RÓMA ISTENEI

Összeállította, az előszót, a bevezető tanulmányokat és a jegyzeteket
írta

Hahn István

Tartalomjegyzék

Bevezetés

Róma évezredes történetének egyik mélypontján, a második pun háború okozta válság idején, a Hannibál feltartóztatásával megbízott dictator, Fabius Maximus, hivatalba lépése napján összehívta a szenátust, és „az istenekkel kezdve szavait", bebizonyította az egybegyűlt atyáknak, hogy a sorozatos katonai balsikereket nem a vezérek tapasztalatlansága okozta, még kevésbé a római katonák felkészületlensége vagy gyávasága – hanem az istenek iránti kötelezettségek, a szent szertartások és jóslatkérések elhanyagolása. A győzelem elnyerésének titka nem a fokozott katonai erőfeszítésben rejlik (bár az sem árt), hanem az istenek pártfogásának megszerzésében. Két emberöltővel később egy görög történetíró, Polybios állapította meg, hogy Róma páratlan sikereinek és más államokkal szemben megnyilatkozó fölényének legmélyebb oka: az istenekről vallott felfogásuk, az az istenfélelem, amely átjárja köz- és magánéletük minden megnyilvánulását. A köztársaság fennállásának utolsó éveiben Cicero hangoztatja: kegyességünkkel, vallásosságunkkal és azzal az egyetlen bölcsességünkkel múltunk felül minden népet, hogy felismertük: mindent az istenek akarata irányít és kormányoz. Ugyanígy látja az augustusi principátus megteremtésének kortárs-költője, Horatius is:

„Tudd, hogy kisebb vagy, mint a nagy istenek
– s nagy lész: mindennek kezdete, vége ez."

És a római birodalom hanyatlásának, szétesésének, az egykori hagyományok feledésének és üldöztetésének éveiben a „pogány hit" utolsó tudatos védelmezője és ideológusa, Symmachus, a római vallás hattyúdalának tekinthető híres Védelmező beszédében még egyszer – utoljára – meri fennen hangoztatni, hogy Róma nagysága – istenhitében, istenei pártfogásában rejlett; ha eldobja magától ősi isteneit, elvész maga Róma is.

Ezek a gondolatmenetek kissé meglepőek lehetnek a Róma nagyságát más oldalról szemlélő mai olvasó számára.

Feltűnő az a különleges hangsúly, amellyel még kívülálló szemlélők, köztük oly szkeptikus gondolkodók is, mint Polybios, az egész életet átható mély vallásosságot tekintették a római nép legsajátabb szellemi kincsének, eszmei, politikai és katonai fölényük voltaképpeni zálogának. Ez a sajátos értékelés ellentmond mindannak, amit általában Rómáról és közelebbről a római vallásról tudunk vagy tudni vélünk. Az utókor Róma nagyságának titkát sohasem vallásában kereste, hanem inkább államszervezeti és politikai tevékenységének tudatosságában, diplomáciájának rugalmasságában, kifinomult jogrendszerében. Az ezeken a területeken elért eredeti és ragyogó teljesítményekkel összehasonlítva, Róma vallásának világa csüggesztően szürkének, sivárnak, fantáziátlannak tetszik. A római vallást a szakirodalom gyakran illeti a „száraz", „jogászi", „formalisztikus", „lélektelen" jelzőkkel. A római vallástörténet egyik új összefoglalása alig lát benne többet, mint „hűvös józanság"-ot, „megkövesedett ősi hiedelmek értelmetlenné vált halmazát", amelyet soha nem lelkesített át „a nagy költészet átfogó és formáló hatása", és amelynek éppen ezért „kevés köze van az »igazi« valláshoz". Egy ilyen élettelen és lélektelen vallásról azonban kevéssé tételezhető fel az az életerő és roppant szellemi hatás, amelyet éppen a benne élő kortársak tulajdonítottak neki. Legyünk tehát óvatosak a római vallásnak ilyen eléggé elterjedt lebecsülésével kapcsolatban!

A következő lapokon a római vallást – hiedelemrendszerének kialakulását, szertartásrendjét, intézményeit, a mindennapi életet színező rítusait és az államszervezettel

való kapcsolatát – elfogultságok és eleve megfogalmazott negatív értékítéletek nélkül szeretnénk bemutatni. Ennek az ábrázolási módnak kiindulása az a meggyőződés, hogy bár – Engels sokat idézett szavaival élve – egyetlen vallás sem más, mint „ama külső hatalmaknak fantasztikus visszatükröződése az emberek fejében, melyek az emberek mindennapi léte felett uralkodnak” – ezen az általános jellegzetességen belül (és rajta túlmenően) minden vallásnak – legyen az törzsi, etnikai vagy egyetemes jellegű, történetileg spontán módon kialakult vagy „kinyilatkoztatáson” alapuló – megvan a maga sajátos individualitása, egyéni jellege és verete, sajátos, minden mástól eltérő struktúrája. Bizonyos, és a következő lapokon erre nem egy utalás is történik majd, hogy a római vallás valóban formalista és szertartások-meghatározta, ha úgy tetszik, „jogászi” vallás. Az is nyilvánvaló, hogy ez a jelleg éppen úgy nélkülözi a görög vallás dúsan áradó képzeletvilágát, színes mitológiáját, mint a kereszténység érzelmi telítettségét. Az eltérő jelleg azonban nem jelent egyben feltétlenül alacsonyabbrendűséget is. Semmi okunk feltételezni, hogy a római ember az általa végzett szertartásokban, a vallása megkövetelte kötelességteljesítés tudatában, rítusainak és imáinak pontos és „lelkiismeretes” teljesítésében – tehát mindabban, ami a római religio *lényege – ne találta volna meg az illuzórikus isteni segítségnek, a belőle fakadó megnyugvásnak, vigasztalódásnak ugyanazokat az értékeit, mint bármely vallásnak bármely hívője. Végső soron mindegyik kialakult vallás – ide értve hiedelmeinek összességét, érzelemvilágát, szertartásainak és rítusainak sorát, intézményeit és hierarchiáját – önmagában zárt, egységes és többé-kevésbé logikus rendszert alkot: a rá vonatkozó tudományos megismerésnek célja nem valamilyen értékítélet lehet, hanem ennek a sajátos rendszernek: kialakulásának és működésének kitapintása, megértése és megértetése.*

Ennek a kötetnek célja a római vallás „valóságának” bemutatása, főként saját eredeti dokumentumai alapján. Az ősi rítusok fennmaradt szövegei ugyanúgy megszólalnak benne, mint történetírók beszámolói, költők vallomásai, gondolkodók elmélkedései, és köznapi embereknek feliratokról, papiruszok lapjairól hozzánk szóló önkéntelen tanúságtételei; a hívőkön kívül a közömbösek, a kételkedők, a kritikusok, a tagadók szavai is. Ezeknek az eredeti szövegeknek, egykor-élt rómaiaknak és görögöknek szavaiból tárul elénk a római istenek világa.

Ahhoz azonban, hogy az ebben a kötetben közölt, különböző eredetű és jellegű szövegek az olvasó számára vallástörténeti szempontból értékelhetők és értékesíthetők, netán érdekesek is legyenek (amit a szerző remélni szeretne), az egész háttér szélesebb perspektívájú megrajzolására volt szükség. Ámde az utóbbi évtizedekben a római vallásnak különösen korai szakaszai beható kutatásoknak és ezekből eredő éles tudományos vitáknak tárgyát alkották. Ezek nem csupán részletkérdésekre vonatkoznak, hanem a római vallás alapvető kérdéseire – legkorábbi istenfogalmára, mítoszainak hiányára, társadalmi struktúra és vallási struktúra összhangjának mibenlétére, eredetiség és külső („itáliai”, etruszk és görög) hatás dialektikájára egyaránt kiterjednek. A szerző tehát tisztában van azzal – és ezt e helyen is hangsúlyozza –, hogy egyes megállapításai és az egész, általa képviselt (és hite szerint egységes, következetes és nem utolsósorban: marxista igényű) koncepció megannyi ponton a tudományos diszkussziók érveit és ellenérveit ismerő szakértők ellentmondását válthatja ki. Ezt a kockázatot azonban vállalni kellett – és enyhíteni legfeljebb oly módon lehetett rajta, hogy itt-ott rámutatott ismereteink hézagaira és az eltérő tudományos megoldások lehetőségére.

Választani kellett a „történeti” – tehát a fejlődés időrendjében haladó – és a „rendszeres” – tehát egy-egy vallási jelenség-komplexust a maga teljességében bemutató feldolgozási mód között. Az utóbbi megoldási lehetőség látszott vonzóbbnak – de oly módon, hogy a történetiség szempontjai is érvényesüljenek. Hogy ennek a két (egymást elvileg voltaképpen kizáró) feldolgozási lehetőségnek egybeötvözése mennyire sikerült – és mennyire sikerült a római vallás „köznapi valóságának”, komolyságának és formalizmusának, hitnek és

kételynek, fejlődésnek és elhalásnak együtt-láttatása – azt megítélni bírálók és olvasók feladata lesz.

A kezdetek

A munka és az istenek

„Iuppitert nem azért nevezzük a Legjóságosabbnak és Legnagyobbnak – mondja Cicero –, mintha igazságossá, mértéktartóvá és bölccsé tehetne bennünket, hanem azért, mert egészséget, épséget, vagyont és jólétet nyújt” (De nat. deor. 3,87). A római filozófus-szónoknak ezek a szavai akaratlanul is a római vallásnak egyik leglényegesebb vonását tárják fel: amikor a római ember az istenekre gondolt, nékik áldozati ajándékot juttatott és hozzájuk fohászkodott, alapjában véve csupán egy dolgot kívánt tőlük: sikert. Az istenek arra valók, hogy az embernek – éspedig egyéneknek és emberi közösségeknek – minden irányú és minden fajta szándékát és tevékenységét sikerre vigyék. Emögött a roppantul gyakorlatiasnak tetsző isten-koncepció mögött az az ősi, és éppenséggel nem csupán a római vallásra korlátozódó hiedelem áll, hogy minden gyakorlati tevékenységünk eredményessége az általunk ismert, kiszámítható és ellenőrizhető „racionális” tényezőkön kívül még olyan, rajtunk kívül álló, általunk közvetlenül nem irányítható, tehát „felettünk álló”-nak is nevezhető tényezőtől is függ, amelynek támogatása, közreműködése nélkül önmagában hiú minden emberi erőfeszítés.

Ezektől az emberfeletti erőktől való félelem, másfelől pedig a segítségük elnyerésére irányuló törekvés hozta létre Itália legkorábbi lakóinak vallási elképzeléseit és rítusait.

A pásztorok és földművelők istenei

Az időszámításunk előtti első évezred kezdetének itáliai lakossága – az indoeurópai nyelveket beszélő italious népek benyomulása után – már többé-kevésbé letelepült viszonyok között élte a maga pásztorkodó-földművelő életét. Az ő számukra a nyájak egészsége, gyarapodása és sértetlensége, a földek termékenysége, a szántóföld határainak biztonsága, a nehezen összekapart kicsiny családi vagyon épsége, s a mindezek érdekében folytatott, hol harcias, hol békés tevékenység sikere volt az életnek az a területe, amelyben a kívülük és felettük álló erők segítségét és közreműködését szükségesnek tartották. Minden egyéni és közös emberi tevékenységnek megvan a maga „emberfeletti” patrónusa: őt kell először is felismerni, megtalálni, majd megnyerni törekvésünk megsegítése, sikerre vitele érdekében. Itália pásztorai és parasztjai – népenként, törzsenként és területenként nagymértékben differenciált formában – ily módon az „isteni erők” mérhetetlen számát teremtették meg képzeletükben. A leggazdagabb ismereteink természetesen Latium, és közelebbről Róma népének vallási hiedelmeiről vannak. A legősibb itáliai és római vallási képzetekre vonatkozó híradások arra vallanak, hogy az időszámításunk előtti első évezred kezdetén nagy számú, már-már megszámlálhatatlan istenben hittek, akik az emberek minden irányú tevékenységét irányítják, patronálják és védelmezik.

A családok és házak védőistenei

Ezeknek a segítő isteni erőknek hatása vagy valamely személyre, származási illetve területi egységre irányul (és annak minden irányú tevékenységét támogatja), vagy pedig az emberi tevékenység egy szűkebb vagy tágabb körére vonatkozik. Minden embernek megvan a maga személyes védőistene. Ez a Genius – eredetileg a férfiak nemzőképességének és a családot fenntartó erejének megszemélyesítője. Ő kíséri végig a férfit életében, és tartja fenn életerejét. A nőknek, mivel amúgy is apa illetve férj irányította sorsukat – önálló Geniust eredetileg nem tulajdonítottak; később a családanyák isteni védelmezőjéről, Iunóról vélték azt, hogy ő helyettesíti az asszonyok egyéni Geniusát.

Megvolt minden családnak, háznak is a maga külön védelmezője. A családi vagyont (latinul: penus) a Penates háziistenek segítenek őrizni. A homályos etimológiájú Lar istenek viszont, mint az ősök szellemeinek reprezentánsai, a családi házban élő személyek egészségéről gondoskodnak. Igen ősi, még matriarchális vallási képzetek uralmának korára visszanyúló elképzelés a Lar-istennek közös anyjáról is tudni vélt: ez volt Acca Larentia, a család (korábban: a nemzetség) legtávolibb ősanyját megszemélyesítő és ebben a minőségében védelmet nyújtó istennő. A Penates és Lar istenek jelenlétét jelképező szobrok, képek, tárgyak, jelvények minden ház bejáratánál láthatók voltak.

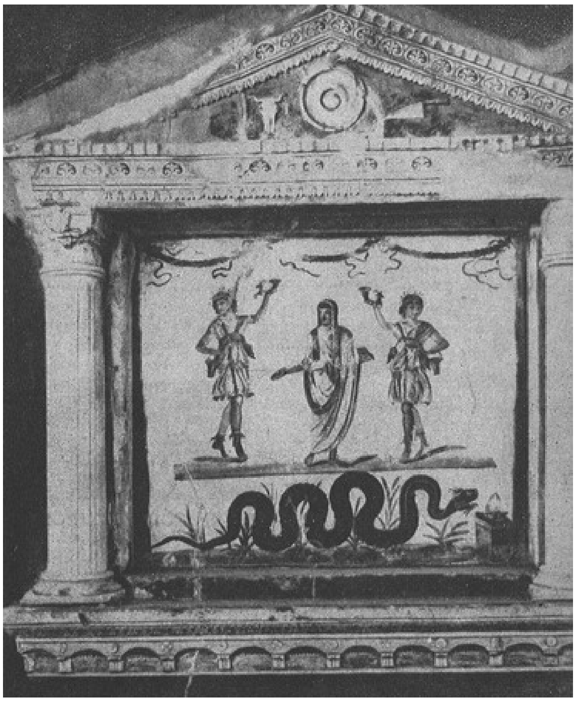
Megvoltak a saját védelmező isteneik az egyes nemzetségeknek is, és ezeket saját nemzetségi kultusz (sacra gentilicia) keretében tisztelték. Az Aureliusok szabin eredetű nemzetségének kultusza középpontjában a Nap állt (szabin nyelven: Ausel, latinul: Sol); a Iulius nemzetség „saját” védőistene Vediovis. Ezekben az esetekben a nemzetség az egyébként ismert istenek közül választott egyet, aki valamely oknál fogva különösen közel állt hozzá. Előfordulhatott az is, hogy egy „nemzetségi” isten általánosabb érvényt szerzett. A görög-etruszk eredetű Hercules egy időben a Potitiusok és Pinariusok nemzetségeinek „saját” istene volt; később e nemzetségek tagjai Herculesnek, mint általánosan tisztelt istennek „nagy oltárát”, az Ara Maximát gondozták; i. e. 310 körül pedig az állam 50 000 as lefizetése ellenében megváltotta tőlük az Ara Maxima kultuszának ellátását.

A nemzetségekhez hasonlóan az egyes törzseknek és településeknek is rendszerint megvoltak „saját” isteneik. Ezek lehettek – totemisztikus elképzelések továbbéléseként – szent állatok, mint Picenum (kelet-itáliai térség) lakóinak körében a harkály (picus), vagy a Hirpinus törzsnél a farkas. A közép-itáliai Marsus törzs neve a Mars istenével van kapcsolatban. Lanuvium városának Iuno volt a védőistene, Ariciában Dianát tisztelték. A rómaiak azt tartották, hogy az ő városuknak is van egy saját védőistene: ennek nevét azonban papjaik titokban tartották, hogy az ellenség ne használhassa fel mágikus praktikák céljaira.

A funkció-istenek

Az egyes személyeket, házaikat, földjeiket és a kisebb-nagyobb települési, származási egységeket általánosságban védelmező istenektől különböznek azok, akik az emberi tevékenységnek, a termelő munkának egyes folyamatait viszik sikerre. A vallástörténeti kutatás ezeket a „funkcionális” isteneket – egy római szakkifejezés eredeti értelmét némi önkényességgel kitágítva – a *numen* összefoglaló névvel jelzi. A római vallástörténetnek egy tekintélyes iskolája pedig bennük (a megszámlálhatatlanul sok numenben), „az emberi tevékenységek legapróbb fázisának védelmezőiben” látja a római istenfogalom kialakulásának legősibb rétegét. Így pl. a mezőgazdasági munkák 12 „isten” védelme alatt állanak: Vervaetor (az ugar feltörője), Redarator (a rögök felaprózója), Imporcitor (a barázdavonó), Insitor (magvető), Obarator (talajegyengető), Occator (boronáló), Sarritor (gyomláló), Subrunoinator (utógyomláló), Messor (arató), Convector (terményszállító),

Conditor (raktározó), Promitor (aki a magtárból a terményt előhozza) (vö. *Servius:* Ad Georg. 1,21). Hasonlóképpen különféle numenek segítenek a favágásban, vagy akár – hogy máshonnan vegyük a példát – a házasságkötési aktus beteljesítésében.

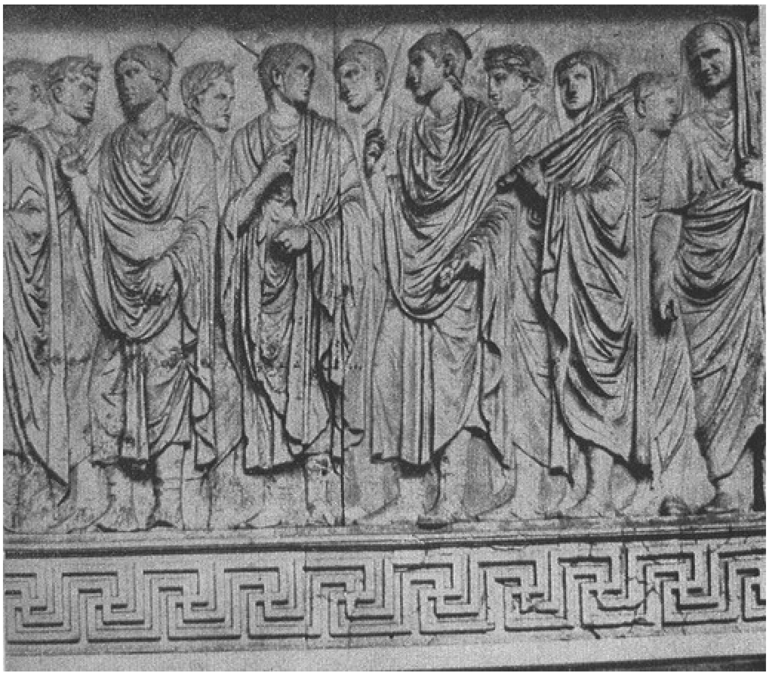
1. POMPEI: A VETTIUSOK HÁZÁNAK ARARIUMA

Numenek és személyes istenek

Az egykori vallásos elképzeléseknek roppant leegyszerűsítése volna azonban a legősibb itáliai és római istenvilágot egészében az egyéneknek és legkisebb emberi csoportoknak, valamint az emberi tevékenységek legapróbb fázisainak ezen patrónusaira korlátozni. Amennyire ismereteink visszanyúlnak, ezektől a merőben „funkcionális" istenektől megkülönböztették és náluk magasabbrendűeknek gondolták az emberi lét szélesebb területeit védelmező és ellenőrző „nagy istenek"-et; azokat, akiket a deus ill. dea címzés illetett meg. Az újabb kutatások – képviselői közül érdemes kiemelni olyan neveket, mint F. Altheim, A. Brelich, G. Dumézil – arra mutatnak rá, hogy a számunkra hozzáférhető legkorábbi időben is tettek különbséget az olyan magasabbrendű „istenek" között, akik az emberi tevékenység valamely általánosabb szféráját ellenőrzik, és ezért rendezett kultuszban részesülnek, és olyan „alacsonyabbrangú istenek" között, akiknek hatása egy szűkebb munkafázisra szorítkozik, és ezért csupán alkalomszerűen, egy-egy ráolvasás vagy varázsformula keretében említik őket. Nyilvánvaló, hogy a római állam és az állami jellegű kultusz megszervezése előtt az „istenek" (deus, dea) és a ráolvasásokban (latinul: indigitamenta) emlegetett „szellemek", numenek között a határok elmosódhatnak. Valamely istenalak jelentősége, tisztelete az idők folyamán megnövekedhetett, de el is halványulhatott. Ez a folyamat – istenalakok felemelkedése és hanyatlása – még a történeti időkben is megfigyelhető. Nagyjában-egészében mégis megállapítható az, hogy a későbbi Róma helyén létrejött legkorábbi faluteleпülések megszerveződésének és szövetségük kialakításának idején – tehát az i. e. VIII –VII.

században – kik voltak ennek a közösségnek leginkább tisztelt, önálló kultusszal bíró, legtekintélyesebb istenei. Ennek a kérdésnek megválaszolásában segítséget nyújt egyrészt a legősibb római *naptári rendszer,* másrészt a legrégibb papi csoportosulások egyikének, az áldozati lángot ébren tartó *flamen*eknek istengalériája.

Róma legősibb istenei azok, akik a legkorábbi naptár szerint önálló ünneppel – vagy pedig egy-egy flamen részéről saját kultusszal rendelkeztek.

2. LAMENEK (RÉSZLET AZ ARA PACIS DOMBORMŰVEIBŐL)

A legkorábbi istenvilág

A római köztársaság naptári rendszere abban a formájában, ahogyan az Iulius Caesar ismert naptári reformjáig, a Julián-naptár bevezetéséig fennállott, mai ismereteink szerint az i. e. V. század folyamán öltött végleges formát. Ez a naptár eredetileg 12 holdhónapból álló évekkel számolt, amelyeket alkalmilag egy-egy szökőhónap beiktatásával hoztak összhangba a (téves római számítás szerint) 366 1/4 napból álló napévvel. Kezdetben a hónapok nagyjából pontosan illeszkedtek a Hold járásához, és ekkor a hónap három kiemelkedő napja jelezte a Hold fontos fázisait: Kalendae az újhold napja volt, a Nonae az első negyedre esett, míg a holdtölte napjának az Idus felelt meg. Az idők folyamán a holdhónapok függetlenné váltak a Hold járásától, tehát kiemelt napjaik sem estek pontosan a Hold megfelelő fázisára, a kiemelt jelleg azonban ősi hagyományként megmaradt. Ez a naptár feltüntette az év egyes kiemelt ünnepnapjait is; ezek mindegyikét valamely istennek szentelték. Az újabb naptártörténeti kutatások azt mutatják, hogy az ünnepeknek ez a sora jóval korábban rögzítődik, mint magának a naptári rendszernek a kialakulása, és lényegében az i. e. VIII-VII. század állapotait tükrözi. Azok az istenek tehát, akiknek ünnepei a naptárban helyet kaptak, Róma kialakulásának idején – még az etruszk kezdeményezésre történt városszervezés időszakát megelőzően – tartoztak Róma és Latium legtiszteltebb istenei közé. Nagyjából ugyanerre az időre tehető annak a 15 flamenpapból álló csoportnak megszervezése, akiknek mindegyike külön-külön isten áldozataiért és kultuszáért volt felelős. Ezek részben azonosak a naptári

ünnepek isteneivel, részben azonban függetlenek tőlük. Ennek az istencsoportnak ősi voltáról tanúskodik az, hogy történeti időkben – az i. e. IV–III. században – már nem is emlékeztek pontosan arra, hogy ezeknek az isteneknek mindegyike milyen funkciót is töltött be.

Ily módon a „naptári" és a flamennel rendelkező istennevek alapján egy kb. harminc istenből álló kört ismerünk meg. A még paraszti Róma legrégibb, kultuszban részesülő istenei ezek, akiket a megszerveződő közösség – mint a legnagyobbakat és az emberi érdekek szempontjából legfontosabbakat – kiemelt az Itália-szerte ismert rengeteg isteni lény sorából.

Milyen kép alakul ki ezeknek az adatoknak alapján a római vallás legkorábbi fejlődési szakaszának isteneiről? Észrevehető elsősorban az, hogy csaknem mindannyian egy-egy alapvető emberi tevékenység vagy emberi érdek patrónusai, olyannyira, hogy nevük is ebből a funkcióból ered. Consus (vö. latin: condere = eltenni) a termények betakarítása és a készletek tartóssága felett őrködik; Pales a nyájak szaporodását, egészségét vigyázza; Robigus az, aki, ha akarja, gabonarozsdát bocsát a földekre, de védelmezni is csak ő tudja a gabonát a pusztító rozsdától; Pomona a gyümölcsök (vö. latin: pomum) bő termését adja, Saturnus a vetéseket sarjasztja, Silvanus az erdők istene, Neptunus – ekkor még – a folyóvizeket, elsősorban a Tiberist teszi az emberek számára használhatóvá, Terminus a földek és a Város határainak biztonságát garantálja; Vesta a házitűzhely védelmezője, a tűzisten Volcanus a kovácsmesterséget is istápolja. Ezek mind igen hasznos, „gyakorlatias" istenek; a legrégibb Róma istenvilágában még fölösleges volt egy Minerva, aki később a kézművességnek, majd a tudományoknak, Apollo, aki a művészeteknek, vagy akár Mercurius, aki egyebek közt az árucserének, kereskedelemnek lett a védelmezője.

Személytelen erők és személyes istenek

A legkorábbi istenek – amiként azt nevük elemzése is tanúsítja – még szorosan kapcsolódnak ahhoz a feladatkörhöz, amelynek érdekében az emberi fantázia létrehozta őket. Bizonyos funkciók személytelen betöltőiből még nem váltak önálló személyiségekké. Innen van, hogy ábrázolni sem lehet őket – legkevésbé ember alakban. A régi római vallás tudós ókori kutatója, Terentius Varro úgy tudta, hogy Róma alapításától számítva 170 éven át – tehát az etruszk királyok koráig – nem ismertek istenszobrokat. Az isteni erőt egyes, fétis jellegű tárgyakhoz kapcsolták: Mars alakja a szent lándzsához, Iuppiteré valamilyen szent kőhöz kötődött – ezért egyik megszólítása: Iuppiter Lapis, „Kő-Juppiter". Ezek az isten-alakok éppen ezért még körvonalazatlanok – még nem öltötték fel a színes és gazdag egyéniségnek azt az arculatát, amelyet az Olympos isteneiben, a megrendítő mélységű és költőiségű görög mítoszok hőseiben csodálhatunk. Egyiküknek-másikuknak – így a pásztoristen Palesnek – „egyénisége" oly kevéssé alakult ki, hogy az antik írók sem mindig tudták eldönteni, férfi avagy női istenségként tiszteljék-e őket. Mivel egyéniségük csupán az általuk elvárt funkció teljesítésére szorítkozik, nem lehet „történetük", mítoszuk sem. Egysíkú személyiségük nem keltette fel a mesélő kedvet, nem gyújtotta fel a fantáziát sem. Nincsenek érzelmeik, nem harcolnak, gyűlölnek, intrikálnak és szeretkeznek, miként a görög istenek; nincsenek ennek következtében kapcsolataik sem, nincs feleségük, gyermekük, családjuk. Minden jel arra mutat, hogy ezen a korai fokon Iunót még nem tekintették Iuppiter feleségének, Mars még nem volt Iuppiter fia, amiként Saturnust sem tekintették még atyjának. Az istenvilág tagjai egymástól elszigetelten élték a rájuk háruló feladatkör teljesítésében feloldódó látszatéletüket.

Ember és isten kapcsolata

Az emberek ezektől az istenektől egyéni és közösségi érdekeikben, termelő munkájukban való segítséget, támogatást, közreműködést vártak. Ezt többféle – részben még ősibb időkre visszanyúló – jelképes cselekedetekkel, ima- és varázsformulákkal, ajándékokkal vélték elérhetőnek. Ezekben a szertartásokban még érződtek a korábbi mágikus eljárások nyomai. A földek termékenységét biztosító Ceres ünnepén, április 15-én vemhes tehenet áldoztak, gondolván: a termékeny állat vére termékennyé teszi a földet. Ez a „hasonlóság" elvén alapuló homoeopatikus mágia jellegzetes szertartásai közé tartozik. A „kutya-csillagzat" (canicula) feltűnésekor várható kánikula kezdetén – a hőség pusztító hatásának elhárítása végett – kutyát áldoztak Robigusnak, a gabonarozsda megszemélyesítőjének. Mindezek s a hozzájuk hasonló eljárások még a mágiában gyökereznek – de annak eredeti jellegén már túlléptek. Már nem úgy képzelik, hogy maga a mágikus eljárás az, ami – mintegy kiegészítvén a termelő munka „racionális" elemeit – annak sikerét önmagában biztosítja. A mágikus eljárás csupán az isteni erő áttételén keresztül éri el hatását. Az, ami az ősi, eredeti, mágikus elképzelésekben közvetlen és biztos hatásúnak tartott eljárás volt, most jelképes cselekedetté, egyben ajándékká finomult, mintegy jelezve az isten számára az áldozat (vemhes tehén, kutya stb.) jellegével, milyen irányú segítségére számítanak. A mágikus eredetű, kérlelő célú és jelképes jellegű ajándék a római áldozásnak jellegzetes formája.

Az ajándékot természetesen könyörgő szavaknak kell kísérniük. Ezek általában kötött formulaként hangzottak el, s e tekintetben még közel álltak a mágikus varázsigékhez. Ilyen eredetre vall a gyakori ritmikus jelleg, mint például az iguviumi táblákon fennmaradt átokformulában. A szavak azonban ott is előírt szöveg szerint hangzanak el, ahol ez a ritmika nincs meg, abból a célból, hogy a kérés tartalmát illetően félreértés ne forduljon elő. Pontatlan megfogalmazás esetén az istenek tévedhetnének, hiszen ők is csak az elhangzott szavakat, nem pedig a mögötte netán meglevő szándékot vehetik figyelembe. A szavakat meghatározott mozdulatok is kísérik; ezek mindig a megszólított isten és a kérés jellegétől függenek, de nem változtathatók önkényesen. Bizonyos istenekhez csak fedett fővel, másokhoz csak fedetlenül szabad közelíteni. Égi istenekhez fordulva, kezünket a magasba kell emelni – az alvilági és „földi" (chthonikus) isteneket lefelé mutató kézzel kell megszólítani. Egy hibás szó, egy eltévesztett mozdulat hatástalanná teheti az egész könyörgést.

A római religio

A jóslási és áldozati szertartások pontos elvégzésére vonatkozó ismereteket az állami lét kezdete óta a papság dolgozta ki és közvetítette a be nem avatottaknak. A különböző papi testületek elméleti munkásságában – amelyet ma már csak következményeiből tudunk bizonyos fokig megismerni – öltött formát nemcsak a rítusok rendszere, hanem a mögöttük megbúvó és tőlük elválaszthatatlan vallási ideológia is. Ennek tartalmát a *religio* gazdag fogalma fejezi ki. A mindmáig homályos és vitatott etimológiájú szóban Róma tudós pontifexei egyaránt benne érezték a „megkötöttségek" összességét (a *religare* = megkötözni igéből) és az istenekkel szembeni kötelmek lelkiismeretes figyelembevételének igényét (a *religere* igéből; ez a klasszikus latin nyelvből már elenyészett, csupán ellentéte, a *neg-ligere* = elhanyagolni ige élt tovább). Ezekben a megfogalmazásokban a római vallást eleve jellemző utilitárius szempont emelkedett „római módon" erkölcsi magaslatra. Nincs benne szó arról a szeretetről, az érzelmeknek arról az áradó gazdagságáról, amelyet az ószövetségi és (az érzelmi mozzanatokat még erőteljesebben kiemelve) az újszövetségi vallási koncepció kívánt Jahve szolgáitól és Krisztus követőitől. Annál erőteljesebb a „szent komolyság",

lelkiismeretesség, pontosság, kötelességtudás követelménye. Az egyes ember és szűkebb vagy tágabb közösségei (a családon és nemzetségen át az egész római népig) a fölöttük álló erők, az istenek jelenlétében, azoknak figyelme alatt és közreműködésével végzik minden tevékenységüket. Figyelniük, tanulmányozniuk kell tehát azokat a szüntelen jeleket, amelyekkel ezek az embereknél nagyobb erők szándékukat, óhajukat, tetszésüket vagy ellenkezésüket kifejezik, és minden tevékenységüket ehhez kell igazítaniuk. Ettől a szüntelen lelki készenléttől függ terveik megvalósulása, tevékenységük sikere –, éspedig itt, a valóság földi világában, amelyen túl csak az árnyék-lét következik. Amit ezek az istenek kívánnak: érthető, áttekinthető, teljesíthető. Nem „az egész szívet követelik”, csupán a kötelességek, az előírt rítusok aprólékos teljesítését. És amit cserébe nyújtanak, az is konkrét, meghatározott segítség: egészség, épség, jólét és vagyon.

Mert amennyire színtelenek ezek a funkció-istenek, annyira pontosak és lelkiismeretesek mind az emberekkel szembeni követeléseik meghatározásában, mind saját feladataik teljesítésében. Emberi szolgáltatás és isteni ellenszolgáltatás egyensúlyban kell hogy legyenek. Itália istenei – ellentétben a görög Olympos isteneivel – nem féltékenyek, nem is irigyek az emberek sikereire: azokat elő is mozdítják, de csak pontosan meghatározott keretek között, pontosan kikötött ellenszolgáltatás fejében. Ha az ember kér tőlük valamit, ajánlatos – minden szándékos vagy akár szándéktalan félreértés lehetőségének kiküszöbölése végett – mind a kérést, mind a felajánlott ellenszolgáltatást előre tisztázni. Ha ellenséges sereget vagy várost akarunk elátkozni, az átokformulában ki kell emelni, hogy azt a várost és sereget sújtsa az isten, „amelyre gondolok, amikor megnevezem” – mert az isten netán képes a kérést félreérteni, és egy másik (esetleg azonos nevű) várost sújtani. Amikor Numa király – egy villámcsapástól megrémülve – Iuppitertől engesztelést kért, és az isten ennek fejében „fejet” követelt, a király egy fej hagymát ajánlott fel, hiszen – úgymond – az is „fej”, tehát kielégíti az isten pontatlanul megfogalmazott követelését (vö. *Ovidius:* Fasti 3, 329 skk.). Ilyen félreértés elkerülésére ajánlatos nemcsak a kérést, hanem az ellenszolgáltatást is előre közölni, pl. oly módon, hogy a kérés teljesítése esetén milyen fajta és milyen minőségű állat hány példányát fogja az illető feláldozni, ill. a felépítendő templomra mekkora összeget szán. Ha a kérés teljesül, a fogadalmi ajándékra felirat kerül, mely közli, hogy az illető szívesen teljesítette az istennek tett fogadalmát, mert az megérdemelte *(votum solvit libens merito)*. A klasszikus *do ut des* („adok, hogy adj”) formula az ember és istene közötti kapcsolatot is szabályozza.

Az istenvilág változásai

Azok a „funkciók” azonban, amelyeknek teljesítését az ember isteneitől várta, szüntelenül növekedtek, differenciálódtak és konkretizálódtak. Mindig új és a korábbiaknál konkrétabb óhajok merültek fel az isteni segítségnyújtással szemben, és ez nem maradhatott hatás nélkül az istenfogalom fejlődésére sem. A meglevő istenek neveit pl. különböző, alkalomszerűen változó jelzőkkel, vagy egy-egy funkciójukat kiemelő birtokos jelzőkkel egészítették ki. A tűzisten Volcanus helyett pl., ha erősebb hevű tüzet kívántak, lehetett Volcanus fokozódásához, növekedéséhez fordulni (Maia Volcani). A Szerencse-istennő Fortuna – a szerencsét kérő nemétől s a kérés jellegétől függően megjelenhetett a férfiszerencse (Fortuna virilis), a női szerencse (Fortuna muliebris), „a nap szerencséje” (Fortuna huius diei), vagy „ezen hely szerencséje” (Fortuna huiusce loci) alakjában. A római régiségek antik gyűjtői számos ilyen megkövesedett istennév-kiegészítést jegyeztek fel – s ezeknek egy része annyira archaikus, hogy már ők maguk sem értették őket (vö. *Aulus Gellius:* XIII. 2, 3).

A funkciók konkretizálódásának másik útja az, hogy azokat az isteneket, akiknek

pártfogó tevékenysége eleve szűkebb körre korlátozódott, az átfogóbb hatáskörű és jelentőségű istenekhez képest alacsonyabbrendűeknek képzelték el: a „nagyobb" isteneknek mintegy segítőtársaiként vagy éppen szolgaszemélyzeteként. Erre a sorsra jutott az ősi numen-istenek nagy többsége. Így az istenek között határozott rangkülönbségek bontakoztak ki. Amiként a római társadalomban a nemzetségek differenciálódása és a családi gazdálkodás terjeszkedése folyamán a nemzetségen és családon belüli függőségi viszonyok kialakulásának megfelelően megkülönböztették a patrest, az „atyákat" és közvetlen hozzátartozóikat a famulusoktól, ill. a nemzetségi szervezeten belül a cliensektől – ennek transzcendens tükörképeként bomlott az istenek társadalma is önálló léttel bíró „nagy", és nekik alárendelt „alacsonyrangú" istenekké.

Az új jelenségek és új igények növekedésének megfelelően új önálló (a meglévőkhöz nem kapcsolódó) istenek is születtek. Egy-egy különleges eseményt gyakran isteni közbelépésre kellett visszavezetni. A Róma elleni gall támadás idején (i. e. 390 – 387) egy plebejus ember éjszaka félelmetes hangot hallott, mely Rómát nagy veszélytől óvta. Ezt közölte is a senatussal, ám senki sem hallgatott a plebejus közlésére. Amikor azután néhány nappal később a római sereg megsemmisítő vereséget szenvedett az Allia melletti csatában, rájöttek, hogy isteni eredetű volt a rejtélyes figyelmeztető hang. Ámde erről az istenről nem tudták, hogy kicsoda; nevét sem ismerték, mert azt nem közölte. Csak annyit tudtak: szólt, beszélt, intett. Azon a helyen tehát, ahol az isteni hang hallatszott, oltárt emeltek a „szóló-beszélő" isten, *Aius Locutius* tiszteletére (vö. *Livius* 5,32). Más esetekben sikerült „felismerni" a segítséget vagy tanácsot nyújtó istent. A latin szövetség ellen a Regillus tó partján vívott csata idején (i. e. 499) két „isteni alakú" lovas ifjú állt a római sereg élére, és vitte diadalra a rómaiak ügyét. Csak később derült ki, hogy ezek nem mások, mint a görög mítoszból ismert Castor és Pollux (görögül: Kastór és Polydeukés). Őnekik tehát ezen a hiteles nevükön építettek szentélyt a Forumon, és vezették be kultuszukat Rómában. Olyan eset is előfordulhatott, hogy valamely ismert és meghonosodott isten új funkció megszemélyesítőjeként jelent meg: ilyenkor legalább új jelzővel ruházták fel. A Capitolium ostroma idején a közismert monda szerint Iuno szent lúdjai gágogásukkal figyelmeztették az őrséget, és ily módon mentették meg a fellegvárat a galloktól. Ezért Iuno a *Moneta* (figyelmeztető, a *monere* latin igéből) melléknevet, és ezen a néven új templomot kapott. Később ennek védelme alatt helyezték el a pénzverdét is; az itt vert érméket is monetának nevezték – innen a mai francia monnaie és angol money szó. Iuppiter azóta viseli a „megállító" *(Stator)* nevet, amióta egyszer – még Romulus idején – megállította a már-már menekülőfélben lévő római sereget (ahol ez történt, ott épült Iuppiter Stator temploma) és azóta „zsákmányhozó", amióta ugyancsak Romulus az ő segítségével szedhette le a megölt ellenséges királyról „gazdag zsákmány"-ként *(spolia opima)* díszfegyverzetét.

Az istenalakok tehát számban növekedtek, egyéniségük új jelzőkkel, új színekkel gazdagodott, „társadalmuk" pedig folyamatosan differenciálódott a kiemelt magasabbrendű és az alárendelt helyzetű istenek különválasztása révén.

Az első nagy istenhármasság: Iuppiter, Mars, Quirinus

Ennek az állandó differenciálódásnak folyamatában emelkedett ki az állammá szerveződés időszakában az istenek közül azoknak szűkebb csoportja, akik nem egyes személyek, családok és nemzetségek érdekeit szolgálják, hanem az egész közösségnek, a „római nép"-nek, populus Romanusnak patrónusai. A flamenek papi testülete által tisztelt 15 isten közül kiemelkedett az a három, akiknek papjai a „nagyobb" jelzőt viselik (flamen maior). Ezek az „archaikus háromság" tagjai: Iuppiter, Mars és Quirinus, Róma legkorábbi három főistene. A

többi 12, flamenek tisztelte isten „plebejus” jellegűvé lett.

Iuppiter neve – eredetileg kb. = dius-pater, Dius-atya – amint ezt a nyelvészet már több mint egy évszázada felismerte, egybecseng a görög Zeus, a germán Ziu és az ind Dyaus-pitar („égisten-atya”) nevével. Ez az isten tehát az indoeurópai népek távoli múltjának közös vallási képzeteihez tartozik. Egykor – mint szanszkrit neve és jelentése tanúsítja – az égnek, égi jelenségeknek, elsősorban a ragyogással és fénnyel járó jelenségeknek megszemélyesítője – és ezt a jellegét Zeusként a görögök hagyományában mint „felhőtorlaszoló és villámkedvelő” isten, s a római vallásban mint „mennydörgő Iuppiter” (I. tonans) is megtartotta. Ámde a hozzá fűződő elképzelések az itáliai térségben és a római világban már lényegi hangsúlyeltolódással elsősorban a nemzetségi közösség legfőbb ügyeinek, rendjének, fegyelmének, kialakulóban levő hierarchiájának, tulajdonának védelmezőjeként mutatják be. Ő a jogrend őre, és így mintegy isteni megfelelője a jog „földi” képviselőjének, a királynak.

Mars alakja sokkal problematikusabb. Nemcsak Rómában tisztelték; alakja Itália-szerte ismert, Mamers, Marmar, Mavors stb. névalakban. A reá vonatkozó hagyományok, hozzá intézett fohászok és vele kapcsolatos szertartások azonban nem egyértelműek: nem csupán a harc istenének mutatják – amivé alakja az idők folyamán formálódott –, hanem a termést és annak sértetlenségét védő istenként fordulnak hozzá, aki főként a település határain kívül eső, meg-nem-művelt térségek, a vad erdőségek felől támadó félelmetes külső erők ellen képes segítséget nyújtani. A Fratres Arvales papi testület rítusai között fennmaradt ősi – a feljegyzés idején már meg sem értett – varázsige úgy említi őt, mind a „vad Marmar”-t, akitől azt kérik: álljon a küszöbre, és itt tartóztassa fel a településre törő külső erőket. Rómában szent ereklyeként őrizték az egykori „királyi palotá”-ban, a Regia épületében azt a pajzsot, amelyet Mars hullatott alá az égből, s amelyet – a Numa király által készíttetett 11 másolattal együtt – tánclépésben vittek végig a „táncoló-papok”, a Saliusok Róma utcáin. A Mars istent jelképező szent lándzsát pedig évről évre a hadi vállalkozások kezdetének hagyományos időpontjában, március 19-én, a consul megrázta – azzal a felszólítással: Mars – légy éber! (Mars vigila.) Bizonyos harcias jelleg tehát kezdettől fogva hozzátapadt ehhez az istenhez. Ebből a harciasan-védelmező funkcióból vezethető le alakjának az a későbbi értelmezése, amelyben a természeti erőkkel szemben való védelem háttérbe szorult. Így Mars egyértelműen a háborús veszély elhárításának istenévé lett (hogy hamarosan és ezzel egybehangzó módon a Róma részéről támadó és hódító háborúknak is ő váljék pártfogójává). Ha Iuppiter a közösséget fenntartó belső erők princípiuma – akkor Mars azt az erőt jelenti, amely ezt a közösséget a külső veszélyektől védi meg.

Miként illeszkedik ebbe a rendszerbe az „archaikus triász” harmadik tagja, *Quirinus?* A bizonytalanságok (és ebből eredő tudományos véleményeltérések) itt még nyomasztóbbak, mint Mars alakjának értelmezése esetében. Maguk a rómaiak sem értették jól ennek az ősi és tiszteletre méltó, ám elhalványult jelentőségű istenüknek lényegét. Némelyek területi és etnikai istent láttak benne, éspedig a legkorábbi Róma szabin etnikumának, a Quirinalis domb lakóinak istenét, aki nem más, mint a latin Mars isten szabin megfelelője; ezt a feltevést támogatja az isten nevének egybeesengése a Quirinalis-dombbal. Mások a római polgárok (Quirites, valószínűleg, a *co-virites* = férfiszövetség tagjai szóból) szervezeteinek, a curiáknak (a c*o-viria* = férfiszövetség szóból) védelmezőjét vélték benne felismerni. Egy később felmerült ókori vélekedés szerint az égiek közé emelt Romulus nyerte el istenként a Quirinus nevet. Az újabb kutatás sem jutott sokkal tovább, mint az antik értelmezések egyikének vagy másikának elfogadásáig és további érvekkel való megtámasztásáig. Elégedjünk meg azzal a leginkább valószínűnek tetsző feltevéssel, hogy a római Quirinus eredetileg a curiákban tömörült nemzetségek összetartozásának és szövetségének védelmezője, a co-virinus – Quirinus etimológia alapján. Quirinus a polgárok istene. Ha Iuppiter a közösséget vezető királyi hatalom védelmezője; ha Mars a külső veszélytől véd – akkor Quirinus alapvető funkciója abban áll, hogy a közösség közrendű tagjainak, magának a közösségnek legyen

patrónusa – munkájának pártfogója. A három archaikus főisten a Rómát alkotó nemzetségek szervezetének megszilárdulásakor, ennek a társadalmi folyamatnak transzcendens tükrözéseként emelkedett a közösség legtágabb értelemben felfogott közös érdekeit pártfogoló istencsoport rangjára.

A „római” vallás kibontakozásának és fejlődésének ez az első nagy szakasza lényegileg az i. e. 600 körüli években zárult le, tehát a Rómát egységes várossá tömörítő etruszk királyok fellépését közvetlenül megelőző időszakban. Addigra kialakult a leginkább tisztelt istenek tágabb és szűkebb köre; már érvényesültek az istenek „rangsorát”, hierarchikus társadalmát szabályozó tendenciák; a számos isten közül kiemelkedett a közösség életfunkcióit védelmező három legfőbb isten csoportja is. Mindezek az istenek rendelkeztek bizonyos kultusszal – ez azonban csupán az év bizonyos, nekik szentelt napjaira korlátozódott. A kultusz még nem kapcsolódott meghatározott szent helyekhez, állandó szentélyekhez vagy templomokhoz: csak időben, de nem térben stabilizálódott. Létrejöttek már a legkorábbi papi testületek is, a patrícius arisztokráciának erre a feladatra specializált személyeiből. Ezek az isten-képzetek, hiedelmek, szertartások és szervezeti formák nagyjában-egészében megfelelnek annak, amit Latium vagy a tágabb Itália egyéb törzseinek ill. városias településeinek vallási képzeteiről és szervezetéről tudunk. Lényeges változások Róma vallásában akkor következtek be, amikor a város lakói az i. e. VI. század óta szorosabb kapcsolatba kerültek az etruszk és a görög világgal.

A vallás a rómaiak életében

A legfontosabb tényező, amelyben véleményem szerint a rómaiak állama fölényben van [más államokkal szemben], az az istenekre vonatkozó felfogásuk. Úgy vélem, hogy amit másoknál kárhoztatni szoktunk, éppen az fogja össze a rómaiak ügyeit – éspedig a babona [deiszidaimonia]. Ezt a lehető legkomolyabban veszik figyelembe, és érvényesítik mind magánéletükben, mind pedig a város közügyeiben. Sokak szemében meglepőnek tűnhetnék ez a dolog; én azonban úgy gondolom, hogy ilyetén ténykedésükben a tömegre vannak tekintettel. Ha ugyanis csak bölcsek lakta állam megszervezése lett volna a feladat, aligha lett volna szükség az efféle módszerre. De mivel minden tömeg ingatag, hajlamos jogtalanság elkövetésére, oktalan gyűlölködés és vad szenvedély tölti el – nincs más hátra, mint hogy homályos félelem és szorongó hangulat keltésével tartsuk féken. Így tehát azt gondolom, hogy a régiek az istenfogalmat és az alvilágról alkotott elképzeléseket nem meggondolatlanul, nem is ötletszerűen terjesztették el a tömegek között – inkább a maiak azok, akik meggondolatlan és értelmetlen módon kiküszöbölik ezeket. Mert hogy másról ne is beszéljek, a hellének között a közügyek intézőire – bár tízen is ellenjegyzik s pecsétükkel látják el [a nyugtát], és kétannyi tanút hívnak hozzá – még egy talentum összeget sem lehet tisztességgel rábízni; a rómaiak viszont sokkal nagyobb összeget bíznak rá magistratusaikra és legatusaikra, s azok mégis becsülettel járnak el, kizárólag azért, mert köti őket az eskü szentsége. Más népeknél nehéz találni olyan embert, aki távol tartja kezét a közpénzektől, és tiszta az effajta bűnöktől; de ugyanilyen nehéz Rómában olyan emberre lelni, akit efféle bűnös praktikán rajta kaptak volna…

H. I. (*Polybios,* VI. 56, 6-15)

Engesztelő szertartás Iguviumban

Az ókori Iguvium (mai Gubbio) városban, az észak-itáliai Umbria térségében még a XV. században több bronztábla került elő, umber nyelven írt vallási tárgyú feliratokkal. A szövegeket részben etruszk, részben latin írásban jegyezték fel; valószínűleg az i.e. III-II. században; de a bennük leírt szertartások eredete Itália népeinek őskoráig nyúlik vissza. Az engesztelő szertartás leírása a madárjóslás ősi voltáról is tanúskodik. Mivel ezek a nagy jelentőségű vallási szövegek a kevéssé ismert umber nyelven íródtak, értelmezésük még számos vonatkozásban vitatott; az itt közölt fordítás is csak megközelítő pontosságra tarthat igényt. A szöveg értelmezésében G. Devoto latin fordítással és kommentárral kísért szövegkiadását követtük.

A szertartás bevezetéseként a madarakat kell megfigyelni, a baglyot és varjút nyugat felől, a hím- és nőstényharkályt kelet felől.[1] Aki a madarakat meg akarja figyelni, elkerített helyen ülve így kérlelje a papot: „Add parancsba, hogy figyeljem a baglyot nyugat felől, a varjút nyugat felől, a hím- és nőstényharkályt kelet felől, – kelet felől a madarakat, a szent szertartás hírnökeit!"

A pap adjon ilyen parancsot: „Innen figyeld a baglyot és varjút nyugat felől, a hím- és nőstényharkályt kelet felől – kelet felől a madarakat, a szent hírnököket számomra, Iguvium városa számára – itt e helyen!" Miközben az, aki a madarakat figyeli, helyén tartózkodik, a pap ne szóljon semmit; semmilyen más szertartásba bele ne fogjon, míg vissza nem tér az, aki az [égi] hírnökök figyelésére indult. Ha egyetlen hangot is hallat, vagy valami más szertartásba kezdett – a szertartás érvénytelen...

Amidőn az [égi] hírnökök megszólaltak, az elkerített megfigyelőhelyen ülő ily jelentést adjon, nevén nevezvén a papot:

„Nyugat felől baglyot, nyugat felől varjút, kelet felől hím- és nőstényharkályt – kelet felől madarakat, kelet felől szentség hirdetőit jelentem neked és Iguvium városának a szertartás rendje szerint."...

[Ezután] a Trebla-kapu előtt áldozzon három tulkot Iuppiter Graboviusnak,[2] áldozat közben ily szavakat szólván: „Téged szólítalak, szólítottalak, Iuppiter Grabovius, Fisia váráért, Iguvium városáért, fellegvárunk nevéért, városunk nevéért! Légy kegyes, légy irgalmas Fisia vára, Iguvium városa, Fellegvárunk neve, városunk neve iránt! Fogadalmamban téged szólítalak, szólítottalak, ó Iuppiter Grabovius; fogadalmamban bizakodván szólítalak és szólítottalak téged, Iuppiter Grabovius! Grabovius isten! Tiéd e kövér engesztelő tulok Fisia váráért, Iguvium városáért, fellegvárunk nevéért, városunk nevéért!"

... Grabovius isten! Ha a szertartásban valamit elvétettünk, hibáztunk, kihagytunk, elmulasztottunk vagy elhanyagoltunk volna; ha a szertartás végzésébe látható vagy láthatatlan hiba csúszott volna – ó Grabovius isten, legyen ez jog szerint kiengesztelve e kövér tulok feláldozása által! Legyen hát engesztelés Fisia várának, Iguvium városának! Grabovius isten, tekintsd tisztának Fisia várát, Iguvium városát, fejedelmeit és papjait, embereit és barmait, állatait és terményeit! Légy kegyes, békétszerző a Te várad, Fisia és városod, Iguvium, a vár és város neve iránt! Őrizd meg épségben Fisia várát, Iguvium városát!... Fejedelmeit és papjait, embereit és barmait, állatait és terményeit óvd épségben; a Te békédet terjeszd kegyesen és jóságosan ki Fisia várára, Iguvium városára, a vár és város nevére!"

(Az áldozati és fogadalmi formula háromszor ismétlődik a három tulok feláldozása alkalmából.)

H. I. (Tab. Iguv. VI A)

Áldozati szertartás a három főisten tiszteletére

Ezt a szertartást a madarak megfigyelése után kell elvégezni a városkapuk előtt és mögött. A Trebla-kapu előtt Iuppiter Graboviusnak három tulkot áldozzon; mutassa fel az áldozati magvakat, s az állatokat áldozza fel az emelvényen, akár bor, akár italáldozat kíséretében Fisia váráért, Iguvium városáért cselekedjék így! Ha a magvak megpörkölődtek – fennhangon fohászkodjék. – A Trebla-kapu mögött három vemhes kocát áldozzon Trebus Ioviusnak, Fisia váráért, Iguvium városáért, Ragadja meg a belső részeket, mutassa fel a magvakat, teljesítsen italáldozatot, s ha a magvak megpörkölődtek – imádkozzék fennhangon!

A Tesenaca-kapu előtt három tulkot áldozzon Mars Grabovius tiszteletére, Fisia váráért, Iguvium városáért. Mutassa fel a magvakat, az áldozati állatot áldozza fel az emelvényen, végezzen italáldozatot, s ha a magvak megpörkölődtek – fohászkodjék fennhangon! A Tesenaca-kapu mögött Fisus Saciusnak áldozzon három szopós malacot Fisia váráért, Iguvium városáért; végezzen italáldozatot, ragadja meg a belső részeket, mutassa fel a magvakat...

A Vei kapu előtt áldozzon három kövér tulkot Vofionus Graboviusnak, Fisia váráért, Iguvium városáért. Vágja le az áldozati állatokat az emelvényen, bor- vagy italáldozat kíséretében, mutassa fel a magvakat, s ha megpörkölődtek – fohászkodjék fennhangon. A Vei kapu mögött három bárányt áldozzon Tefrus Ioviusnak, Fisia váráért, Iguvium városáért. Ezt az oltár hátulsó részén mutassa be, s a feláldozott állatokat temesse el. Mutassa fel az áldozati magvakat, végezzen italáldozatot, s ha a magvak megpörkölődtek – csendben fohászkodjék! H. I.   (Tab. Iguv. I A)

3. AUGUSTUS MINT AUGUR (RÉSZLET AZ ARA LARUM OLTÁRRÓL; FIRENZE)

Ellenség elátkozása

...Az átkot az mondja, akin rajta a papi tóga. Az átok szövege ez legyen:

„Aki Tarsina városához, Tarsina törzséhez, az etruszkok, naharkok vagy iabuszkok törzséhez[3] tartozik – távozzék a nép köréből! Ha nem távozik e nép köréből, akkor e nép bármely fia oda hurcolhatja, ahova való, és úgy tehet vele, ahogy jog szerint megérdemli!” Ezt az átokformulát mondja el háromszor, majd ismét álljon meg kísérőivel együtt a határon, és szóljon ekképpen: „Iguvium lakói! álljatok rendbe, sorakozzatok!” Ezután járja körül a népet kísérőivel, az áldozati állatokkal és áldozati felszereléssel egyetemben.[4]

Amikor a körüljárás megtörtént, és visszajutottak a határhoz, ott így fohászkodjanak csendben és kísérőkkel együtt:

„Ó Serfus Martius, ó Prestota – Serfus Martius hitvese –, ó Torsa Serfia, ki Serfus Martiusé vagy[5] – Tarsina városát, Tarsina törzsét, az etruszkok, naharkok és iabuszkok népét, e városoknak, törzseknek, népeknek fejedelmeit: a harcra övezetteket és övteleneket; ifjaikat: a lándzsásokat és lándzsanélkülieket:

futamítsd meg – reszkettesd meg;
sújtsad földre – fojtsad vízbe,
hóval, árral elborítsad, –
korbácsoljad, üssed-vágjad;
– s megkötözve vesd a mélybe.”

„Ámde Serfus Martius, Prestota Serfia és Torsa Serfia, kik Serfus Martiusé vagytok – legyetek kegyesek és irgalmasok és nyújtsátok a ti békességeteket Iguvium városa népének; a város fejedelmeinek: a harcra övezetteknek és övteleneknek; – ifjainak: a fegyvereseknek és fegyverteleneknek; népünknek és nevünknek.” Miután így fohászkodtak, szóljon az, akin rajta a papi tóga: „Iguvium lakói! Térjetek haza!”

Miután így szólt, járják körül ugyanezek ismét a népet, s amikor ismét elértek a határhoz, ott megint könyörögjenek úgy, mint előzőleg. [A pap] mondja ismét ugyanazokat az igéket, és adjon ismét parancsot a hazatérésre. Ezután harmad ízben is végezzék el ugyanezt a szertartást... Végül a pap és kísérői térjenek vissza ugyanazon az útvonalon, amelyen jöttek.

H. I. (Tab. Iguv. VI B)

Isteni segítség a házassági kapcsolat megvalósításában

Az egyes emberi tevékenységeket pártfogoló és segítő numenek közreműködése – a távoli római múlt ködbe enyésző néphite szerint – a házastársak nemi kapcsolatának létrehozásában (különösen pedig, amikor a házaspár első ízben alszik együtt) ugyanúgy nélkülözhetetlen, mint a munka és tevékenység más területein. Az erre vonatkozó elképzeléseket Varro alapján Augustinus (Ágoston egyházatya) a római vallás cáfolásának és nevetségessé tételének szándékával állította össze.

4. VESTA-SZENTÉLY. (A HÁTTÉRBEN VESTA-SZÜZEK SÍREMLÉKEI A FORUMON)

Hogyan? Maguknak az istenségeknek oly végletes aprólékossággal felosztott teendői – amelyek miatt, mondják, hozzájuk minden egyes szolgálatért külön kell könyörögni; ... vajon nem inkább komédiáknak tűnnek-e, mint olyasminek, ami az isteni méltósággal összhangban áll? Ha valaki két dajkát alkalmazna gyermekéhez, akik közül az egyik csak ételt, a másik csak italt adna – amiként a rómaiak erre a célra két istennőt tartottak: Educát és Potinát –, nyilvánvalóan úgy látszanék, hogy oktalanul cselekszik, és saját házában komédiáshoz hasonlóan viselkedik. Ők pedig azt is állítják, hogy Libert a megszabadításról nevezték el, mert közösüléskor a férfiak az ő jótéteménye által szabadulnak meg a kiömlő ondótól; ugyanezt idézi elő véleményük szerint az asszonyoknál Libera, akit Venusszal is azonosítanak, mert róla szintén azt beszélik, hogy a magokat kibocsátja; és ezért a templomban Liber tiszteletére a test férfias részét állítják fel, míg Libera tiszteletére a megfelelő nőit. Ráadásul erre a célra kijelölt asszonyok bort is adnak Libernek, hogy nemi vágyát sarkallják.

Amikor a férfi és a nő egyesül, Iugatinus istent idézik meg; ez még elfogadható. De aki férjhez megy, azt haza is kell vezetni; ezért Domiducus istent is szólítják; hogy otthon maradjon, Domitius istent kérik; hogy hű legyen férjéhez, mellé adják Manturna istennőt. Nem folytatom. Legyünk tekintettel az emberi tapintatra; a szemérem ápolt magányában teljesüljön be a test és a vér kívánsága. Miért töltik hát meg a hálószobát istenségek tömegével, amikor a násznép elvonul? Nem, nem azért tesznek így, hogy az istenek jelenlétében nagyobb legyen a szeméremérzés, hanem azért, hogy a neménél fogva gyenge s a szokatlan helyzet miatt remegő nő szüzességét ezek közreműködésével minden nehézség nélkül lehessen elrabolni! Ott van ugyanis Virginensis istennő és Subigus isten, Prema és Pertunda istennő, Venus és Priapus. Mire való mindez? Ha egyáltalán az ilyen dologban ügyködő férfit az isteneknek gyámolítaniuk kellett, nem lett volna elegendő egyetlen isten vagy egy istennő?... Ha van némi erkölcsösség az emberekben – ami nincs meg az istenek

között! – akkor ennek a sok férfi és női istennek a jelenlétében, aki mind részt vesz a tevékenységben, a szégyenérzet nem inkább úgy hat-e, hogy az egyiknek mérsékli vágyát, a másiknak pedig növeli ellenállását? És ugyan, ha Virginensis istennő ott van, hogy a szűz öve megoldódjék, ha ott van Subigus isten, hogy a férfinak alávesse magát, ha ott van Prema istennő, hogy ne moccanjon, miközben a férfi leigázza és az ágyába nyomja, mit tegyen még Pertunda istennő? Piruljon el, menjen ki; tegyen valamit a férfi is! Nagyon gyalázatos dolog, hogy azt, amiért az istennőt segítségül hívják, más tegye meg, mint maga a férj...

K. I. *(Augustinus:* De Civitate dei VI. 9)

A harkály tisztelete

Kérdés: Miért tartják a latinok a harkályt szent madárnak, és miért tartózkodnak szigorúan húsának fogyasztásától is?[6]

Felelet: Talán azért, mert Picus[7] (Itália mitikus királya) a mítosz szerint feleségének varázsitalától harkállyá változott, és ebben az alakjában hirdet jósigéket, és jövendöl azoknak, akik hozzá fordulnak; vagy pedig, mivel ez a történet teljességgel hihetetlen és meseszerű, van egy másik, hihetőbb elbeszélés is, ti. hogy Romulust és Remust, a kitett csecsemőket nemcsak egy anyafarkas táplálta, hanem egy harkály is hozott nekik táplálékot csőrében. Valóban, most is tapasztaljuk, hogy azokon az erdős hegyvidékeken, ahol a harkály él, gyakori a farkas is; ezt Nigidius említi. Vagy még inkább, mert a közfelfogás szerint a harkály Mars isten szent madara – amiként más madárfajták meg más isten szent állatai. És valóban, a harkály rendkívül bátor, mozgékony madár, és csőre olyan erős, hogy tölgyeket is ki tud dönteni, ha folyamatos kopácsolása közben azzal a fa legközepéig hatolt.

H. I. *(Plutarchos:* Quaestiones Romanae 21)

Mióta vannak istenszobrok?

Varro tartotta fenn azt a hagyományt, hogy a rómaiak az etruszk királyok koráig – nem ábrázoltak isteneket ember alakban. Megállapítása összhangban van azzal, amit egyéb forrásaink alapján a legkorábbi római istenképzetekről, főként a numenekről tudunk, illetve feltételezhetünk. A kép nélküli (anikonikus) kultusz annak jele, hogy az antropomorf istenképzet még nem vált uralkodó jellegűvé. Figyelemre méltó, hogy Varro – akinek szövegét csak Augustinus közléséből ismerjük – a nem ember alakú isten képzetét éppen a zsidó vallásra hivatkozva értékelte nagyra; az egyike a képimádás zsidó tilalmát pozitívan értékelő ritka ókori állásfoglalásnak. A Varro szövegéhez fűzött megjegyzések természetesen az egyházatya álláspontját tükrözik.

Még azt is mondja [Varro], hogy a régi rómaiak több mint száz és hetven évig képmás nélkül imádták az isteneket. „Ami ha napjainkig megmaradt volna – mondja –, az isteneket jámborabban tisztelnék.” Eme véleményéhez tanúul hívja egyebek között a zsidó népet is; és nem habozik azt a helyet úgy lezárni, hogy kijelenti, akik először állították az emberek elé az istenek képmásait, azok saját államaikban egyrészt csökkentették az istenfélelmet, másrészt ösztönözték a tévelygést – bölcsen megítélve, hogy az isteneket könnyen kigúnyolhatják a képmások otrombasága miatt. Sőt, amikor nem azt mondja: „a tévelygést meghonosították”, hanem „ösztönözték”, ezzel azt is meg akarja értetni, hogy a több istenben való hit képmások nélkül is tévelygés.

K. I. *(Augustinus:* De civ. dei 4,31)

Mit kell tenni földrengés észlelése esetén?

Hogy mi okozza a földrengéseket, az nemcsak a szokványos értelmű és köznapian vélekedő emberek számára rejtély, hanem még a természettudósok között is eléggé vitatott; vajon a barlangokba és a föld üregeibe behatoló széllökések ereje következtében jönnek-e létre, vagy pedig alant, a föld mélyében gomolygó vizek hullámverése és háborgása által, amint azt állítólag a régi görögök is vélték, akik Neptunust földrengetőnek nevezték el; avagy talán valami más indítóokot, isteni erőt és akaratot kell-e feltételezni? Ahogy mondtuk, mindez a mai napig bizonytalan.

Ezért az élet minden területén, de főként a vallási szertartások rendezésében és a halhatatlan istenek iránti figyelemben igen jámbor és rendkívül óvatos régi rómaiak, mihelyt földrengést észleltek, vagy arról hírt kaptak, azon nyomban munkaszüneti napot rendeltek el; viszont annak az istennek nevét, akinek tiszteletére az ünnepet megrendezték, a szokás ellenére nem mondták ki és nem is tették közzé, nehogy amennyiben nem a valódi istent nevezték volna meg, a népet téves vallási szertartásra késztessék. Ha valaki az ünnepi munkaszünetet megszegte, engesztelő áldozatra kötelezték; az áldozatot „vagy istennek, vagy istennőnek" mutatták be. Varro mondja, hogy a pontifexek utasítása értelmében erre nagyon kellett ügyelni, mivel nem lehetett tudni, micsoda erő következtében, avagy melyik isten vagy istennő akaratából mozdult meg a föld.

K. I. (*Aulus Gellius:* Noct. Att. II. 28)

Mater Matuta szertartásaiból

Június 11-én tartották a Matralia ünnepet, Mater Matuta (talán kb. = „a hajnal anyja") tiszteletére. Ez Latiumban több helyütt (így Praenestében és Satricumban) tisztelt istennő volt, aki mint a nap kezdetének női megszemélyesítője, kapcsolatban volt a Kezdet (és ezen belül a napkezdet) férfi istenével, Ianusszal, mint a „reggel atyjá"-val, Matutinus paterrel is. Mater Matuta egy személyben volt a hajnali fény megjelenésének és az élet kezdetének, a születésnek női védelmezője. Ez utóbbi minőségében több más istennővel is azonosították, és alakja később ezekbe olvadt bele. Kultuszának archaikus vonásaiból úgy tetszik, hogy ünnepe eredetileg az előkelő fiatal nők társulásaival is kapcsolatban volt; ezért nem vehettek az ünnepen részt öregek és rabszolgák; ez magyarázza azt a feltűnő sajátságot is, hogy a benne résztvevők nem (vagy nem csak és nem elsősorban) saját gyermekeik, hanem a társaság valamennyi tagjának gyermekei érdekében mondtak imát.

Kérdés: Miért tilos rabszolganőknek betenni a lábukat Leukothea [= lat. Mater Matuta] szentélyébe; és honnan az a szokás, hogy egyet mégis behurcolnak, és ott arcon verik és megvesszőzik?

Felelet: Lehet, hogy a rabszolganő megverése a tilalmat jelképezi, és arra szolgál, hogy a többieket távol tartsa... Az én szülővárosomban, Chairóneiában is van egy hasonló szokás: Leukothea szent ligete előtt egy őr áll, kezében korbáccsal, és úgy hirdeti: „Nem léphet be ide sem rabszolga, sem rabszolganő; sem aitóliai férfi avagy nőszemély!"

Kérdés: Miért nem fohászkodnak ehhez az istennőhöz saját gyermekeikért, hanem kizárólag nővéreik gyermekeiért?

Felelet: Talán azért, mert Inó nagyon szerette saját nővérét, annak fiáért pedig valósággal

lángra lobbant, saját gyermekeivel azonban balszerencsés volt; de az is lehetséges, hogy csupán szép erkölcsi tanítást fejez ki ez a szokás, amely a rokonságon belüli szeretetet hivatott megszilárdítani.

P. I. *(Plutarchos:* Quaestiones Romanae 16–17)

Egy Lar-isten bemutatkozása

Hogy ki vagyok, csodálva ne kérdje senkise,
röviden kimondom: Larja, házi istene
e háznak itt, melyből kilépni láttatok.
Régóta védem s lakom e lakot, a mostani
gazdának apja és nagyapja óta már.
A nagyapa egykor aranykincset bízott reám,
könyörögve, titkon: a tűzhelye mélyén ásta el,
s buzgón esengett, hogy megőrizzem neki.
…

Mikor meghalt, ki az aranyat rámbízta volt,
figyelni kezdtem, jobban tisztel-e gyermeke
majd engem, mint az apja tette egykoron.
De az bizony minden nap kevésbé becsült
és egyre kevesebb tiszteletet adott nekem.

D. G. *(Plautus:* A bögre. Prologus)

Acca Larentia

Kérdés: Miért tisztelik oly nagy mértékben Larentia emlékét, aki pedig hetéra volt?[8]

Felelet: Úgy mondják, Romulus dajkája volt egy bizonyos Acca Larentia, akinek tiszteletére április havában tartanak ünnepet. Ez azonban nem ugyanaz, mint a hetéra, mert azt Fabula Larentiának hívták. Ez pedig az alábbi okból vált híressé. Héraklés szentélyének volt egykor egy őre, aki – rengeteg szabad ideje lévén – a nap nagy részét ostáblajátékkal és kockázással töltötte. Történt egyszer, hogy megszokott játszótársai közül senki sem akadt, aki részt vehetett volna szórakozásában. Így unalmában a szentély istenét szólította fel: kockázzék vele, az alábbi feltételekkel. Ha ő nyer, kérhet az istentől bármilyen szolgálatot. Ha azonban veszít, ő rendez az isten számára lakomát, és szerez hozzá egy szép lányt is, hogy azzal töltse az éjszakát. Tüstént elő is hozta a játékkockákat, egyet a saját nevében, egyet pedig az isten számára vetett – és ő vesztett. Ígéretéhez híven pompás lakomát készített az istennek, majd odahívta Larentiát, aki nyíltan űzte hetéramesterségét. Őt is megvendégelte, megágyazott számára a szentélyben, és távoztában rázárta a kaput. Úgy mondják, éjszaka meg is jelent nála az isten – de nem emberi módra! –, és meghagyta neki, menjen ki kora reggel a Forumra, s az első férfit, akivel találkozik, figyelje jól meg, és tegye barátjává. Larentia álmából felébredve el is indult, s egy Tarrutius nevű gazdag és nőtlen, élete virágján jócskán túl lévő emberrel találkozott. Megismerkedett vele, és hozzá költözött; élete végéig ő vezette háztartását, halála

után pedig mindenét ő örökölte. Amikor aztán sok év múltán Larentia is meghalt, egész vagyonát a Városra hagyta; ezért nyert ilyen tiszteletet.

P. I. *(Plutarchos:* Quaest. Rom. 35)

Ianus

A „kétalakú" Ianust, a Kezdet istenét, mindig különleges tisztelet övezte. Ő volt Rómának az az istene, akinek mását sem a görög vallásban, sem Latium vagy Itália egyéb népeinek kultuszában nem találták. Az istenalak kialakulásának kezdetei is a legtávolabbi múlt homályába vesznek. Nevének valószínű etimológiája szerint az „átmenet" istene volt (az eo, ire = menni igével azonos tőből); eredetileg a forum mélyedését átszelő patakon való átkelés biztonságán őrködő isten. Amikor később felépült a Tiberis két partján fekvő város két részét összekötő cölöphíd, a pons sublicius, ennek a hídnak, egyben a városba való bemenetnek, a kikötőnek és a városkapunak is védelmezőjévé lett. Továbbá: a kapu lévén minden ház bejárata, azaz: „kezdete" is, az eredeti funkció általánosításával istene lett minden kezdetnek – így többek között a nap és az év kezdetének is. Minden szertartást és isten-felsorolást az ő nevével kezdtek, imát és fogadalmat az ő említésével vezettek be. Kultuszának saját papja az „áldozó-király", a rex sacrorum. Ovidius a Ianus nevét viselő ianuarius hónap ismertetésével kapcsolatban szól az isten jellegére, nevének eredetére és szertartásaira vonatkozó különböző hagyományokról.

Kétalakú Ianus, mit tudnék mondani rólad?
Még Görögországban sincs ilyen isteni lény!
Mondd meg, mért egyedül te vagy istenség, aki látja,
mind az előttevalót, mind a mögöttelevőt!
Így tűnődtem, a táblámat forgatva kezemben,
s egyszeriben ragyogóbb lett körülöttem a ház.
Mily csoda meglepetés ! Ianus jelenik meg előttem
s kettős arcával hátra s előre tekint.
Megremegek s érzem, hajszálaim égre merednek,
és jeges áramlat járja a szívemet át.
Jobbjában pálcát tartott, nagy kulcsot a balban,
s első szájából hangzik az isteni szó:
„Szűnjön a félelmed, buzgó költője az évnek!
Halld meg a válaszomat, s fogd fel eszeddel a szót!
Ősi való vagyok én, Chaos – egykor az én nevem ez volt –,
lásd, mi temérdek idő dolgait énekelem![9]
Még a világos lég, tűz, víz s föld nem különült el,
s négy elem alkot együtt egy zavaros tömeget.
Csakhogy az ősanyagot részekre szakítja a harcnak
szelleme: minden elem más területre szorul.
Feltör az égre a tűz, levegő terjed ki alatta,
s lent a világ közepén ül meg a földdel a víz.
Ekkoron én, aki gömbszerű és képnélküli voltam,
nyertem ez új alakot s isteni tagjaimat.
Egykori zűrzavaros lényemből ennyi maradt meg:
s így milyen arcom elől, hátul is éppen olyan.

Más magyarázata is van e furcsa, talányos alaknak,
és ha megismered ezt, érted a tisztemet is.
Mindent én nyitok és én zárok, akárhova nézel,
égen, fellegeken, földeken és vizeken.
Én a világmindenség rendjét egymagam őrzöm,
a jog – ajtókat tárni, bezárni – enyém.
Csendes házából amikor kibocsátom a Békét,
mert akarom, szabadon jár örök utain ő.
És ha erős lakatom nem zárja a háboru útját,
akkor a földi világ vérbe, halálba borul.[10]
Ég kapuját a szelid Horákkal együtt magam őrzöm;
s jön, megy, amint nyitom azt, még maga Iuppiter is.
Ianus azért a nevem. De midőn a ceres-i kalácsot
és sós árpadarát szenteli nékem a pap,
már nevemen mosolyogsz. Hiszen ő egyszerre Nyitónak
s aztán Zárónak mond, mikor engem imád.
S mindez azért van, mert a tudatlan elődök akartak
kettős tisztem után két nevet adni nekem.

G. L. (*Ovidius:* Fasti I., 89–132)

Iuppiter Stator

A római vallás szertartásainak és kultuszainak eredetét a Város korai, legendák övezte múltjának nagy eseményeihez szerette kapcsolni. Iuppiter Stator, azaz: a (menekülő) csapatokat megállító Iuppiter szentélyének és kultuszának megalapítását Romulusnak tulajdonították, és a szabin nők elrablása miatt kirobbant háború egy epizódjára vezették vissza.

A szabinok végül is elfoglalták a fellegvárat; másnap pedig, amikor a csatarendben felsorakozott római hadsereg ellepte a Palatinus és Capitolinus dombok határolta térséget, a szabinok addig nem ereszkedtek le a síkságra, míg a rómaiak haragtól és a vár visszafoglalásának vágyától végre meg nem támadták őket... [de hamarosan] megfutamodott és fölbomlott a római csatarend. A menekülők tömege magát Romulust is elsodorta a Palatium régi kapujáig, ahol fegyvereit az ég felé emelve így szólt: „Iuppiter, te adtál parancsot madaraid útján, hogy itt, a Palatinuson vessem meg a város alapját. A fellegvár bűnös módon megvásárolva a szabinok hatalmában van; onnét a közbeeső völgyön áthaladva ide özönlenek fegyvereseik; de te, istenek és emberek atyja, legalább innét tartsd távol az ellenséget; nyugtasd el a rómaiak rémületét, és állítsd meg csúfos menekülésüket. Én pedig fogadom, hogy neked, Iuppiter Stator, templomot emelek itt emlékeztetőül az utódok számára, hogy a te mostani segítséged mentette meg Rómát." Ekképpen fohászkodott, s mintha csak megérezte volna, hogy Iuppiter meghallgatta könyörgését, ezt mondta: „Rómaiak! A hatalmas és jóságos Iuppiter arra utasít, hogy megálljatok, és újra kezdjétek a harcot." A rómaiak, mintegy isteni szózat parancsára, megálltak.

K. F. (*Livius* I., 12)

Iuppiter és Numa

Az archaikus római istenképzet sajátos vonásait idézi elénk a Numa Pompilius király és Iuppiter találkozásáról és alkudozásáról szóló anekdota, amelyet Ovidius feldolgozásában közlünk. Az Ovidius által a március havi Kalendae hagyományainak keretében elbeszélt történet előzménye az, hogy Numa Faunus és Picus közbejárását kérte: hadd jelenjék meg előtte maga Iuppiter személyesen. Az igéző szavakra az Aventinus domb ormán valóban megjelenik villámlás és mennydörgés közepette maga Iuppiter. Szemelvényünk ezzel a mozzanattal kezdődik.

Tudjuk, Aventinus ligetén hogy zengtek az ormok,
s hogy süllyedt le a föld isteni súlyod alatt.
Megremegett a király is, a vér elhagyta az arcát,
és haja féltében borzasan égre meredt.
Végre magához tért, s szólt: „Engesztelni taníts meg
mennyköved, isteneink atyja, királya ki vagy!
Hogyha nem illettem másként, mint tiszta kezekkel,
oltárod, s kegyesen kéri kegyelmed imám.”
Hegybehagyón bólint. A valót rejtély födi mégis,
s kétértelmű beszéd ejti zavarba a hőst:
„Vágd le fejét!” – szólt az. S Numa válaszol: „Engedek”, – úgymond, –
„ások a kertemben, s vágom a hagyma fejét!”
Szól amaz: „Emberit!” – És Numa szólt:
„Hajszálakat” – Akkor
ő elevent követel, s szól Numa: „Hal legyen az!”
Erre nevetve felelt: „Így – engesztelve a, villám,
hős, akivel méltán szólnak az istenek is ![11]
S én, amikor holnap feltűnik a cynthusi isten,[12]
ily hatalomnak erős biztosítékot adok.”
Szól, és csattan az ég. Eltűnik az isten a légben,
s mély áhítatban hagyja magára Nurnát. –

G. L. (*Ovidius:* Fasti III. 329–348)

Hercules római oltára

Azt mondják, hogy Hercules is súlyos és kézzelfogható büntetést szabott ki arra, aki az iránta való vallási tiszteletet elmulasztja. Mert amikor a Potitiusok az ő isteni tiszteletét, melyet nemzetségük rájuk bízott, és melyet a család nemzedékről nemzedékre örökölt, az értelmi szerző, Appius censorsága idején a szolgák közönséges hivatalává változtatták, minden harminc év feletti férfiú közülük egy esztendő leforgása alatt meghalt, s a tizenkét családot érintő Potitius név majdnem kipusztult, Appius pedig megvakult.

K. I. *(Val. Max. I. 17)*

A római hadvezér önmagát ajánlja fel népéért

Számos vallás hiedelemvilágában megtalálható az az elképzelés, hogy az istenek nagy sikert – akár háború, akár békés vállalkozás esetében – csak megkülönböztetett értékű áldozat ellenében nyújtanak. Ez a különleges ajándék csaknem mindig emberáldozat, éspedig különösen értékes személy feláldozása. Ez lehet a vállalkozás vezetőjének – rendszerint a hadvezérnek – gyermeke (vö. pl. Iphigeneia feláldozásának mítoszát), lehet más hozzátartozója (vö. pl. Kőmíves Kelemenné mondáját) – de lehet maga a hadvezér is. Ebbe a gondolatkörbe illeszkedik bele a római *devotio* (önfeláldozás) motívuma: a hadvezér önmagát együtt ajánlja fel az isteneknek az ellenség életével; ha tehát az ő életét áldozatként elfogadják – el kell fogadniuk az ellenségét is. Így egybefonódik átok és önelátkozás. A római történeti hagyomány a devotio több példáját ismeri; legnevezetesebb a három Decius Musnak, nagyapának, apának és fiúnak devotiója, az i. e. 340., illetve 295. és 279. évben. Szemelvényünk Livius elbeszélését közli, a legidősebbnek a latin szövetség elleni háborúban végrehajtott önfeláldozásáról. Consultársa Titus Manlius Torquatus volt.

A római consulok, harcba vonulás előtt, áldozatot mutattak be. Úgy mondják, Deciusnak megmutatta a jóspap, hogy a májnak a rómaiakra vonatkozó felén a „fej”-nek nevezett egyik lebeny hiányzik, mintha levágták volna. Egyébként az istenek kegyesen fogadták áldozatát. Manlius áldozata kiválóan sikerült.

– Minden rendben van – mondta Decius –, ha tiszttársam kedvező jósjeleket kapott!

Ezután, a hadsorokat a fentebb ismertetett rendben felállítva, megkezdték az ütközetet. Manlius vezényelte a jobb-, Decius a balszárnyat. Kezdetben mindkét fél egyenlő lelkesedéssel küzdött, majd a jobbszárnyon a dárdások, nem tudván feltartóztatni a latinok előrenyomulását, a második vonalig hátráltak. A kavargásban Decius harsány hangon odakiáltotta M. Valeriusnak:

– Valerius, most van szükség az istenek segítségére! Felkérlek, mint a római nép főpapját, mondd el az imát, amellyel légióinkért áldozatul felajánlhatom magamat.

A főpap ráparancsolt, vegye fel szegélyes tógáját, burkolja be a fejét, s kezét a tóga alatt állához emelve, s a lába alá fektetett gerelyre rálépve, mondja el a következőket:[13]

– Ianus, Iuppiter, Mars atyánk, Quirinus, Bellona, Larok, jövevény és hazai istenek, akiknek hatalmatok van rajtunk és ellenségeinken, s ti, halottak istenei![14] Azért esdek, azért könyörgök hozzátok, fogadjátok kegyesen felajánlásomat, adjatok erőt és győzelmet a quirisek római népének, sújtsátok félelemmel, rémülettel, halállal a quirisek római népének ellenségeit. E szavakkal kifejezett ígéretem szerint a quirisek római népéért, államáért, seregéért, légióiért, segédcsapataiért, magammal együtt felajánlom az alvilág isteneinek és a Földnek az ellenség légióit, segédcsapatait.

Könyörgését befejezve lictorokat küldött T. Manliushoz: jelentsék idejében tiszttársának, hogy felajánlotta magát a seregért. Ő maga, gabii köntöst öltve, fegyveresen lovára szökkent, s az ellenség sűrűjébe vágtatott. Emberfeletti lénynek látta mindkét sereg, mintha az ég küldte volna, hogy áldozatként lecsillapítson minden isteni haragot, s hogy a pusztulást övéitől elhárítva, az ellenségre fordítsa. Nyomában járt a teljes rémület és rettegés, zavar fogta el először a latinok hadijelvény-hordozóit, majd továbbterjedve, az egész sereget. Jól lehetett látni, hogy amerre csak elvágtat, az emberek, mint akiket valami gonosz csillag lángja perzselt meg, reszketni kezdenek, s mikor a rázuhogó dárdák alatt végre összerogyott, a latin csapatok már teljesen a fejüket vesztve menekültek, üresen hagyva a csatateret. A rómaiak pedig, a babonás félelem alól felszabadulva, mintha csak most hangzott volna el a csatára hívó jel, újra kezdték a harcot…

M. Gy. (*Livius* VIII., 9)

Róma földje és az istenek

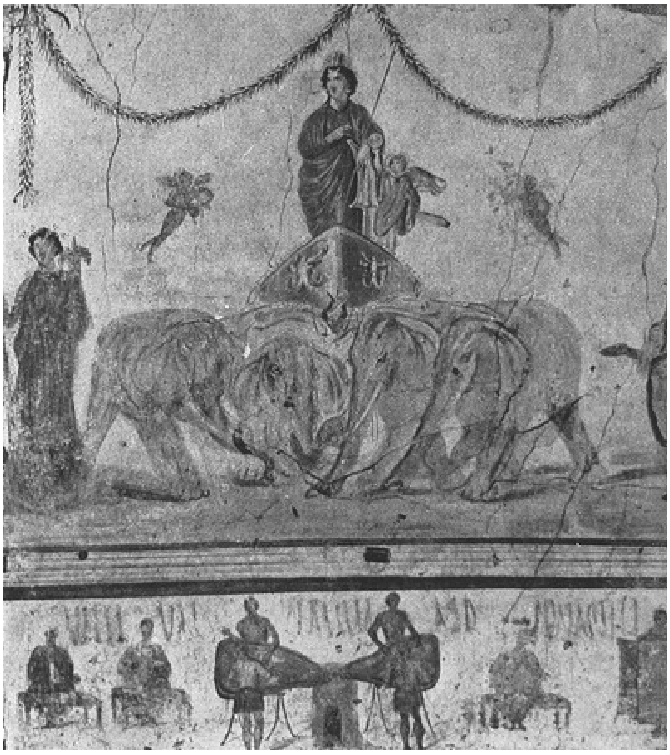
Azt a helyet, ahol most Róma terül el, egykor Hétdombnak nevezték [Septimontium], azoknak a domboknak száma szerint, amelyeket később a város fala övezett. Közülük a Capitolium [vö. lat. caput = fej] arról az emberfejről kapta nevét, amely itt a Iuppiter-szentély alapjainak kiásásakor került elő. A hegyet régebben Tarpeiusnak nevezték arról a Tarpeia nevű Vesta-szűzről, akit itt öltek meg fegyvereikkel a szabinok, és itt is temették el. Nevének még él az emléke, mert egy itteni sziklát Tarpeia sziklájának neveznek ma is.

Ugyanezt a hegyet még régebben Saturnus-hegynek nevezték, és ezért lett Latium is „Saturnus földje" [Saturnia tellus], amiként Ennius nevezi. Némely szerző szerint állt itt egy ősi város is: Saturnia. Ennek három nyoma észlelhető ma is: a hegy lejtőjén áll Saturnus szentélye; itt volt – mint Iunius írja – a Saturnus-kapu, amelyet most Pandana-kapunak neveznek; végül pedig Saturnus templom mögött a magánjellegű törvényes eljárások céljaira emelt épület hátsó falait „Saturnus falai"-ként szokás emlegetni.

H. I. (*Varro:* De lingua Latina, V. 7, 41–42)

Jegyzetek

1. A bagoly, varjú és harkály (amelyet főként az Umbriával határos Picenumban tiszteltek szent állatként) hangjával, énekével ad bizonyos – a jós által értelmezhető – jeleket.
2. A Grabovius istennév értelmezése bizonytalan: Ez közös mellékneve volt az umberek három legfőbb istenének: Iuppiternek, Marsnak és Vofiohusnak.

15. VENUS POMPEIANA (POMPEII FALFESTMÉNY)

3. Az etruszkokon kívül kevéssé ismert közép-itáliai törzsekről van itt szó. Az iabuszkok

talán azonosak a később Délnyugat-Itáliában ismert iapyx néppel.

4. A körbejárás a mágikus védelem eszköze: jelképesen elhatárolja a körbejárt területet és személyeket a külső ellenséges behatásoktól. Ez az eredete a római körmeneteknek: ambarvalia és amburbium is; vö. a magyar gyertyaszentelő és vetésszentelő szertartásait is.
5. Mars ezek szerint egy közelebbről meg nem határozható istenhármasság vezetője, melyben rajta kívül két nőistenség szerepel. Hasonló hármasságokat alkottak Iuppiter, Iuno és Minerva, ill. Liber, Ceres és Libera is.
6. A harkály (latinul: picus) egyes italicus törzseknek lehetett egykor totemállata, ill. később jósló madara.
7. Picus – mintegy a megszemélyesített totemállat – a későbbi hagyomány szerint Saturnus fia, Faunus apja és Latium első királya, aki egy varázslat révén harkállyá változott (vö. *Ovidius:* Átváltozások, 14, 320 skk).
8. Larenta vagy Larentia eredetileg a Lar-istenek ősanyja; mint alvilági földistennő megszemélyesíti a holt lelkeket magába fogadó föld mélyét. A mitikus istenalakok történetiesítésének keretében azonosították Romulus nevelőanyjával, Faustulus pásztor feleségével; egy Róma-ellenes görög tudálékos elmélet viszont hetérának minősítette. Plutarchos az egymásnak részben ellentmondó hagyományokat próbálja – mitikus jellegű görög isten-anekdoták felhasználásával – egységesíteni. Acca Larentiának mint földistennőnek ünnepét, a Larentalia-ünnepet december 23-án tartották.
9. Ezen elmélet szerint Ianus a legősibb isten – léte megelőzte a világ kialakulását is.

16. MISZTÉRIUM-BEAVATÁS (POMPEII FALFESTMÉNY RÉSZLETE)

10. Az ismert hagyomány szerint háború idején Ianus szentélyét nyitva tartották, teljes béke idején bezárták. Augustus i. e. 29-ben az általános béke jeléül bezáratta a szentély

kapuját; állítólag Róma történetében ez volt a harmadik ilyen alkalom. Első ízben Romulus idején a szabinok legyőzése után, másodszor az I. pun háború befejezése után került rá sor.

11. Az elbeszélés eredetileg azt is érzékeltetni akarta, miképpen helyettesítette az egykori emberáldozatot az ártalmatlanabb áldozati ajándék.
12. Cynthius, a cynthusi azaz: délosi isten Cynthus vagy Délos szigetén; Apollo, akit a költő a Napistennel azonosít.
13. Az istenek jelenlétében minden külső hatást ki kell küszöbölni: ezért kell a fohászkodónak fejét tógájának szegélyével befednie. A láb alá helyezett harcigerely Mars isten jelképe, egyben utalás arra a fegyverre, amellyel a győzelmet ki akarják vívni.
14. Több isten közös felsorolásakor első helyen Ianust kell említeni, mivel ő a kezdet istene. Iuppiter, Mars, Quirinus: az ősi triász istenei. Bellona említését a harci cél indokolja. A „jövevény és hazai istenek” kifejezés latin eredetije: Di novensides et indigetes. Az itt közölt értelmezés felettébb vitatott, valójában nem tudjuk, mely isteneket értettek a rómaiak ezen a két elnevezésen.

Etruszk tudomány és görög mitológia

Görög és etruszk hatás

A római vallási képzetekre és intézményekre a várossá szerveződés időszakától (kb. az i. e. 600-as évektől) kezdve két, elemi erővel ható külső tényező nyomta rá bélyegét: egyfelől az etruszk származású királyok uralkodásával és az etruszk gazdasági és szellemi életbe való bekapcsolódással együtt járó hatás – másfelől a részben etruszk közvetítéssel, részben azonban közvetlenül (ill. a dél-itáliai görög gyarmatvárosok közvetítésével) érvényesülő görög szellemi hatás.

A római történetírói hagyomány – bár az idegen fennhatóság bizonyos tényeit szerette elkendőzni – az etruszk rítusoknak és intézményeknek döntő jelentőséget tulajdonított. Magát Rómát (mint más itáliai városokat is) – ezt hangsúlyozza a történeti emlékezés – „Etrusco ritu”, etruszk rítus szerint alapították. Olyan alapvető jelentőségű szertartások, mint a minden állami aktus előtt kötelező madárjóslat-kérés, az áldozati állatok belsőrészeiből való kötelező jóslás, ez előjelek tana – mind etruszk eredetűek. Róma legrégibb és legszentebb templomának, a Capitolium-domb szentélyének építését már az első etruszk király kezdeményezte.

Az újabb kutatás egyet-mást lefaragott ezeknek a történeti hagyományoknak valóságtartalmából. Mennél többet tudunk az eredeti itáliai vallási hiedelmekről és szokásokról, annál valószínűbbnek látszik, hogy sok minden előbb Itáliából került az etruszkok közé; amit Róma lakói etruszk eredetűnek tartottak, annak egy részében az etruszkok csak közvetítő szerepet töltöttek be. Valószínűnek látszik pl. – részben a már említett iguviumi táblák révén –, hogy a madárjóslás Itália-szerte ismert volt; az etruszk Uni istennő (Iuno előképe) is itáliai eredetű. Nem áll tehát az a korábban eléggé elterjedt nézet, hogy Itália népei közül az etruszkok mindenben mesterek, Itália többi népe – köztük a latin is – pusztán tanítvány lett volna. A kölcsönös viszonylatok bonyolultabbak ennél a régebben divatos egyszerű képletnél.

A capitoliumi istenhármasság

A római vallás „etruszk” rétegéhez tartozik mindenekelőtt az új, „capitoliumi” triász hármas istencsoportjának egybefoglalása. Az etruszk Tarquinius Superbus király által elgondolt és etruszk építészek által tervezett és kivitelezett monumentális szentély háromhajós építmény volt: középső, legnagyobb cellájában Iuppiter Optimus Maximus (a Legnagyobb és Legjóságosabb Iuppiter), a jobb oldali hajóban Iuno Regina (a királyasszony Iuno), baloldalt Minerva szobra állt. Iuno – akinek neve latin eredetű, és a iuvenis (= fiatal) szóval azonos tőből ered – az etruszk vallásban lett Uni néven a legfőbb istennővé, és a görög Zeusszal azonosított Tinia uralkodó társává. A római Iuno mint az asszonyi, fiatalság isteni megszemélyesítője – a termékenység emberi oldalának, a gyermekáldásnak, a házassági kapcsolatoknak védelmezője; ilyen minőségben asszociálódott alakjához a közösség fenntartásának, a „város védelmének” funkciója is. A latiurni Lanuvium városban, ahol egyik legnagyobb latin szentélye állt, talán ilyen asszociációk alapján ábrázolták (a görög Athénéhez hasonlóan) dárdás-pajzsos, harcias istennőként. Rómában már az archaikus naptári rendszeren belül is megkapta a maga ünnepét: ámde a legfőbb istennővé, Iuppiter párjává csak etruszk hatásra lett.

A capitoliumi háromság harmadik alakja, Minerva nem tartozott Róma legrégibb kultusszal rendelkező istenei közé. Minerva néven az etruszkok is ismerték – bár az újabb nyelvészeti kutatások fényében valószínűnek látszik, hogy ő is „itáliai” eredetű, neve a latin mens (= értelem), meminisse (= emlékezni), moneo (= inteni) szavakkal azonos tőből eredhet. Eredetileg a kézművesség, a mesterségek védelmezője s egyben a kézművesek istene is. A későbbi időkben március 19-ét, amely eredetileg Mars egyik ünnepe volt, mint „a kézművesek napját” őneki szentelték (vö. *Ovidius:* Fasti 3,815 skk.). A legfőbb istenek sorába akkor emelték, amikor a kézművesség fejlődése s a kézművesek társadalmi súlyának növekedése külön védelmező-pártfogó isten bevezetését igényelte: ez pedig nagyjából egybeesik Róma történetének „etruszk” időszakával.

A jóslás tudománya

Az új istenhármasság bevezetésén kívül etruszk hatás érződik a római állami-vallási rituálé új területének kialakulásában, nevezetesen a jóslásról és az előjelekről szóló tanításokban. Azt, hogy ez a tudomány idegen eredetű – a római hagyomány jól tudta, a jóslást úgy is nevezték: disoiplina Etrusca. A leghíresebb (részben többé-kevésbé mondai) jósok csaknem mind etruszkok voltak vagy azoknak tanítványai: gondoljunk pl. Attus Navius történetére. (Vö. 73. 1.). Nyugtalanító csodajelek feltűnésekor még a kései korban is legszívesebben az „etruszk jósokat” kérdezték meg. Ők voltak azok, akik (ma már legnagyobb részt elveszett) munkáikban elméletileg is kidolgozták a jóslás három fő területének (a villámokból, a madarakból és az áldozati állatok belső részéből való jóslásnak) tankönyveit.

Az etruszk és római jóslás alapvető koncepciójában különbözött a jóslás görög módszerétől. A görög szemlélet szerint a jóslás képessége az istenek különleges kegyében részesült személyek ihletettségén alapuló kivételes adomány (amely azonban egy Kassandra esetében visszájára fordulhatott). Ezek az ihletett személyek vagy egyénekként működnek – így a heroikus korból ismert olyan személyek, mint Kalchas, Teiresias, Amphiaraos stb. –, vagy egyes istenek jóslásra specializált szentélyeiben (Dódóné, Delphoi, a didymai Branchidai-szentély stb.): de mindig egy-egy jósisten ihletésének hatása alatt. Az etruszk és római felfogás szerint azonban az istenek szüntelenül adnak bizonyos jeleket, amelyekkel szándékukat, tetszésüket vagy nemtetszésüket, a fenyegető veszélyt és elhárításának

lehetőségét bizonyos „jelrendszer” alapján közlik. A világ jelenségei e hit szerint tágabb értelemben egységet alkotnak. A természetben bekövetkezett minden rendkívüli esemény annak jele, hogy az emberi világban is valami rendellenesség lépett fel, ill. hogy szokatlan történelmi esemény következik be. Mindezen törvényszerűségeket csak a hozzáértők ismerhetik fel. Az istenek ugyanis csupán áttételesen jelzik azokat a fenyegető lehetőségeket, amelyek ellen ajánlatos – és lehetséges is – előre felkészülni. A görög jóslás tehát: közvetlen, sugalmazott, és a jövő eseményeire vonatkozik; az etruszk és római: közvetett, jelrendszeren alapul és az elvégzendő teendőkre utal. A görögök szemében a jós: kivételes képesség, tehetség birtokosa – a rómaiak szerint: szakember, aki tudományát megfelelő mestereknél sajátította (és sajátíthatja) el.

Előjelek és jósjelek

Az istenektől küldött jelek elvileg kétfélék: olyanok, amelyeket tetszésünk szerint előidézhetünk (omina impetrativa), és olyanok, amelyeket jó- és inkább rosszkedvükben önként adnak (omina oblativa). Előidézhető és „tervszerűen” végezhető pl. a madárjóslásnak több fajtája. A legjelentősebb közülük az auspicium, „madárszemle”: ezt csak a király, illetve a köztársaság idején a legnagyobb magistratusok (consul, praetor illetve dictator) utasítására a legfontosabb állami jellegű intézkedések és hivatalos vállalkozások, pl. hadbaindulás, választás, újonnan választott vezető tisztviselő hivatalba lépése alkalmából, az erre hivatott papi testület tagjai, az augurok, igen szigorúan előírt rituálé alapján végezhették. Meghatározott és pontosan kijelölt helyen kellett „figyelniük a madarakat”: Róma városában a Capitolium-dombnak egy jó kilátást nyújtó pontja, az auguraculum szolgált a madárszemlék színhelyéül. Bizonyos madárfajtáknak (pl. sas, keselyű, ölyv) a röpte, másoknak (pl. fürj, bagoly, harkály stb.) a hangja illetve éneke szolgált a következtetés alapjául; az eredmény vagy az volt, hogy a szóban forgó vállalkozás tetsző az isteneknek, vagy az, hogy ellenzik: ilyenkor a tervezett vállalkozást el kellett halasztani mindaddig, amíg jó előjelet nem kaptak. Mivel pedig ennek a „jóslás”-nak (helyesebben: előjelkérésnek) alapjául a legkülönbözőbb madárfajták megfigyelése szolgálhatott – viszonylag rövid ideig tartó megfigyelés feltétlenül meghozta a kedvező vagy kedvezőtlen eredményt. Ha az istenek válasza különösen sürgős volt – pl. hadrakelt seregnél csatába bocsátkozás előtt –, a „csirkétől” nyújtott előjelekhez (omina ex tripudiis) folyamodtak. A vezéri sátor mellett elhelyezett ketrecben tartották a „szent csirkéket”, s az előjelet annak megfigyelése szolgáltatta, vajon a megnyitott ketrec elé szórt áldozati sós darából jóízűn és mohón csipegetnek-e (ez kedvező előjel volt), vagy csak ímmel-ámmal, vagy – és ez volt a legrosszabb – a ketrecből ki sem mozdulva, hozzá sem nyúlnak az eléjük szórt ételhez. Előjeleket szolgáltatott a levágott áldozati állatok (tulkok, sertések, juhok, kecskék) belső részeinek vizsgálata is. Főként a máj, szív és egyéb belsőségek jellege volt mérvadó. Szépen kifejlett, ép belső részek jó előjelet adtak, ha azonban a máj (és annak legkényesebb része, a májcsúcs) avagy a szív fejletlen, ez rossz előjel volt, az istenek nemtetszését mutatta. A legszörnyűbb előjel az volt, ha valamely belső szerv (pl. akár a szív is!) teljességgel hiányzott – ez történt állítólag akkor is, amikor Caesar, meggyilkolása napján, a szenátus üléstermébe menet, a szokásos áldozatot bemutatta. Amikor viszont Augustus, a későbbi „császár első áldozásakor a jós mindegyik belső részből kettőt talált (két szívet és két májat!) – ezt különösen örömteli jelnek nyilvánította. Az áldozati állatok ilyetén tanulmányozása a haruspexek feladata volt. Ezek, a madárjósoktól (augur) eltérően nem választott személyek, hanem alkalmazottak, szakemberek voltak; nem alkottak önálló testületet; legtöbbször (még a kései korban is) etruszk származásúak – és ennek következtében tekintélyük is jóval kisebb volt az előbbieknél. Tekintélyesebb római

politikusok szívesen választatták magukat augurnak, madárjósnak – így többek között Cicero, Caesar, Marous Antonius és Augustus császár –, de egyik sem adta volna magát a bizalmas körben csalókként emlegetett haruspexek közé (róluk, és nem az augurokról tartotta az ismert szólásmondás, hogy ha közülük kettő találkozik, cinkosan összenevetnek.)

Mindezek az előjelek – „mesterségesen előidézhetők”, mert minden esetben hoztak valamilyen – pozitív vagy negatív – eredményt.

Ámde az istenek kérés nélkül is kifejezhetik szándékukat: égi jelekkel, különös jelenségekkel és csodákkal. A római papok minden évben összeállították az abban az évben jelentett rendkívüli jelenségeket, ún. prodigiumokat: villámcsapásokat (főként, ha halálos kimenetelűek vagy derült égből következnek be), a torzszüléseket (kétfejű borjak stb.), ökrök emberi hangon való megszólalását, az istenszobrok „izzadását” (ha „vért izzadtak” – ez különösen baljóslatú volt), Mars szent lándzsájának vagy pajzsának megmozdulását, nap- és holdfogyatkozást, üstököst – és így tovább. Mindezeket általában figyelmeztetéseknek tekintették; olyan veszély jeleinek, amely még elhárítható – többek között engesztelő szertartásokkal.

A jósjelek és előjelek „tudományának” alapelvei etruszk hatásra nagyjából az i. e. VI. század folyamán alakultak ki. A római köztársaság, később a császárság idején is ennek az „etruszk tudománynak” szellemében (és gyakran etruszk származású személyek igénybevételével) folytatódott az értelmezés és elhárítás technikája – még akkor is, amikor felvilágosult szellemek már csak mosolyogni tudtak az ősi szertartásokon.

Az etruszk hatás azonban nemcsak közvetlenül érvényesült a római vallás alakulásában, hanem görög vallási képzetek közvetítőjeként is. A görög Polydeukés és Héraklés latin névalakjai (Pollux és Hercules) azt sejtetik, hogy ezek a nevek etruszk formájukban váltak ismeretessé Rómában.

Az első görög istenek

Róma az etruszk közvetítéstől függetlenül is érintkezett, már történetének kezdeti időszakában is, a görögséggel. A dél-itáliai görög gyarmatvárosok közül Kymé (latinul: Cumae) és Sybaris élénk kereskedelmet folytatott Itália északibb területeivel. Az így létrejött gazdasági és szellemi kapcsolatok az újabb kutatások alapján sokkal mélyebbeknek és korábbiaknak látszanak, mint ahogy azt még néhány évtizeddel ezelőtt feltételezték. A római Forum területén folytatott ásatások folyamán több száz, javarészt athéni eredetű vázatöredék került elő az i. e. 550–450 közötti évszázadból. Ezek valószínűleg az előbb említett dél-itáliai városokból jutottak Rómába. A gazdasági kapcsolatok pedig kedveznek a szellemi, művészi és vallási hatás érvényesülésének. Ezeknek a szellemi hatásoknak már a királyok Rómájában is nagy jelentőséget tulajdoníthatunk. A római hagyomány szerint Kymé agg jósnője, a Sibylla adta el Róma utolsó királyának a nevezetes Sibylla-könyveket (Libri Sibyllini). Ezeknek a könyveknek eredetét valójában most is homály fedi.

Szilárdabb történeti talajra csak a római köztársaság kezdeti éveiben, az i. e. V. századdal kezdve lépünk. Ez az az időszak, amikor a görög vallási képzetek, hiedelmek, istenalakok és szertartások behatolása Rómába már ismert körülmények között történt. Egyik-másik görög eredetű kultusz bevezetésének idejét a római történetírói hagyomány is megőrizte. Az i. e. V. század első éveiben vonult be a római állami istenek sorába Castor és Pollux – oly módon, hogy a Dioskurosok, Zeus ikerfiai, Róma hatalmának védelmezőivé lettek. Egy pestisjárvány adott alkalmat a gyógyító Apollón (Apollo Medicus) első római templomának felépítésére (i. e. 431). Másfél évszázaddal később fia, Asklépios – etruszk eredetű latin nevén: Aesculapius – is a hivatalos istenek sorába lépett (i. e. 293). Az első pun

háború egy válságos időszakában, a Sibylla-könyvek utasítása szerint az alvilág görög istenei – Plutón és Persephoné – is elnyerték tiszteletüket, Dis és Proserpina néven (Dis, a dives = gazdag, latin melléknév rövidített alakja, tükörfordítása a görög Plutónnak).

Közvetett görög hatás feltételezhető a római vallásnak néhány további, ebben az időszakban felmerülő új jelenségében is. Ezek közül főként kettőt érdemes kiemelni: a plebejus istenhármasság kialakulását és a megszemélyesített elvont fogalmak istenítését.

A plebejus istenhármasság

A capitoliumi hármasság istenei a patrícius uralkodó osztály istenei voltak – illetve azokká lettek a köztársaság megalapításakor. A capitoliumi szentélyt patrícius consul avatta fel, a papi tisztségek a patríciusok kiváltságai voltak, és a Iuppiter által küldött égi jelek, elsősorban a madárjóslatok (auspiciumok) kizárólag patrícius magistratusokra vonatkoztak: ebből a kultuszból a plebejusok ki voltak zárva. Mintegy erre válaszként hozták létre az egységes rendé szerveződő plebejusok az Aventinus-dombon – kívül a legősibb települési területen – a saját szentélyüket, saját templomi tisztviselőkkel: a három „plebejus" isten, Ceres, Liber és Libera tiszteletére. Ezt a három istent, akik közül csak Ceres tartozott a római istenek legősibb csoportjához, a plebejus szentély felavatása idején (a hagyomány szerint i. e. 495-ben, újabb kutatások szerint talán csak a század második felében) három görög istennel: Demeterrel, Dionysosszal és Persephoné-Koréval azonosították. A plebejusok tehát a gabonaneműek és a szőlő termékenységének isteneit tekintették a magukhoz legközelebb állóknak: földisteneket tiszteltek, amiként Hellasban is ezek az istenek – legerőteljesebben Dionysos – voltak a közrendűek szemében a legtiszteltebbek.

A „patrícius" Iuppiter és a „plebejus" Ceres olyan ütemben békült meg egymással, amiként a patríciusok és plebejusok küzdelme is a kiegyezés irányában haladt. Amikor a plebejusok képviselőinek, a néptribunusoknak személyi sérthetetlenségét, a sacrosanctitas elvét a patríciusok elismerték, ennek garanciáját abban állapították meg, hogy aki a néptribunust bántalmazza, annak „fejét" Iuppiternek, vagyonát pedig Ceresnek kell feláldozni. Amióta pedig (i. e. 300-tól kezdve) a plebejusok elnyerték az addig patrícius kiváltságnak tekinthető papi tisztségeket, az istenek egykori rivalizálása is megszűnt. Egy új „közös" istenség, a megszemélyesített Egyetértés, Concordia – akinek templomát i. e. 367-ben avatták fel – őrködött immár a polgárok és isteneik egyetértése felett.

Az elvont istenek

Concordia más szempontból is „újszerű" istenség. Neve azonos egy elvont fogalmat jelentő főnévvel. Ilyen jellegű istent a korai római vallás csak egyet ismert: ez Ops volt, a megszemélyesített „jólét". A görög elképzelésekben azonban számos „elvont" istennel találkozunk: már Hésiodos ismeri Erist, a (jó és rossz értelemben felfogható) féltékenység megszemélyesítőjét, Eróst, akinek neve egyszerre jelentheti a szerelmet és annak isteni megszemélyesítőjét, Thanatost és Hypnost, akik azonosak is a halállal, illetve álommal – de ezeknek megszemélyesítői, isteni személyek is. De ugyanígy lehet Hygieia az egészség és annak isteni adományozója, Eiréné béke és békeistennő, Elpis remény és reménytadó istennő, Tyché maga a véletlen, és az az isten, aki okozta. A római vallásban az i. e. V. század óta sorra jelennek meg ezek az „elvont" istenek: Ops mellett Concordia, majd Salus (üdv, egészség), Libertas (szabadság), Victoria (győzelem), Fides (hűség) és Spes (remény).

Mindezeknek az isteni rangra emelt erényeknek és jótéteményeknek kultuszára sorra épültek a szentélyek Rómában: részben a hagyományos istenek tiszteletéhez kapcsolódva, részben önálló kultusz keretében. Ebben a körben bármikor megvolt egy új isten bevezetésének lehetősége.

A latin és görög istenek azonosítása

Miközben görög és görög módra teremtett istenek és görög szokások, rítusok váltak Rómában ismeretessé, végbe ment a római vallás egyik leglényegesebb átalakulása is: az ősi istenek azonosítása a görög pantheon isteneivel. Amióta Latium népei megismerkedtek a görög istenvilággal, nyilván tudták, hogy az ő Iuppiterük nem más, mint a görög Zeus. A funkció analógiája hozta azután magával azt, hogy sorra a többi azonosítható isten görög megfelelőjét is megtalálják: Iuno nem lehet más, mint a görög Héra, Minerva ugyanaz, mint Athéné. Feltehetőleg a görög analógia hatott arra is, hogy a szomszédos népek körében tisztelt egyes isteneket is, áttelepítsenek Rómába – így az Aricia városközponti latin szövetségi szentélyében tisztelt Dianát (aki a görög Artemisszel azonosult), a korábban kevéssé jelentős Mercuriust, aki, mint a (kereskedelmi) haszon és árucsere védelmezője a görög Hermésnek felelt meg. Fokozatosan alakult ki az az igény, hogy a görög Olympos valamennyi istenének megtalálják latin párját. Egy i. e. 399. évi járvány idején első ízben rendeztek „megvendégelést” az istenek számára – oly módon, hogy hat görög eredetű isten szobrát kerevetekre (latinul: leotus) helyezték, nyilvánosan végigvitték a városon, majd ételáldozattal „megvendégelték”; a szertartás neve latinul: lectisternium. A második pun háború idején tartott nagy lectistemiumon már mind a 12 olymposi istenség részt vett, párokba csoportosítva: Iuppiter és Iuno, Neptunus és Minerva, Mars és Venus, Apollo és Diana, Volcanus és Vesta, Mercurius és Ceres (görögül sorra: Zeus, Héra, Poseidón, Athéné, Arés, Aphrodité, Apollón, Artemis, Héphaistos, Hestia, Hermés és Démétér). A római istenvilágnak azok a tagjai, akiknek számára görög megfelelőt nem sikerült találni – fokozatosan elvesztették tekintélyüket, háttérbe szorultak.

A görögösítésre való törekvés azonban nem állt meg az olymposi istenek körében. Az Olymposon kívül maradiaknak is megtalálták római, illetve latin megfelelőit – néha számunkra is kézenfekvő analógia alapján, mint pl. a latin termékenységisten, Liber esetében, akit Dionysos-Bakkhosszal azonosítottak, néha csak távoli és erőszakoltnak tűnő asszociációk szerint; nem világos pl. miként lett az ősi földművelő isten Saturnus azonos Zeusnak a Olymposról letaszított atyjával, Kronosszal. Csupán Ianus maradt az ősi, és továbbra is tiszteletre méltó római istenek közül az, akinek – mint ezt Ovidius is kiemeli – nem sikerült párját, megtalálni Hellasban.

Istenek és történelem

A görög mitológiával való megismerkedés kétféle módon hatott Rómában. Egyrészt közvetlenül vették át az istenekről szóló görög regéket, csupán a nevek váltak latinokká. Az időszámításunk kezdete előtti évtizedekben a halikarnassosi Dionysius római történetében Romulus államférfiúi bölcsességét magasztalja azért, hogy az istenekhez méltatlan görög mítoszokat száműzte városából; fiatalabb kortársa, Ovidius már teljes terjedelmében veszi át mindazt a mítoszanyagot, amit a görög képzelet az istenekről elmondani tudott. Ez azonban nála is irodalmi anyaggá szublimálódott; a mítosznak mint a világ egyetemességét értelmező,

a lét végső problémáit a költői szépségű mese nyelvén megszólaltató vallásos alkotásnak – amennyire ez forrásainkból megállapítható – nem volt helye a római gondolkodásban.

Annál erőteljesebb és komolyabb az a közvetett hatás, amely az isteneket egy-egy funkció védelmezőiből történeti tényezőkké tette. Róma istenei nem a tér és az idő végtelenségében élnek és tevékenykednek – vagy ha igen, ez az ember számára érdektelen –, hanem Itáliában és Rómában. Róma előtörténete és korai története most már ezernyi szállal fűződik az istenek világához. Istenek voltak Itália legrégibb királyai: Saturnus, Picus és Faunus. Istenek bábáskodtak Róma keletkezésénél. Mars az atyja Róma alapítójának, Iuppiter a védelmező istene, ő maga halálában Quirinusszá vált. Róma minden kultuszhelye egy-egy történeti eseménynek is színhelyévé lett – másfelől pedig a város minden nevezetes pontja, épülete, magaslata és forrása egy-egy isten egykori jelenlétének köszönheti hírét. A Lupercal, a „farkasűző papok” gyülekező helye az a pont, ahol a farkasanya Romulust táplálta. Acca Larentia, a Lar-istenek ősanyja nem más, mint Romulus dajkája; a capitoliumi szentély helyét maga Iuppiter jelölte ki az általa nyújtott csodajellel; a római seregek minden veresége valamely isten haragja miatt érte őket, és minden siker az istenek közbelépésének köszönhető. Róma egész története az istenek jelenlétében és cselekvő részvételükkel zajlott le, és az istenek minden tevékenysége Rómára és népére irányul. Ez a tevékenység pedig eleve meghatározott célt követ: Róma nagyságának előmozdítását. Azok az istenek, akik a korai elképzelések szerint az egyének és szűkebb társadalmi csoportok ügyét vitték sikerre, Róma államának sorsáért vállalták immár – visszatekintőleg is, a jövőt illetően is – a felelősséget.

Az etruszk és görög elemek behatolásának eredményeként az i. e. IV. század végére lényegileg véget ért a római vallás kialakulásának második nagy alkotó korszaka is. Stabilizálódott a hivatalos tiszteletben részesülő „állami” istenek sora, megszilárdult a közöttük történetileg létrejött rangsor is. Az istenek létszáma a további fejlődés során még kiegészülhetett részben újonnan teremtett, megszemélyesített, elvont fogalmak isteneivel, részben idegenből betelepített további istenekkel – ám az istenvilág szerkezete lényegileg nem változott többé. Az egykori „funkció-istenek”, amennyiben nem azonosultak a görög istenvilág nagyjaival, elvesztették jelentőségüket – legfeljebb alig értett szertartások és imaformulák címzettjeiként, vagy tudósok és kuriózumgyűjtők listáinak alkotórészeiként maradt fenn puszta nevük is.

A városalapítás etruszk rítusa

Az etruszk felfogás szerint egy városnak – azaz: árokkal és földsánccal védett, megerősített településnek – alapítása szent cselekmény, amelyet csak az isteneknek madárjóslat útján kitudakolt helyeslő szándéka alapján és meghatározott rítussal szabad végrehajtani. A város belterülete, központja a „fal”, ill. földsánc mögötti rész, a pomerium. Ezen belül tilos volt a fegyverviselés és hadsereg jelenléte; tilos volt az idegen istenek kultusza is. A pome-riumra vonatkozó jogszabályokat Rómában még a császárkor idején is megtartották – legfeljebb a pomerium határait terjesztették ki egyes becsvágyó köztársasági politikusok, pl. Sulla és Caesar vagy császárok, pl. Claudius.

Latiumban számosan alapítottak városokat etruszk rítus szerint, azaz a következő módon: közös igába fogtak egy bikát és egy tehenet, úgy, hogy a bika kívül legyen, a tehén pedig belül: ezeket eke elé fogva, kör alakú barázdát vontak – ezt vallási meggondolásból madárjóslat útján kijelölt napokon végezték – hogy ily módon árokkal és fallal legyen védve. Ahonnan a földet kiásták – azt nevezték ároknak, a befelé hajigált földet pedig falnak. Az így létrejött kör alakú terület [lat.: orbis] lett magva és kiindulása a városnak [lat.: urbs]; a fal

[murus] mögötti részt „falmögötti”-nek [lat.: postmoerium, vö. pomerium] nevezték; ennek határánál végződik a városi madárjóslatok [auspieiumok] hatálya. A pomerium vonalát jelző határkövek állanak Aricia és Róma körül is. Ezért az olyan városokat, oppidumokat, amelyek határát előzetesen ekevassal jelölték ki kör alakban: urbsnak nevezik, az orbis [kör] és az urvus [görbe] szavakból.[1] Innen van az is, hogy a régi iratokban a coloniákat is urbsokként emlegetik, mert ugyanúgy jöttek létre, mint Róma...

Latium területén Róma legtávolabbi történeti elődje Lavinium volt,[2] mert innen származnak a mi Penates isteneink is. Ez a város Laviniától, Latinus lányától, Aeneas hitvesétől kapta nevét. Ezután harminc évvel újabb várost alapítottak, Albát; ezt ama fehér [albus] kocáról nevezték el. Ez a koca ugyanis, éppen akkor, amikor Aeneas hajójából Lavinium szárazföldjére lépett, harmincat fiadzott.[3] Ennek a csodajelnek értelmében Lavinium alapítása után harminc évvel alapították meg az újabb városukat, és ezt a fehér koca színéről [albus = fehér] és elhelyezkedésének módjáról [longus = hosszú] Alba Longának nevezték. Ebből a városból származott Romulus anyja, Rhea; tőle Romulus, és ő alapította Rómát.

H. I. *(Varro:* De lingua Latina, V. 143–144)

Bevezető formula a madár-jóslat elvégzéséhez

A madárjóslatot csak meghatározott helyen, megszabott szertartás keretében volt szabad elvégezni. Ahol a megfigyelés történik, az „kihasított”, szent hely, „templum” (vö. magyarul: templom) – ami rajta kívül esik, az a jóslat szempontjából „vadon”-nak minősül. A templum kijelölésekor alkalmazott ősi szöveget már Varro sem értette jól, értelmezése ma is vitatott. Itt adott fordításunk E. Norden: Aus altrömischen Priesterbüchern, Lund, 1939, értelmezését veszi alapul.

Mindazt, amit szemeink szemlélni [latinul: intueri] képesek, eredetileg a tueri igéből képzett szóval templumnak nevezték. Így például templumnak nevezik a számunkra látható égboltozatot is, így Ennius e sorában

Megremegett nagy temploma mennydörgő Iuppiternek ...

Ennek az [égi] templomnak négy részét különböztetik meg: bal kéz felől van Kelet, jobb felől Nyugat, előttünk Dél, mögöttünk Észak.

Földi viszonylatban templumnak nevezik azt a helyet, amelyet madárjóslat vagy madárszemle céljából bizonyos meghatározott szavak kíséretében kijelölnek. Ezek a szertartásos szavak nem mindenütt azonosak. A [capitoliumi] Fellegvárban így szól [a madárjós]:

„Templomomnak– vadonomnak határa úgy legyen,
amiként én azt szavammal kimondom!
Ez a fa – bármely is az – melyre gondolok most, midőn megneveztem,
legyen templomom és vadonom határa bal kéz felől!
Az a fa – bármely is az – melyre gondolok most, midőn megneveztem,
legyen templomom és vadonom határa jobb kéz felől!
Ezen a vidéken, ameddig szemem és gondolatom elér –
[úgy legyenek] a határok, amiként azokat leghelyesebben megszabni véltem.”

Nyilvánvaló, hogy ennek a templumnak kijelölésekor a szóban forgó fák annak határait jelölik, éspedig azon térségen belül, amelyet a szem látni képes...

H. I. (*Varro:* De lingua Latina VII. 7–9)

Vegoia jóslata

Valószínűleg a Gracchusok földosztó mozgalmának korában keletkezett az a fiktív jóslat, amely egy földmérési szakkönyvben maradt fenn, s amelyet az etruszk Vegoia mondai jósnak tulajdonítottak. A szöveg a földbirtokosok érdekeinek megfelelően a határok sérthetetlenségét hangoztatja, és átkot mond azokra, akik „a határköveket elmozdítják". A jóslat az etruszk saeculurn-számítás rendszerébe illeszkedik bele. Egy misztikus tanítás szerint az etruszk nép csupán tíz „századig", tíz saeculumon át marad fenn; minden saeculum-váltást súlyos társadalmi megrázkódtatások kísérnek nyomon. Plutarchos Sulla életrajzából tudjuk (7. fej.), hogy i. e. 82-81-ben úgy tartották, a 8. saeculum éppen véget ért; egy másik számítás szerint a II. triumvirátus elején (i. e. 43) már a 10. saeculum közeledett. Az itt közölt szöveg példa a jóslatoknak politikai-propagandisztikus felhasználására is.

Amidőn Iuppiter Etruria földjét gondjába fogadta, elhatározta és elrendelte: mérjék fel a földeket, és jelöljék meg az egyes birtokokat. Ismervén ugyanis az emberek kapzsiságát és földéhségét – úgy akarta, hogy mindent a határkövek döntsenek el. Ám ezeket egykoron majd, a közelgő kilencedik saeculum kapzsisága idején vétkes emberek gonosz indulattal megsértik, megtámadják és elmozdítják helyükről! Aki azonban [határkövet] megérint és helyéről elmozdít – így növeli saját tulajdonát, a másét pedig megkisebbíti –, e bűnéért az istenek által lakol! Ha rabszolgák teszik ezt – új urat kapnak, rosszabbat a réginél; ha pedig gazdájuk tudtával követték el, annak háza mihamar elpusztul, egész nemzetsége kihal. A felbújtókat gonosz betegségek, kegyetlen sebek gyötrik, tagjaik erőtlenné válnak. A földet viharok és forgószelek pusztítják; a házak beomlanak; a termést sokféle kár éri: zápor és jégeső veri, kiszikkasztja a kánikula, elpusztítja a rozsda. A nép körében viszályok dúlnak. Tudd meg: mindez megtörténik, amikor ilyen bűnöket követnek el. Ne légy hát csalárd és kétszínű! E tanítást vésd szívedbe!

H. I. (*Lachmann-Rudorff:* Gromatici veteres I. 350 sk.)

Romulus és a mítoszok

Romulus, a városalapító király intézkedéseinek ismertetése során Dionysius Halicarnassensis, az i. e. I. században kialakult ideológiának megfelelően, eszményi színben tünteti fel az első király politikai és filozófiai bölcsességét. Célja az volt, hogy saját felfogását minden aktuális kérdésben Romulusnak tulajdonítsa. Ezért a legfontosabb vallási intézkedéseket sem a második király Nurna Pompilius, hanem már Romulus határozataiként mutatja be. Ez vonatkozik a mítoszok istenképének elutasítására is.

Romulus felismerte az államok boldogulásának azokat az okait, amelyeket fennen emleget ugyan minden politikus, de kevesen tartják magukat hozzájuk. Ezek közül első helyen áll az istenek jóindulata, amely ha megvan, az emberek minden dolga sikerül. Második

a bölcs józanság és igazságosság, amelynek révén kevésbé ártanak egymásnak, inkább képesek egyetérteni, s a boldogságot nem a leghitványabb gyönyörökben keresik, hanem az erkölcsi jóban. Végezetül a harci virtus, amely által a többi erény is hasznossá válik. Jól tudta azonban, hogy ezek az [erkölcsi] javak nem maguktól keletkeznek, hanem a célravezető törvények és a nemes törekvésekben való versengés teszi a városokat kegyessé, bölccsé, igazságszeretővé s a harcban is derekassá. Minderre gondja volt, amikor [tevékenységének] kiindulópontjául az istenek és szellemek iránti tiszteletet tette. Szentélyeket és szent ligeteket, áldozati oltárokat és istenszobrokat, ezeknek alakját, jelképeit, az emberi nemnek juttatott jótéteményeikről vallott hitet, az ünnepeket, melyekkel minden egyes istent tisztelni illik, az áldozatokat, amelyekkel az emberek megörvendeztetik őket, törvényszüneti és munkaszüneti napokat és egyéb ünnepségeket s minden ezekhez hasonló dolgot úgy szervezett meg és úgy tanított, ahogyan azt a legkiválóbb görög tanítások hirdetik. Ámde az istenekről hagyományozott mítoszokat, amelyekben istenkáromlás és [az istenekkel szemben való] rágalom is akad – hitványnak, haszontalannak és rútnak tartotta, nemcsak istenekhez, hanem emberekhez is méltatlannak –, ezért ezeket mellőzte, s a polgárokat arra késztette, hogy az istenekről a leghelyesebb módon beszéljenek és gondolkodjanak, ne tulajdonítsanak nékik semmi olyat, ami gáncstalan természetükhöz méltatlan.

A rómaiak nem mondanak tehát olyasmit, hogy Uranost saját gyermekei megfosztották férfiasságától, hogy Kronos eltüntette saját ivadékait, félve merényletüktől, hogy Zeus megdöntötte Kronos uralmát, és tulajdon apját az alvilág börtönébe vetette; itt nem regélnek az istenek harcáról, sebeiről, rabságáról vagy embereknek tett szolgálatairól.[4] Itt nem tartanak egyetlen gyászruhás, keserves ünnepet sem, asszonyi önmarcangolás és jajveszékelés közepette, az eltűnt istenekért, mint ahogy a görögök megünneplik Persephoné elrablását, Dionysos szenvedését és más hasonlókat.[5] Itt nem fordulnak elő – bár az erkölcsök már megromlottak – megszállott felvonulások, őrjöngő menetek és körjáratok, bacchanáliák, titkos szertartások, férfiak és nők közös éjszakázása a szentélyekben, vagy egyéb, ezekhez hasonló botrányos cselekmények. Ellenkezőleg: mindenben, ami az isteneket illeti, szent óvatossággal szólnak és tesznek, eltérően mind a görögöktől, mind a barbároktól. S amin a leginkább csodálkozom: bár tízezrével özönlenek a városba az idegenek, akik ősi isteneiket nyilván hazai szertartásaik szerint tisztelik, ezen idegen kultuszok egyikét sem vezették be hivatalosan városukba (ami pedig másutt már gyakran megtörtént!). Ha pedig a jóslatok utasítására idegen kultuszt honosítanak is meg, azt saját törvényeik szerint szervezik, kiküszöbölve belőle minden mitikus és babonás vonást; így jártak el az Ida-hegyi istennő kultuszával is.[6] Áldozatait és ünnepi játékait ugyanis évről évre a praetorok rendezik római szokások szerint: rítusát viszont egy frigiai férfi és egy frigiai nő végzi el; az Anyaistennőnek hódolva – szokásaik szerint – körbejárják a várost, mellüket verdesik, és követőikkel együtt fuvolák hangjára és dobok pergésére éneklik az Anyaistennő himnuszait. Az itt született rómaiak közül azonban egy sem akad, aki részt venne az Anyaistennő felvonulásában, aki a fuvolák hangjára, tarka ruhát öltve járná a várost, vagy részese óhajtana lenni ezeknek az orgiasztikus szertartásoknak: ezt tiltja a törvény és a senatus határozata. Ennyire elővigyázatosan viselkedik ez a város az istenek idegen eredetű szertartásaival szemben, mert visszariad mindenfajta illetlen túlzástól.

P. I. (Dionysius Halicarnassensis II. 18–20. fej.)

Iuppiter és Róma világuralma

A római hit szerint luppiter – bár egyetemes isten, villám és mennydörgés ura, kinek mosolyára kiderül az ég és eloszlanak a felhők – elsősorban mégis Róma sorsát hordja szívén. Ő irányítja már eleve az eseményeket oly módon, hogy végül is bekövetkezzék Róma világuralma, és ennek nyomán a hódítás kemény fegyelmén alapuló „római béke”, a pax Romana. Ezt a gondolatot fejezi ki változatos formákban Augustus korának költészete – legerőteljesebben talán Vergilius, aki a legérzékenyebben reagált a kialakuló császárkor ideológiai igényeire. Erről szól az az ünnepélyes jóslat, amellyel Iuppiter egy válságos pillanatban, Aeneas bolyongásainak mélypontján feltárja lánya, Venus előtt Aeneas utódainak majdani sorsát. Venus istennő, Iuppiter lánya és Aeneasnak, a Iulius nemzetség ősének édesanyja keserű panasszal fordul olympusi atyjához, fia megpróbáltatásai miatt. Erre válaszul hangzik el az itt idézett jóslat, Aeneas sarjainak jövőjéről.

Elmosolyodva a menny s a halandók atyja, oly arccal,
Melyre az ég kiderül, s a viharfelhők eloszolnak,
Lányát lágyan megcsókolta, s válaszul így szólt:
„Csak sose félj, Cytherea,[7] *tiéid végzete biztos;*
Látod még Laviniumot, meg a sorsuk-igérte
Város kőfalait, s égig felemelheted egykor
Nagyszívű Aeneasodat; én szavamat ma is állom.
Bár, hogy a végzet titkairól leemeljem a fátylat
S bővebben szóljak, tudd meg, hisz e gond gyötör úgyis –
Italiát ez a hős iszonyú csatavészbe ragadja,
Vad népét letöri s törvényt alkot, falat állít
S három nyáron tart Latiumban uralma, miközben
Majd a levert rutul[8] *is három telet ér meg alatta.*
Ám fia Ascanius, hívják úgy is, hogy Iulus –
Ilus volt azelőtt, míg állt honuk, Ilium épen –,[9]
Sok hosszú hó fordulatán gyakorolja hatalmát:
Harminc évi körig; de Laviniumát odahagyván
Székhelye majd a nagy Alba lesz, itt fog emelni erődöt.
És e helyen jogaruk Hectórnak utódai teljes
Háromszáz évig megtartják,[10] *míg a királylány,*
Ilia papnő nem szül Mars istennek ikerpárt.
Romulus áll ezután élére a népnek, a nőstény
Farkas-dajka veres szőrén viduló, ki nevéről
Népét rómainak híván, Marsnak falat épít.
S nem szabok akkor időt, se teret birodalmuk elébe,
Minden uralmat örökre nekik fogok adni. De Iunó,
Ő, ki ma földet, eget, tengert felijeszt, a kegyetlen,
Szintén változik, és a világ e togás fejedelmét,
Majd vetekedve velem dédelgeti római néped.
Így döntöttem. Az évek perdültén pedig eljön
Oly kor is: Assaracusnuk e háza legyőzi Mycenaet
S Argost, és a híres Phthiát is igába alázza.[11]
Mert nemes vérből fog eredni a trójai Caesar,
Híre eget ver, eléri az Oceanust birodalma
S Iulius, így nevezik, mely idézi hatalmas Iulust.
Őt te, kinek Kelet is zsákmánya lesz, egykor a mennyben,

Itt fogadod vígan, hogy majd könyörögve imádják.
S háború nem lesz már, szelídülnek a vad korok akkor;
Vesta s az ősi Erény, Remus és testvére Quirinus:
Törvényt ők szabnak; szörnyű kapujára a Harcnak
Meg nagy acél-reteszek nehezülnek; a vad-szívű Vérszomj
Így kuporog, zord kardjai közt, keze-hátrakötözve
S habzó szájjal, a száz érc láncban üvölt csak a dühtől."

L. I. (*Vergilius:* Aeneis I. 254–296)

Attus Navius madárjós csodatettei

A római hagyomány több ízben említi a királykor híres madárjósának, Attus Naviusnak csodás tetteit (vö. Livius 1, 36; Cicero: De nat, deor. 2, 9). Az itt közölt beszámoló szerzője, Dionysius Halicarnassensis a nevet tévesen Attius Naeviusnak írja. Az elbeszélés célja részben az, hogy a madárjóslat „tudományos" voltát hitelesítse a már korán felmerült kételyekkel szemben, másrészt, hogy a római jós fölényét igazolja az etruszk jóstudománnyal való összehasonlításában.

Abban az időben[12] [Tarquinius Priscus uralkodása idején] élt a leghíresebb madárjós. Oltárokat helyezett át egyik helyről a másikra; meghatározta Iuppiter szentélyének helyét, és jóstehetségénél fogva másban is közölte az istenek szándékát a néppel. Személyneve Naevius, nemzetségneve Attius volt; mindenki elismeri, hogy a jóstudomány mesterei közül ő volt a legkedveltebb az istenek szemében, és e tudása által nagy hírnevet is szerzett, mert a madárjóslás terén hihetetlen és elképesztő eredményeket ért el. Ezek közül egyet idézek fel és mondok el – azt, amely számomra a legcsodásabbnak tetszik. Előbb azonban arról szólok, milyen körülmények közül indult el, és milyen isteni indítás révén szerzett akkora hírnevet, mely korának minden neves augurját beárnyékolta. Atyja szegény ember volt, hitvány kis földet művelt, s ebben a gyermek Naevius is korához mérten segítette, többek között azzal, hogy disznait legeltette. Egy ízben elaludt, és mire felébredt, több disznaja eltűnt.[13] Egy ideig sírdogált, mert félt apja ütlegeitől. De hamarosan útnak eredt és felkeresett egy közeli, a héroszoknak emelt aprócska szentélyt.[14] A héroszokat arra kérte, segítsenek az elveszett disznók felkutatásában; ha ezt megteszik – ígérte –, nekik adja annak a szőlőskertnek legnagyobb fürtjét. Hamarosan meg is kerültek az állatok, s a gyermek teljesíteni akarta fogadalmát. Most azonban zavarban volt: honnan tudja, melyik a legnagyobb szőlőfürt? Búsan kérlelte most az isteneket, madarak útján mutassák meg neki a keresett fürtöt. Az istenség juttatta eszébe a megoldást: a szőlőskertet [gondolatban] két részre osztotta, egyik jobb kéz felől, a másik balról, majd megfigyelte a szőlőskert két része fölött repülő madarakat. Amikor az egyik rész felett megjelentek a kívánt madarak, ezt ismét két részre osztotta, és figyelte, hol jelennek meg ismét madarak. Így folytatta a terület felosztását, míg végül alájabújt annak az egy szőlőtőnek, amelyet az utolsó madár mutatott, és valóban: csodás nagyságú szőlőfürtre bukkant. Miközben azt a héroszok szentélyébe vitte, éppen apjával találkozott. Elcsodálkozott az apa a szőlőfürt nagyságán, és meg is kérdezte fiát, miként sikerült rábukkannia. Az pedig töviről hegyire elmondott mindent. Az apa joggal következtetett most már arra, hogy fiában vele született jóstehetség lakozik; elvitte hát a városba, és iskolába járatta. Miután általános tanulmányait sikerrel elvégezte, az etruszk tudósok legnevesebbikének gondjaira bízta, hogy ott tanulja meg a madár jóslás mesterségét [gör.: oiónoskopiké techné]. Naevius vele született jóstehetségéhez most már hozzájárult az

etruszkoknál elsajátított tudomány is, s így – miként mondtam – messze túlszárnyalta a többi madárjósokat. Minden állami megkeresés esetében a városi madárjósok – bár nem tartozott szervezetükhöz – őhozzá fordultak, mert minden jóslata bevált; nem is jósoltak semmi olyat, amit ő jóvá nem hagyott.

P. I. (*Dion. Halic.* III. 70–71)

Az etruszk jósok csalárdsága

Az etruszk jósokkal szembeni ellenszenv több népi hagyomány, mese és anekdota ihletője; ilyen tendencia már Attus Navius római augur mondájával kapcsolatban is felmerült. Ez a kritikai hang két forrásból táplálkozott: részben az etruszkok mint idegenek jóslásban való kiváltságos helyzetéből, részben pedig a jóslás „tudományával" szemben érzett általános bizalmatlanságból. Az itt közölt történet, amely ennek az anekdotatípusnak jellemző példája, több változatban is fennmaradt.

A vitéz Horatius Coclesnek[15] Rómában a Capitoliumon felállított szobrát villámcsapás érte. A szükséges engesztelő áldozatok elvégzése céljából Etruriából hívtak jósokat [haruspexek], akik azonban a római nép iránti ellenséges szándéktól vezérelve elhatározták, hogy feladatukat ártalmas tanács adására használják fel. Ezért galád módon azt javasolták, hogy a szobrot olyan mély fekvésű helyre rakják át, melyet a Nap a körös-körül fekvő épületek miatt sohasem világíthatott meg. Javaslatuk helyes voltáról már-már meggyőzték az embereket, amikor a nép elé idézték és leleplezték őket; s miután álnokságukat bevallották, halállal bűnhődtek. Ezután a helyes értelmezés alapján a nép úgy határozott, hogy a szobrot éppen egy magas helyre vigyék, és ennek megfelelően a Vulcanus templománál lévő magaslaton helyezzék el,[16] s ettől az időtől kezdve a római nép ügyei jól és szerencsésen alakultak. Amikor az etruszk jósok csalárdsága napfényre került, és elnyerték méltó büntetésüket, a római gyerekek állítólag városszerte a következő találékonyan fabrikált versikét énekelték:

A rossz tanács, ki adja, főként annak árt.

Ez a vers – úgy látszik – Hésiodos alábbi görög sora nyomán készült:

Csalfa tanácsod, ha rosszat akarsz, rád sújt le először.

K. I. *(Aulus Gettius:* Noct. Att. 4, 5)

A Sibylla-könyvek eredete

Tarquinius uralma alatt valamely isten vagy jó szellem jóvoltából csodás szerencse érte Róma városát.[17] Ennek révén nem csupán valamely meghatározott rövid időre, hanem mindörökre megszabadult a súlyos csapásoktól. Történt ugyanis, hogy egy idegen asszony kereste fel a zsarnok királyt, és megvételre felajánlott neki kilenc könyvet, tele a Sibylla-jóslatokkal. Mivel a király nem volt hajlandó a megszabott áron megvásárolni a könyveket, a nő eltávozott, és hármat közülük elégetett; amikor hamarosan visszatért, a maradékot ugyanazon az áron

kínálta fel. Eszeveszettnek tartották, és kinevették, amiért a kevesebb könyvért ugyanazt az összeget követelte, amelyet az összesért sem tudott elérni. Ám ő eltávozott, a maradék könyvek felét elégette, s a meghagyott háromért ismét ugyanannyi aranyat követelt. Tarquiniust csodálatba ejtette az asszony akaratereje, s elküldött a madárjósokért; előadta nekik a történteket, és tőlük kérdezte meg, most már mitévő legyen. Azok bizonyos jelek alapján észrevették, hogy a király isteni eredetű értéket utasított vissza, és súlyos balszerencsének nyilvánították azt a tényt, hogy nem vette meg valamennyit. Arra utasították hát, számlálja le az asszony kezébe a követelt aranyakat, és fogadja el azt, ami a jóslatokból megmaradt. Az asszony átadta a [maradék] könyveket, és azzal az intelemmel, hogy tanulmányozzák gondosan – eltűnt az emberek közül. Tarquinius pedig kiválasztott a polgárok közül két előkelő embert, melléjük adott két közszolgát, és őrájuk bízta a könyvek őrzését.[18] Ezeknek egyikét, Marcus Atiliust, mivel úgy látszott, becstelenül járt el, és az egyik közszolga fel is jelentette emiatt, mint valami apagyilkost, bőrzsákba varrták és a tengerbe vetették. A királyok elűzése után maga a város vállalta el a jóskönyvek feletti felügyeletet; a legelőkelőbb polgárokat jelölték ki őrzésükre. Ezek élethossziglan viselik ezt a tisztséget, mentesek a katonáskodás és egyéb állami feladatok alól; közszolgákat is rendeltek melléjük, s ezek nélkül az [előkelő] férfiaknak nem szabad a jóskönyvekbe betekinteniük. Egy szó mint száz: a rómaiak egyetlen kincsüket sem tartják oly szentnek és magasztosnak, mint a Sibylla-jósigéket. Ezeket veszik elő, amikor a senatusnak súlyos ügyekben határoznia kell; ha lázadás lesz úrrá a városon, ha háborúban súlyos vereség éri vagy pedig csodákat avagy nehezen értelmezhető csodás jelenségeket észlelnek (ez utóbbira többször is akadt példa). Ezek a jóskönyvek a marsus háború idejéig Iuppiter Capitolinus szentélye alatt, egy föld alatti üregben, kőládában voltak elhelyezve, és tíztagú [bizottság] őrizte őket. Amikor pedig a 173. olympiai játékokat követően elhamvadt a szentély – akár szándékosan történt ez, mint némelyek gondolják, akár véletlen révén –, az isten többi ajándékával együtt ezek is a tűz martalékaivá lettek. A jelenleg meglévő [Sibylla-jóslatokat] több helyről hordták össze: egy részüket Itália városaiból, másokat az ázsiai Erythrai városból (oly módon, hogy a szenátus háromtagú bizottságot küldött ki a másolatért), továbbiakat pedig más városokból szereztek, illetve magánszemélyek másolták le őket. Ezek között a Sibylla-jóslatoknak több utánzata is akad, ami az ún. sorkezdő betűk [akrostiohonok] rendjéből állapítható meg. Magam csak azt mondom el, amit Terentius Varro közölt az „isteni dolgok”-ról szóló könyvében.[19]

P. I. *(Dion. Halic. IV. 59–62)*

Castor és Pollux

Azt mondják, hogy a csata hevében Postumius dictator[20] és a körülötte tömörülők előtt két lovas jelent meg; sokkal szebbek és nagyobbak voltak azoknál az embereknél, akiket a természet a mi időnkben hoz létre; állukon a szakáll éppen csak hogy sarjadni kezdett. Ezek álltak a római lovasság élére, dárdájukkal sorra sújtották le az ellenük törő latinokat, és fejvesztett menekülésre kényszerítették őket. A latinok meghátrálása és táboruk elfoglalása után késő délután ért véget a csata, s úgy mondják, hogy ugyanebben az időben Róma Forumán is megjelent a két ifjú, ugyanazon alakban: harci mezben, hatalmasan és szépségesen, ifjúságuk virágjának teljességében. Arcukon még látszott a küzdelem nyoma, lovuk testét verejték borította: látnivaló volt, hogy éppen harcból érkeztek. Miután lovaikat megitatták és lemosták a Vesta szentély mellett fakadó forrás vizében, amely ott egy apró, de mély vizű tavat alkot, az őket körülálló tömeg kérdezősködni kezdett, tudnak-e valami új hírt a táborból; ők válaszul töviről hegyire elmondták, miként folyt le a csata, és hogy a rómaiak a

győztesek. Mikor aztán elhagyták a Forumot, senki őket – így szól a hagyomány – többé nem látta, bár a városban maradt vezér sokat kutatott utánuk. Másnap azután a közügyek intézői levelet kaptak a dictatortól, s ebből többek között értesültek a csatában történtekről és e szellemek megjelenéséről is. Ekkor ismerték fel, hogy a két látomás ugyanazon két isten műve, és meg voltak győződve arról is – amiként ez valószínűnek is látszik –, hogy akiket láttak, a Dioskuros-istenek voltak. Az istenek e rendkívüli és csodálatos megjelenésének emlékét Rómában számos emlék őrzi, többek között a Dioskurosok temploma, amelyet a város lakói a Forumnak azon a részén építettek, ahol a két szellemalak megjelent,[21] és mellette egy, ugyanezen istenekről elnevezett forrás, amelyet mindmáig szentnek tartanak. Ennyit tudok arról, amit a rómaiak regélnek és cselekszenek, a Dioskurosok akkori megjelenésére emlékezve.

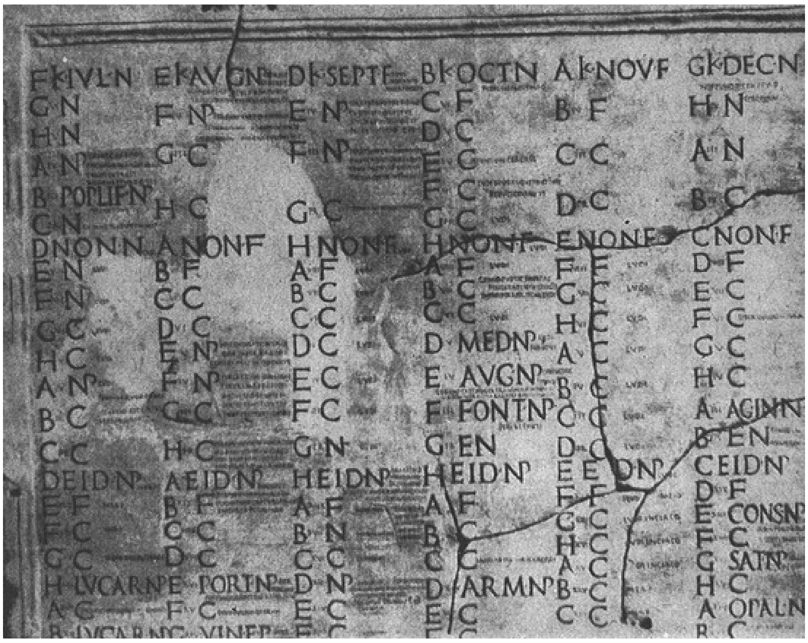
…Számos más további nagy csodajelen kívül ebből is következtetni lehet arra, mint kedvelték akkor még az istenek az embereket.

P. I. (*Dion. Hal.* 6,13)

Az aventinusi Diana-szobor eredete

Diana istennő legrégibb szentélye Aricia latin városban állt, és a latin szövetség központi szentélyéül szolgált. Livius szerint az istennő római szentélyét Servius Tullius király alapította (vö. *Livius* 1, 45), abból a célból, hogy a latinok ariciabeli szentélyét megfossza vezető szerepétől, és vallási vonatkozásban is Rómát tegye a latin szövetség központjává. Míg e hagyomány szerint a szentély alapítása i. e. 540 körül ment volna végbe, a modern kutatók egy része azt tartja, hogy a római Diana-kultusz kezdetei csak az i. e. V. század elejéig nyúlnak vissza. Ez az az időszak, amikor a görög eredetű kultuszok kezdtek Rómába beáramlani; ebbe a folyamatba illeszkedik bele az a hagyomány, hogy a római-aventinusi Diana a massiliai Artemis arcvonásait viselte.

Massiliát phókaiai[22] gyarmatosítók alapították; a város sziklás talajra épült... Legmagasabb pontján állt az Ephesion és Apollón Delphinios szentélye. Ez utóbbi az összes iónok közös tiszteletének tárgya, az Ephesiont azonban csupán az ephesosi Artemis kultuszának szentelték. Mikor ugyanis Phókaia gyarmatosai útnak indultak, állítólag jóslatot kaptak, mely szerint útjukban olyan vezetőt kell követniük, akit az ephesosi Artemis jelöl ki a számukra. Ennek értelmében Ephesosban partra szálltak, és kutatni kezdték, miként nyújthatna nekik az istennő segítséget a parancs teljesítésében. Ekkor Aristarchénak, egy nagy tiszteletben álló asszonynak álmában megjelent az istennő, és meghagyta neki, kísérje el útjukra a phókaiaiakat, és vigye magával a szent képmások egyikét is. Így is történt. Amikor pedig a gyarmatváros alapítása befejeződött, megalapították ezt a szentélyt, és Aristarchét azzal a kivételes tisztelettel tüntették ki, hogy őt tették papnőjévé: a Massilia által alapított további gyarmatvárosokban is legfőképpen ezt az istennőt tisztelik; az ő fából készült xoanon-szobrának[23] másolatát helyezték el templomaikban, és egyéb vallási törvényeikben is az anyaváros szokásaihoz ragaszkodnak...

5. AMITERNUMI NAPTÁR (RÉSZLET) (AZ ÉV MÁSODIK FELÉNEK NAPJAI)

...Massilia lakossága egykor minden dolgában fölöttébb szerencsés volt, többek között a Rómával kötött barátsága révén is. Ennek a kapcsolatnak számos jele ismeretes, többek között az is, hogy az Aventinus-dombon a rómaiak Artemis tiszteletére pontosan ugyanolyan xoanon-szobrot állítottak fel, mint amilyet Massilia lakói is tiszteltek.

P. I. *(Strabón:* Geogr. 4, 1, 4–5; kihagyásokkal)

Istenhit és előjelek

Az előjelek szemmel tartását is valamilyen kapcsolat fűzi a valláshoz, mivel meg vagyunk győződve arról, hogy azok nem véletlen jelenségeken, hanem az isteni gondviselés szándékán alapulnak. Ezt bizonyítja az alábbi eset. Miután a gallok feldúlták a várost, és az összeírt atyák arról tanakodtak, vajon a lakosság Veiibe költözzék-e, avagy inkább saját városfalaikat állítsák helyre, éppen akkor tértek vissza az őrségből a cohorsok, s a centurio így kiáltott fel a comitiumon: „jelvényhordozó, tűzd ki a hadijelvényt, legjobb lesz itt maradnunk”! Nos, ezt a szózatot meghallva, a senatus úgy döntött, hogy az előjelhez tartja magát, és nyomban elvetette a Veiibe való költözés tervét. Íme, néhány szó következtében szilárdult meg az elhatározás a jövő legnagyobb birodalmának székhelyéről! Azt hiszem, méltatlan lett volna a legkedvezőbb jósjelekről döntő istenekhez, ha a felemelkedő római nép nevét Veii városának nevével cserélik fel, és a fényes győzelem dicsősége csupán az elhagyott város romjait díszíti.

K. I. *(Val. Max.* I. 5. 1)

6. VESTA-SZÜZEK (DOMBORMŰ; PALERMO, MUSEO NAZIONALE)

Tiberius Cracchus halálának előjelei

Kora reggel megjelent Tiberius Gracchus házánál az az ember, aki a jósláshoz használt csirkéket hozta, eleséget hintett eléjük, de a csirkék egy kivételével nem jöttek elő, még akkor sem, amikor az ember jó erősen megrázta a ketrecet. De még az az egy sem nyúlt az eleséghez; megrázta bal szárnyát, lábát kinyújtotta, és visszaszaladt a ketrecbe. Ez az eset Tiberiust egy korábbi baljóslatú előjelre emlékeztette. Volt neki egy díszes, pompás művű sisakja, amelyet a csatában viselt; ebbe észrevétlenül kígyók kúsztak be, tojásokat raktak, és kiköltötték őket. A csirkékkel történt eset Tiberiust ezért még inkább nyugtalanította, de mégis útnak indult hazulról, mivel értesült róla, hogy a nép már összegyűlt a Capitoliumon; mielőtt azonban kilépett az ajtón, olyan erősen megbotlott a küszöbben, hogy lába hüvelykujján a körme behasadt, és a vér átnedvesítette saruját. Alig ment néhány lépésnyire, bal felől egy háztetőn két egymással veszekedő hollóra lettek az emberek figyelmesek, és bár természetszerűleg nagyszámú járókelő haladt el a közelben, az egyik holló által lelökött kődarab Tiberius lábára esett. Ez a kíséretében levők közül még a legbátrabbakat is megállásra bírta, de a cumaei Blossius, aki szintén ott volt közöttük, kijelentette, hogy szégyenletes kishitűség volna, ha Tiberius, Gracchus fia, Scipio Africanus unokája, a római nép védelmezője, hollóktól való félelmében nem engedelmeskednék a polgárok hívásának...

M. E. *(Plutarchos:* Tiberius Gracchus, 17. fej.)

Csodajelek és előjelek a polgárháborúk idején

Mintha a háború küszöbén az istenség is mindezt előre akarta volna nekik jelenteni, sok érthetetlen, rémületes esemény történt egyes emberekkel is, a tömegekkel is, egész Itáliában.

Feléledt sok ősi, félelmetes jóslat emléke. Nem egy csodajel történt: egy öszvér megellett, egy asszony emberi magzat helyett kígyót szült, az isten nagy területen megrengette a földet, és Rómában is több templomot romba döntött; a város lakói mindezt nehéz szívvel fogadták. A Capitolium, amelyet 400 évvel ezelőtt még a királyok építettek, elhamvadt, s a tűzvész okát senkinek sem sikerült kiderítenie. Úgy látszott, minden a tömeghalált, Itália és Róma elfoglalását, a város lakóinak foglyul ejtését s az egész államrend átalakulását hirdeti.[24]

H. I. *(Appianos: A* római polgárháborúk 1, 83)

A consulok Pompeiust arra sürgették, távozzék Itáliába, gyűjtsön sereget, mert maga a város is hamarosan elesik. A senatus tagjai, akiket váratlanul ért Caesar gyors benyomulása, készületlenségük tudatában rémületbe estek... Sok csodajel és égi jelenség is rémítette őket. Úgy tetszett, hogy az isten véresőt hullat, az istenszobrok verejtékeznek, több templomot villámcsapás sújtott, s egy öszvér megellett. Sok más ijesztő előjel is hirdette a meglevő államrend végső megsemmisülését és átalakulását.[25]

H. I. (Uo. 2, 36)

Eközben Rómában számos félelmetes csodát és jósjelet figyeltek meg. A kutyák szüntelenül úgy vonítottak, mint a farkasok – szörnyű előjel ez! –, a farkasok pedig – ez a Rómában ritkán megjelenő állatfaj – szabadon futkároztak a Forumon. Egy ökör emberi hangon szólalt meg, egy újszülött beszélni kezdett, a fából készült istenszobrok egy része verejtékezett, más része vért izzadt, harsány emberi hangok hallatszottak, fegyvercsörgés és láthatatlan lovak dobogása. A Nap körül sok ijesztő jelet láttak; kőeső hullott, és egymást követve csaptak a villámok a szentélyekbe és istenszobrokba. Emiatt a senatus áldozó papokat és jósokat hozatott Etruriából. Ezek közül a legidősebb kijelentette, hogy az egykori királyok hatalma tér vissza, és mindnyájan ennek fognak szolgálni, csak ő maga nem! Ezt mondván száját becsukta, és lélegzetét mindaddig visszatartotta, amíg meg nem halt.[26]

H. I. (Uo. 4, 4)

Lucius Scipio és Gaius Norbanus consulsága évében (i. e. 83), Sulla idejében, Capua és Vulturnus között hadijelvények zörgése hallatszott iszonyatos fegyvercsörgés közepette; úgy tetszett, mintha két sereg több napon át csapott volna össze egymással. Amikor ezt a csodás jelenséget alaposabban tanulmányozták, ló- és emberi lábnyomokat és frissen letaposott füvet és cserjét fedeztek fel a helyszínen; mindez szörnyű háború eseményeit hirdette. Clusium etruriai városban egy családanya élő kígyónak adott életet, s amikor azt a haruspexek parancsára a folyóba vetették, az ár ellen úszott. Lucius Sulla öt évi távollét után ekkor tért vissza Itáliába, és nagy ijedelmet okozott ellenségeinek. A szentély szolgájának hibájából a Capitolium egyetlen éjszaka folyamán elhamvadt. Sulla kegyetlensége folytán szörnyű proskripció dúlt az előkelők között. Úgy mondják, az itáliai polgárháborúban százezer ember pusztult el.[27]

Marcus Cicero és Gaius Antonius consulsága évében (i. e. 63) több helyet villámcsapás ért. Pompeii városában Vargunteiust derült égből sújtotta halálra a villám. Nyugat felől élőfa alakú láng borította az eget. Spoletium városát földrengés rázta meg, több ház összedőlt. Ekkor adták csak hírül, hogy két évvel azelőtt a Capitoliumban Remus és Romulus farkasának szobrát villámcsapás érte, amely Iuppiter szobrát is ledöntötte; a haruspexeknek erre

vonatkozó válaszát a Forumon helyezték letétbe... Ezekkel a csodajelekkel egyidőben kezdődött meg Catilina vétkes összeesküvése.

Lucius Domitius és Appius Claudius consulsága évében (i. e. 54), amikor Marcus Crassus a parthusok ellen hadba indult, s az Eufráteszen átkelt, számos csodajelet nem vett figyelembe. Bár egy hirtelen támadt vihar a jelvénytartó katona kezéből kicsavarta a hadijelvényt, és azt a mély örvénybe ragadta, és bár a sűrű köd is akadályozta az átkelést – mégis makacsul kitartott szándéka mellett: el is pusztult, fiával és seregével egyetemben. Lucius Paulus és Gaius Marcellus consulsága évében (i. e. 50) egy öszvér megellése jelezte a polgárok viszályát, a javak pusztulását, a törvények megváltoztatását, az asszonyok fattyú-szüléseit. Azt a tűzvészt is, amely ekkor a város nagy részét elhamvasztotta, csodajel számba vették. Ebben az évben tört ki Caesar és Pompeius között a polgárháború.

H. I. (Iulius Obsequens ad. a. 87–44)

Jegyzetek

1. Ez alighanem téves etimológia; a latin *urbs* vsz. etruszk eredetű kölcsönszó.
2. Lavinium a Numicus folyó partján, a tenger közelében fekszik. Régies névformája: Laurolavinium, vö. 157. lap.
3. Ezt az ismert mitikus motívumot Vergilius is feldolgozta, vö. Aeneis 3, 389 skk. sorok.
4. Az egymást követő isten-nemzedékek harcáról szól Hésiodos Theogoniája. Ezeket az elképzeléseket már az i. e. VI. századi görög filozófia támadta (Hérakleitos, és főként Xenophanés), a hellenisztikus gondolkodás egyik irányzata pedig allegorikus módon magyarázta. Az istenek részt vettek a trójai háborúban, s ebben Aphrodité meg is sebesült; Apollón és Poseidón emberi alakban vállalta Trója falainak felépítését, Laomedón király azonban nem fizette meg a kialkudott bért.
5. Célzás a meghaló és feltámadó istenek kultuszaira.
6. Az Ida-hegyi istennő: Kybelé, azaz: Magna Mater, akinek kultuszát Rómában i. e. 205-ben vezették be.
7. Cytherea: Venus istennő mellékneve.
8. A rutulusok: mondai latin néptörzs; királyuk Aeneas legveszélyesebb ellensége volt.
9. Aeneas fiát Ilion nevéről korábban Ilusnak, később Ascanius Iulusnak nevezték. A Iulus névből származtatták a Iulius nemzetség nevét is. Iulius Caesar és fogadott fia, „az ifjabb Caesar”, azaz Augustus császár tehát Aeneasnak és általa Venus istennőnek egyenes leszármazottai.
10. Eszerint a kronológia szerint Róma alapítása 3 + 30 + 300, azaz: 333 évvel Aeneas itáliai partraszállása után történt.
11. Célzás arra, hogy Assaracus mitikus trójai király utódai – tehát a rómaiak – meghódítják Görögországot; ez tehát történelmi igazságszolgáltatás Trója pusztulásáért.
12. Tarquinius Priscus a hagyomány szerint i. e. 614–576 között uralkodott. Mások Attus Navius működését más király uralkodására helyezik, pl. Cicero szerint a harmadik római király, Tullus Hostilius idején élt.
13. Az elkóborolt állatok keresése közben kiderült kiváló képességekről szóló elképzelés különböző népek hagyományanyagában előfordul. Az Ószövetség szerint pl. Saul király apja szamarainak keresése közben eszmélt királyi hivatására.
14. Alighanem a Larok egy szentélyéről van szó, amilyet az egymással szomszédos szántóföldek érintkező pontjain volt szokás felállítani. vö. e kötetben 106. 1.
15. Horatius Cocles a korai köztársaság mondai hőse, aki az etruszk Porsenna király elleni harcban szerzett nagy érdemeket.

16. A hős szobra áldásos hatását csak akkor fejti ki, ha jól látható helyen áll; ez a mágikus elképzelések közé tartozik.
17. Az itt következő elbeszélés a Sibylla-könyvek eredetmondájának legterjedelmesebb változata. A görög hagyományok több Sibylla nevű jósnőről tudtak, közülük a legnevezetesebb volt az, aki Kymé (lat.: Cumae) gyarmatvárosban működött; őt egyes hagyományok Aeneas, mások Tarquinius kortársának tekintették; volt olyan elképzelés is, hogy 900 évet élt volna; lehet, hogy egy jósda minden jósnőjét Sibyllának nevezték.
18. A Sibylla-könyveket kezdetben egy kéttagú bizottság őrizte; számukat később tízre, majd tizenötre emelték.
19. *Terentius Varro:* Rerum divinarum libri XVI (Az isteni dolgok 16 könyve) c. műve – amely ma már csak töredékesen ismert – a régi római vallás egyik legbecsesebb forrásműve volt, amelyből későbbi szerzők, köztük pl. Augustinus, is sokat merítettek.
20. Aulus Postumius, Róma dictatora a latin háború évében, i. e. 499.
21. Castor és Pollux temploma a Forum déli végén, a Vesta-szüzek templomának közelében épült. Ünnepnapjuk a Quintilis (most: Iulius) hónap Idusán volt, lovas felvonulással egybekötve.
22. Phókaia Kisázsia északnyugati partjának egyik ión városa; jelentős gyarmatosító tevékenységet folytatott a távoli nyugaton.
23. Xoanon-szobrok: kezdetleges, általában fából készült ábrázolások. Xoanonnak neveztek olyan jelképeket is, amelyek az illető istent nem emberi alakban mutatták be.
24. A szemelvény az i. e. 83. év eseményeire vonatkozik. Iuppiter Capitolinus szentélye i. e. 507–83 között állt fenn eredeti formájában.
25. Az i. e. 49. év polgárháborús eseményeiről van szó.
26. Az i. e. 42. év eseményeiről szóló beszámolóban Appianos a jóslatot kimondó és utána a halált is vállaló etruszk papot vésztjósló jövő hirdetőjének tünteti fel – eltérően az ugyanerre az időre vonatkozó általános hagyománytól – vö. a Servius Bucolica-kommentárjából merített szemelvényt, 183. 1.
27. A szerző a félelmetes csodajelek és politikai események párhuzamos közlésével érzékelteti a politikai fejlemények kedvezőtlen irányzatát.

Köznapok és ünnepek

A családi ház kultusza

Az isteni jelenlétet a még paraszti Rómában a házi tűzhely öröktüze jelképezte: benne és általa Vesta istennő őrködött a családi élet folytonosságán. Apró oltárszerű edény állt minden lakóház előterében, benne a parázsló tűz, amelynek sohasem volt szabad elhamvadnia. Fenntartása a ház asszonyának, a matrónának feladata volt – amiként a római nép közös öröktüzének, a Vesta-szentély lángjának ébren tartása is női feladat maradt. Esténként forró hamuval kellett a tüzet befedni, hogy éjszaka ki ne hunyjon; reggel pedig az asszony első feladata volt, hogy a hamut eltakarítsa, a tüzet felélessze, és pár csöpp bort öntsön belé. Ha a bor cseppjeire a tűz vidáman lobbant fel – ez kedvező előjel volt a család és a háztartás várható napja számára.

A tűzhely közelében volt a ház és lakói saját védőisteneinek elkülönített helye. A „belső családi szentély" fenntartásának szokásához akkor is ragaszkodtak, amikor az „öröktűz" hagyománya a nagyvárosokban már elhalványult vagy teljességgel feledésbe merült. A bejárathoz közel rendszerint a falba épített félkör alakú vagy ovális mélyedésben álltak a házi istenek szobrai. A beépített háziszentélyt és szobrait szegényesebb és főként városi lakásokban megfelelő falfestés pótolhatta. Középütt állt a ház urának Geniusa, személyes védőistene – a hagyományos ábrázolás szerint egyik kezében bőségszaru, a másikban áldozócsésze. Tőle jobbra és balra a „családi Lar isten" (Lar familiaris) két szobra, illetve képe: ugyancsak a bőséget ábrázoló szimbólumokkal. Körös-körül pedig a családi jólétet fenntartó Penates istenek.

A házi szertartások nem voltak túlságosan igényesek, sem időt, sem munkát, sem pénzt nem raboltak. Ezekhez a szerény méretű szertartásokhoz azonban – vallásos gondolatoktól független hagyományok formájában is – szívósan és sokáig ragaszkodtak. A szertartások elvégzéséhez szükséges felszerelés, az áldozócsésze, a sószóró és tömjéntartó, minden római család hagyományos és öröklődő kelléktárához tartozott. Jómódúaknál ezüstben-aranyban villogtak, a szerényebb és szegényebb háztartásokban megelégedtek cserép-, kő- vagy akár fából készült edényekkel. A moralisták nemegyszer hangsúlyozták, hogy agyagcsészéből öntött boráldozat kedvesebb lehet az isteneknek, mint az, amely által a családfő gazdagságával akar hivalkodni.

A földművelők szertartásai

A falvakban, tanyákon élő földművelő lakosság körében a vallási szertartások elevenebbek maradtak, mint a városiaknál. A földmívelő nemcsak egész életmódja, a szellemi élet nagy áramlataitól való elszakítottsága miatt konzervatívabb – de közvetlenebbül érzi azokat a bizonytalansági mozzanatokat is, melyek a vallásos elképzeléseket létrehozták és fenntartották. A mezőgazdasági munka minden fontosabb eseményét egy-egy vallásos szertartás előzte meg, és ezekben még kitapinthatók az egykori mágikus eljárások nyomai is.

A ház ura – valahányszor megtér a munka után otthonába – először a Lar isteneknek mutatja be hódolatát áldozattal, ajándékkal, irhával. „Szent cselekmény" a határkő lerakása; ezt mindig áldozati szertartás kíséri. Az aratás megkezdése előtt „előzetes vágóáldozat" jár Ceresnek – a kedvező előjel végett szopósmalacból. A többi isten – akik nem ennyire

közvetlenül befolyásolják a termelőmunka sikerét – szerényebb ajándékkal is beéri. Ianus, a kezdetek istene a munka megkezdésekor áldozati lepényt kap, Iuppiter a lepény mellé bort is.

A földmívelő – a távoli múltban gyökerező elképzelések továbbéléseként – nyomasztóan érzi felelősségét, valahányszor erőszakosan kénytelen beleavatkozni a természet (azaz: az istenek) tevékenységébe. Hiszen minden, amit munkájával a maga és háztartása számára kisajátít és megszerez – egykor és eredetileg az isteneké volt; sohasem lehet tudni, nem veszik-e rossz néven hatáskörük és tulajdonuk megsértését. Ezért nemcsak az egyes munkaszakaszok kezdetén szükségesek az előzetes ajándékok – azoknak befejeztével is esedékesek az engesztelőáldozatok a netán elkövetett hibákért és sérelmekért. Aki erdőt irt, vagy fát vág ki, utána mutasson be engesztelő ima szavai mellett áldozatot annak az istennek vagy istennőnek – bárki legyen is az! –, akinek a kivágott erdőrészlet netán szent tulajdona volt. Az egész mezőgazdasági évad legvégén pedig különösen ünnepélyes tisztítóáldozat teszi jóvá a földeken, szántókon elkövetett netáni akaratlan bűnöket. Három istennek szól az áldozat, és három áldozati állatot kíván: sertést, tulkot, juhot. A mezei munkák sorát lezáró ünnepélyes tisztítószertartás – amelynek idejét, magánjellegű szertartás lévén, a ház ura állapította meg – a mezőgazdasági év legnagyobb és leghangulatosabb ünnepévé lett: gazdák és szolgák (köztük rabszolgák) együttes ünnepévé. A három áldozati állat szerint *suovetaurilia* (sus = sertés, ovis = juh, taurus = tulok) nevet viselő szertartás agrár jellegű megfelelője volt a városokban ünnepelt Compitaliának.

Születés, házasság, halál

Családi körben, vallási jellegű szertartások keretében köszöntötték a családi élet örvendetes vagy gyászos eseményeit: a születést, születésnapot, a férfi-tóga felöltését, a házasságot és a haláleseteket is. Ezeknek szertartásai a számunkra ismert történeti időkben már sok mindent elvesztettek ősi, mágikus eredetükből: de halvány nyomok még tanúskodnak az eredeti szokásokról és elképzelésekről. A születés alkalmával egykor a három „vajúdásenyhítő” istenhez, a Nixusokhoz, valamint a később tartalmatlan és értelmetlen nevekké változott Pilumnus és Picumnus istenekhez kellett fohászkodni; később a családfő már csak azt kérte, hogy gyermeke, ha fiú, legyen olyan, mint Hercules, ha leány, nőjjön Iunóhöz méltó családanyává. A házassági kötelékbe lépő ifjú pár is mágikus eredetű szertartásokkal pecsételte meg kapcsolatát. A vőlegény a mágikus kötés jelképével, sima vasgyűrűvel kötötte magához a leányt, az pedig a rontást elhárító piros fátyolban lépett az oltár elé. Dióval, mandulával kínálták őket – ezek a termékenység gyümölcsei. A hagyományos nászdal visszatérő varázsszava: Talassio! – olyan távoli múltból származott a későbbi korokba, hogy értelmét sem tudták…

Fogadalmak és áldozatok

A családi és egyéni élet, a munka és termelés ünnepein kívül bármely alkalom szolgáltathatott okot vagy ürügyet az áldozathozatalra vagy ünneplésre. Kockázatos vállalkozások előtt vagy betegség esetén bárki fogadalmat tehetett, mégpedig leggyakrabban áldozat bemutatásával. Ilyenkor a fogadalmat tevő teljesítés végett felkereste annak az istennek valamely templomát, akinek a felajánlást tette, és a szentély személyzetével megállapodott a teljesítés módjában. Tengeri út esetén pl. Neptunusnak, kereskedelmi vállalkozás előtt Mercuriusnak, betegségben Aesculapiusnak, hadbavonuláskor Marsnak, szerelmi kaland sikereért Venusnak volt szokás

fogadalmat tenni. A magánjellegű áldozatokat – amennyiben túllépték a házi-családi kultusz kereteit – csak az állam által elismert szentélyek hivatalos papjai végezhették el a fogadalomtévő nevében és költségén. Minden istennek megvolt a maga kedvelt, illetve mellőzött állata. Iuppiternek hím, női isteneknek nőstény állatot áldoztak; az égi isteneknek fehér, az alvilágiaknak sötét színűt. A legtöbb istenhez méltatlannak tartották kutya feláldozását – ám voltak olyan istenek és olyan alkalmak is, amikor éppen ez volt a kívánatos áldozat. A fogadalom jellegétől függött az is, vértelen (áldozati lepényből, sós darából, tejből, mézből, borból és tömjénből álló) áldozatot ajánl-e fel az illető, avagy a költségesebb véres áldozatot. Az áldozat bemutatása mindig fontos ünnepi esemény volt a fogadalmat tevő személy és a templom életében. A szertartást az illetőnek, családtagjainak és baráti körének jelenlétében a szentély egyik papja végezte, legalább egy segéd és egy zenész részvételével. Az állatot (ha véres áldozatról volt szó) felszalagozott és bearanyozott szarvakkal vitték az oltárhoz: ha „szívesen” ment, ez jó előjel volt, ha dühödten ellenkezett vagy megugrott – annyira rossz előjel, hogy a szertartás eredménytelenné válhatott. A levágás pillanatában mélységes csendnek kellett uralkodnia: netáni zavaró hangokat a zenésznek fuvolaszóval kellett elfojtania. A levágott állat húsát az áldozat felajánlója és vendégei a szentély személyzetével együtt költötték el.

A római naptár ünnepei

Az istenekhez való fordulás rendszeresen visszatérő alkalmai a római naptárban felsorolt évenkénti ünnepek. Ezeknek megismerése ad képet arról, milyen közös érdekek és feladatok álltak a római polgárok gondolkodásának középpontjában a római naptári rendszer kialakulásának idején.

Az év napjait jellegük szerint több kategóriába sorolták. A munkaszüneti napok (feriae, dies nefasti) mellett voltak kiemelt hivatalos ünnepnapok is (nefasti publici), és olyanok, amelyek a nap egy részében ünnepnek, másik részében köznapnak voltak tekintendők (intercisi – kettéosztottak). A köznapok között pedig megkülönböztették azokat, amelyek népgyűlés céljaira is igénybe vehetők, (dies comitiales), az olyanoktól (dies fasti), amelyeken népgyűlést nem lehet tartani. A különböző jellegű munkaszüneti napok száma évenként kb. 110 volt – tehát az évnek csaknem harmadrésze. Ez a jelleg csak a hivatali teendőkre vonatkozott: a bíróságok nem működtek, a senatust nem volt szabad összehívni, a magistratusok nem folytatták tevékenységüket; a piacok, bódék, üzletek és kocsmák azonban nyitva voltak, a kézművesek tetszésük szerint dolgoztak vagy pihentek, és az iskolák sem tartottak szünetet. Az „ünnepi” jelleg sokkal szűkebb értelemben érvényesült, mint a mai társadalmakban.

A római naptárban rögzített ünnepek az archaikus (i. e. VII–VI. századi) Róma és Latium évenként visszatérő kiemelkedő szertartásait és ezek hangulatát örökítették az utókorra. Az ünnepi rend kialakulása idején az év még március havában kezdődött, és (ha a hagyománynak hinni lehet) csupán tíz hónapot foglalt magába. Ez úgy értendő – és ilyen jelenséget a természeti körülmények között élő népek naptári rendszereiben már sokszor megfigyeltek –, hogy a mezőgazdasági munkák időszakát (a márciustól, a vetés kezdetétől decemberig, terménybetakarításig terjedő szakaszt) osztották egy-egy jellegzetes munkaperiódus szerint hónapokra, míg az év hátralevő részét, a mostani január-február hónapoknak megfelelő időszakot „holt időnek” tekintették; ezt legkésőbb az i. e. V. század derekán, a kézművesség és kereskedelem igényeinek megfelelően osztották két hónapra.

Március hónapjának ünnepeit a megújuló év köszöntése és a római társadalom két alapvető funkciójára való felkészülés határozza meg: készülődés a termelőmunkára és a

harcra. Egykor ebben a hónapban tartották a lovas szemlét (márc. 14. – Equirria), tisztították meg a téli harci szünetben megrozsdásodott fegyvereket (márc. 19. – Quinquatrus), és próbálták ki a harci kürtöket (márc. 23. – Tubilustrium; ezt máj. 23-án megismételték). A történeti időkben mindezek holt szertartásokká váltak, amelyeket a nép nevében jelképesen egy-egy papi személy végzett el. Az egykori lovas szemlét később világi lóversenyek helyettesítették.

Megtartották egykori jelentőségük egy részét az év első holdtölte, március Idusa körüli napok. Március 14-én jelképesen „kikergették" a városból az elmúlt évet jelképező Mamurius Veturiust, és másnap köszöntötték az év megújulásának istennőjét, Anna Perenna személyében. Ez általános népünneppé, a tavasz köszöntésévé lett. Ovidiustól tudjuk, hogy ezen a napon a Tiberis mentén a mi majálisunknak megfelelő népünnepet tartottak: a római családok kivonultak a folyópartra, apró sátrakat építettek vagy köpenyüket vonták ki négy pózna fölé, a fiatalok páronként vonultak félre, az idősebbek pedig – kedvelt népi „babonát" követve – a borpróbának vetették alá magukat: mindenki még annyi évet él, ahány pohárka bort ártalom nélkül képes meginni; voltak, akik „matuzsálemi" – illetve a görög-római szóhasználatban: Nesztorhoz méltó kort kívántak maguknak… Ehhez a népi ünnephez kapcsolódik az előző évben 16. évüket elért ifjak férfi-tógába való öltöztetésének közös ünnepe is, a Liberalia (márc. 17.): ez egykor (miként általában a természeti társadalmakban) nem családi, hanem közösségi ünnep volt, ezért független a mindenkori születésnap pontos dátumától; a családi körben elvégzett áldozat után az ifjak Rómában Iuppiter Capitolinus templomában mutattak be közös áldozatot.

A Mars istennek szentelt hónap hangulatához tartozott a Salius-papok felvonulása. Két csoportra oszolva – amelyekhez egyenként hat-hat patrícius származású ifjú tartozott – március 1-jén az egykori királyi palota (Regia) Mars-szentélyében átvették az istennek azokat a pajzsait, amelyek közül az egyetlen hiteles, az *ancile,* éppen ezen a napon hullott alá az égből, míg a többi tizenegyet az ellenség megtévesztésére Numa király készíttette. Az éjszakákat egy-egy magánházban töltötték, itt bőséges lakoma várta őket. A felvonulás márc. 19-én tért vissza kiindulópontjához, hogy a pajzsokat a Mars-szentélyben helyükre tegyék.

Ha március a munkára és harcra való készülődés hónapja, április a növényzet fejlődéséé; ünnepei az emberek, állatok és növények termékenységét hivatottak elősegíteni: Fordicidia (ápr. 15.) – mely egy feláldozandó vemhes tehénről (lat.: bos forda) nyerte nevét, Cerialia (ápr. 19.) – a gabonatermést nyújtó Ceres ünnepe, majd április 21-én Parilia napja. Az egykori pásztorünnep (Pales, a nyájak istene) Róma alapításának emléknapjává lett; de sajátos mágikus eredetű rítusai még fenntartották eredeti jellegét. Róma város harminc curiájának képviselői a város harminc terén babszárból, szalmából és illatos babérlevélből máglyát gyújtottak, s amikor az már fennen lobogott, egy Vesta-szűz különleges összetételű mágikus kotyvalékot hintett belé: az egy héttel korábban (Fordicidia napján) a vemhes tehénből kivágott és elégetett kisborjú hamvait, összekeverve az előző év „októberi" áldozatán feláldozott ló megszárított vérével. Ebből a „tisztító és termékenyítő" hatású varázsanyagból kellett egy keveset mind a harminc curia máglyájába beleszórni, majd a résztvevők sorra átugráltak a máglyán (Ovidius mint szemtanú és résztvevő írta le a szertartást). Az ünnepélyt lakomának illett lezárnia.

Május a termés szempontjából sorsdöntő hónap: ekkor dől el voltaképpen, hatásosak voltak-e az előző termékenység-rítusok. Éppen ezért az egykori pásztorok és földmívesek feszült, szinte komor lelkiállapotban töltötték a – számunkra – „csodaszép" május hónapját. Ünnepeire a komor és engesztelő jelleg nyomta rá bélyegét – a hónap folyamán házasságot sem volt ajánlatos kötni; hasonló tilalommal találkozunk a zsidó vallásnak ugyanezen időszakra vonatkozó előírásaiban. A legjellegzetesebb ünnep a május 9., 11. és 13-án (három egymást követő „páratlan" napon) tartott Lemuria: a halotti szellemek engesztelésének napjai. Illő folytatása ennek az Argei ünnepen rendezett jelképes emberáldozat. Róma városának 27

előre kijelölt pontján még az év kezdetén, márc. 17-én alkalmi szentélyeket állítottak fel, s ezekben összekötözött kezű-lábú szalmabábokat helyeztek el, vitatott hitelű értelmezés szerint „az argosiak szobrait”; a halottak megengesztelése után (máj. 15.) ezeket a Vesta-szüzek, a pontifexek, élükön Iuppiter papjának, a flamen Dialisnak ez alkalomra gyászruhába öltözött feleségével, összegyűjtötték, majd ünnepélyesen a Tiberisbe vetették. Május legvégén – Rómában leggyakrabban máj. 29-én – kezdődött a „földszentelés” több napos ünnepsorozata, az ambarvalia: a mezők körüli körmenettel (mágikus védelem céljából), a hármas sertés-juh-tulok áldozattal és vészelhárító varázsjátékkal.

7. IUNO SOSPITA (RÓMA, VATIKÁNI MÚZEUM; AZ ISTENNŐ TESTÉT KECSKEBŐR KÖPENY BORÍTJA)

Májushoz hasonlóan június első felét is „baljóslatú”-nak tekintették, amelyen semmilyen fontos új vállalkozásba nem szabad belefogni – ez az időszak az egyhetes Vestalia ünnep utolsó napján, június 15-én zárult le. Ezen a napon a Vesta-szüzek szentélyét ünnepélyesen „megtisztították”, a szemetet elfuvarozták – és ezzel mintegy lezárták a megtisztulás hosszú, több hetes periódusát; „a szemét eltakarításával” helyreállt az élet szokott ritmusa („Quando stercus delatum, fas”) – Iuppiter papjának hitvese ünnepélyesen megfésülködött és levágta körmeit.

Július – korábbi nevén: Quintilis, az ötödik hónap – a feszült mezőgazdasági munkák ideje. Ünnepei a fenyegető szárazság elhárítását és az aratás eredményességét szolgálták egykor – történeti időkben már csupán egykét hivatalos papi személy által végzett és értelmüket vesztett szertartások napjaivá halványultak.

Augusztusnak – a korábbi Sextilis (= hatodik) hónap – ünnepei az aratás, a gyümölcsök

és termények betakarítása, a szőlő érése időszakának felelnek meg.

A naptár hetedik hónapjának, szeptembernek legnevezetesebb napja a capitoliumi Iuppiter-Iuno-Minerva szentély felavatásának emléknapja (szept. 13.). Rómának ebben a legszentebb templomában tartották meg „Iuppiter megvendégelésének” (epulum Iovis) ünnepét. Egy fehér tulok feláldozása után az egész senatus megjelent a templomban, és „megvendégelte” a három főistent. A körben elhelyezett asztalok mellett a senatus tagjai lakomáztak. Egykor ugyanezen a napon történt meg a „szögbeverés” szertartása. A szentély falának egy adott helyére évenként az ezzel külön megbízott címzetes dictator (dictator clavi figendi causa) szöget vert be. A szertartás az évek számítását is szolgálta. A szentély megalapítása óta eltelt éveket a szögek számából lehetett megtudni.

Október hónapjának ünnepei sajátos módon felelnek meg a március havi kiemelt napoknak. A földmíves, aki márciusban vette elő szerszámait, azokat ebben a hónapban rakta vissza helyükre, s a fegyveres is ekkor tisztogatta meg és rakta félre fegyvereit. Az antik hadjáratok ősi hagyományok szerint csak a márciustól októberig tartó nyárias időszakban folytak. A késő ősz és a tél a maga viharaival, záporaival és havazásával, a nehezebb ellátási viszonyokkal nem kedvezett a háborúnak; a seregek vagy hazatértek, vagy téli táborba vonultak. Tehát sok minden, ami márciusban kezdődött, ahhoz hasonló ünneppel zárult október folyamán. Miként március 19-én, október 19-én is megtartották a fegyverek megtisztításának és megszentelésének ünnepét (armilustrium) és a márciusi lovas szemlének (Equirria) megfelelt az október 15-én tartott „Equus October” („októberi ló”) ősi, mágikus jellegű szertartása.

8. MAGNA MATER MEGÉRKEZÉSE RÓMÁBA (OLTÁRKŐ TALAPZATA; RÓMA, MUSEO CAPITOLINO)

November – akárcsak szeptember hónapja – nélkülözte a jelentősebb ünnepnapokat, csupán a „plebejus ünnepi játékok” két hete (nov. 4–17.) adott alkalmat a nép szórakoztatására. Annál gazdagabb az év tizedik hónapjának, decembernek ünnepi sora: a hónap első napjainak egyikén (a pontos napot minden évben a pontifex maximus állapította

meg) tartották az asszonyok védőistennője, Bona-Dea („a jó istennő”) női ünnepét – mindig valamely vezető tisztviselő feleségének rendezésében és az ő otthonában.

Az évet kiengesztelődés, béke és jó hangulat ünnepének kellett lezárnia. December 17–19. között ünnepelték a Saturnaliát, a vetés istenének, Saturnusnak napjait. Falusi környezetben, földmívelő társadalomban ekkor zárultak le a lefolyt év munkálatai: a termés gabonavermekben vagy magtárakban, a szőlő már újborrá erjedt, befejeződött az őszi vetés és szántás is – a föld és a rajta dolgozók megpihenhettek. A családfő – pater familias – a gazdaság minden tagjával együtt étkezett és áldozott, urak és rabszolgák egyazon asztal mellé telepedtek, és miután Saturnusnak sertést áldoztak, maguk is a jószerencsét-termékenységet nyújtó szopós malac húsát fogyasztották; az ünnep hangulatához kölcsönös megajándékozás is hozzátartozott.

A „polgári” év decemberben fejeződött be, anélkül, hogy az év utolsó napját valamilyen formában kiemelték volna a köznapok közül. Annál ünnepélyesebben kezdődött a „polgári” újév január havának első napján. Ianus minden kezdetnek, mindenek megindulásának, belépésének istene. Ebből arra következtethetünk, hogy amióta januárt önálló, saját névvel rendelkező hónapnak tekintették, azóta az évet is ezzel a hónappal kezdték, különben értelmetlen lett volna Ianus istenről elnevezni. Hogy azonban ez az ünnepi naptár keletkezéséhez és eredetéhez képest későbbi fejlemény, a hónapnak viszonylag szegényes ünnepsora is bizonyítja.

Január első napján léptek hivatalba i. e. 153 óta az újonnan megválasztott consulok. Bár a nap munkanapnak minősült, a nyilvános beiktatás vallási és népi ünnep jellegét öltötte; a consulok széles bíborszegélyű tógájukban, lictoraik, clienseik, barátaik kíséretében, ünnepélyes menetben vonultak fel a Szent úton (Sacra Via) a Capitoliumra, hogy az állam jólétéért fehér tulkot áldozzanak Iuppiternek. Harsány jókívánságok közepette a templom előtt felállított elefántcsont veretű székeikre ültek, és jelképesen megkezdték hivataluk gyakorlását; utána a senatus ünnepi ülésén vettek részt. Az újévi szokásokhoz tartozott a magánéletben a kölcsönös megajándékozás és „kedvező előjelt” nyújtó édes ételek (méz stb.) fogyasztása. Rómában is megvolt az az elképzelés, hogy minden kezdet előjel a folytatásra nézve; Ovidius szerint az újév azért is maradt munkanap, hogy dolgos és szorgalmas munkában teljék az egész év.

Február hónapjának ünnepei komor és engesztelő jellegükkel mintegy lezárják a múltat, és előkészítik az újévet. A Parentalia (febr. 13–24.) az elhunyt szülőkre és ősökre (szülő latinul: parens) való emlékezésnek s a holtak engesztelésének ideje. Minden szentély zárva volt, házasságot nem volt szabad kötni. Róma lakói – a mostani halottak napjához hasonlóan – tömegesen keresték fel szüleik és felmenőik sírjait a városon kívül fekvő nagy temetőkben, kezükben virágkoszorúkkal és az áldozati bort és tejet tartalmazó csészékkel. Nem teljesen világos a holtakra emlékező két ünnepi időszaknak (Lemuria – május 9,. 11., 13. és Parentalia) egymáshoz való viszonya. Úgy tetszik, hogy az előbbi a halotti szellemek egy korábbi, ősibb és félelmetesebb értelmezésének felelt meg, míg az utóbbi, kivált későbbi alakulása folyamán, a halottak szellemeinek mint „jótevő lelkeknek” (Manes eredetileg = a jók, jótevők) koncepciója felé közeledett.

A Parentalia idejére esik február 15-ének ősi képzeteket fenntartó ünnepe, a Lupercalia. A Capitolinus-domb tövében fekvő Lupercal-barlangban találkozott az ünnepet szervező Lupercus-papok (általában nemes származású fiatalemberek) két csoportja; itt bakot és kutyát áldoztak (mindkettő szokatlan az áldozati kultuszban!), majd az áldozati állatok vérével a két csoport vezetőjének homlokát bekenték –, hogy azonnal le is mossák tejbe mártott gyapjúcsomóval; erre a két vezetőnek hangosan el kellett magát kacagnia. A felettébb különös szertartást a két papi csoport közös lakomája követte. Ezután félig meztelenül körbe futottak a Palatinus-domb tövében kijelölt hagyományos útvonalon; futás közben az eléjük kerülőket meg-meglegyintették kecskebőrszíjjal; a néphit szerint az így megütött asszonyok – ha eddig

meddők lettek volna – termékenyekké lettek. A ruhátlan Lupercus-papok futása mindig nagy látványosság számba ment – kedvéért nagy tömegek gyűltek össze a Forumon. A különös szertartások egészen ősi szokások emlékét őrzik: a nyájakat veszélyeztető farkasok távoltartásának mágikus rítusát – ezért áldoztak kutyát a farkas helyettesítésére; ezzel együtt ment végbe az ifjak felavatási rítusa a „férfitársaságok" tagjai közé, és egy, a termékenységi mágia körébe tartozó eljárás. A felavatandó ifjúnak – ez gazdag folklorisztikus anyaggal bizonyítható – régi, gyermeki mivoltában jelképesen meg kellett halnia, hogy felnőttként szülessék újjá. A homlok bevérezése jelképezi a halált – a vérnek tejjel, az „életadó" táplálékkal való lemosása az újjászületést, s a kötelező nevetés az újszülött első mosolyát. Vergilius még ennek az ősi jelképnek emlékét őrzi, amikor *IV. Ekl*ogájában a születendő istengyermeket felszólítja, „nevessen rá anyjára" – ebben az összefüggésben az istengyermek mosolya az emberiség újjászületésének vált jelképévé. A különös áldozati szertartást követő futás során a Luporcusok a nemző erő jelképének tekintett kecskebak bőrével való érintéssel viszik át a nemzőerőt és termékenységet a gyermektelen férfiakra és asszonyokra. Ennek az erőnek átvitelére pedig legalkalmasabbak éppen azok az ifjak, akiket frissen fogadtak be a férfiak közösségébe.

A hónap legvégén, a „két év mesgyéjén" tartották a határok isteni megszemélyesítőjének, Terminusnak ünnepét, a Terminaliát. A háristen védte az egész közösség állami jellegű határait, és ugyanekkor az egyes földtulajdonosok háborítatlanságát is.

A rá következő napnak, február 24-ének ünnepe, a „királymenekülés", Regifugium, már az ókorban is értelmét vesztett hagyománnyá szürkült. Eredetét a közkeletű magyarázat az utolsó király, Tarquinius Superbus elűzésével hozta kapcsolatba. Ez azonban alighanem mesterkélt összefüggés – annak jele, hogy eredeti jelentősége már feledésbe merült. Meggyőzőnek látszó feltevés (bár csupán feltevés!) az, hogy egykor a közösség királyainak az év legvégén „egy napra" el kellett távozniuk (azaz jelképesen meghalniuk), hogy az új év kezdetén „újjászületve", újult erővel térjenek vissza. A királyi hatalomnak ez az időleges – egynapos – felfüggesztése (esetleg egy „pünkösdi király" alkalmi beiktatásával kiegészítve) különböző korai monarchiák körében számos példából ismert hagyomány; lehet, hogy a római „regifugium" is ennek az archaikus szokásnak elhomályosult emlékét tartotta fenn.

A római év ünnepei

A római köztársaság korának legnagyobb tudósa, *Terentius Varro* (kb. i. e. 116–28) fennmaradt művei közül A latin nyelv (De lingua Latina) című munkájában adott összefoglalást azokról az ünnepekről, amelyeket az ő korában is megtartottak, vagy legalábbis emlékeztek egykori jelentőségükre. Az ünnepek jelentőségének értelmezésében rendszerint az etimológia módszerével él; szófejtései, magyarázatai azonban gyakran önkényesek; ez annak jele, hogy az ünnepek jellegére, eredetére vonatkozó eleven hagyománnyal a rómaiak az i. e. II. században már nem rendelkeztek. Varro itt – valamint más, elveszett munkáiban – kifejtett nézetei nagy hatással voltak a későbbi római értelmezésekre is; az ő elméletein alapul *Ovidius* Fasti című költői naptárának nem egy fejtegetése is.

Nemcsak a természet különbözteti meg az egyes napokat, a polgári [törvények] is különbséget tesznek köztük. Előbb azokról a napokról szólok, amelyek az istenek, majd azokról, amelyek az emberek kedvéért váltak kiemeltekké. Az Agonia-ünnep napjait, amelyeken a papkirály a Regia palotában kost áldoz, azért nevezik így, mert az áldozatot végző pap így kérdez: *agone?* [cselekedjem?]; de lehet, hogy a görög *agón,* azaz: „vezető"

szóból származik, mert az állam vezető emberének teszik fel a kérdést, és a nyáj legkülönb állatát áldozzák fel. A Carmentalia ünnep onnan nyerte nevét, hogy ekkor van Carmentis tiszteletére az áldozás és az ünnep.[1]

A Lupercalia-ünnepet azért nevezik így, mert a Lupercalon a lupercus-papok végzik az áldozatot. Amikor az áldozó-király [rex sacrificulus] február 5-én kihirdeti az abban a hónapban esedékes ünnepeket, ezt a napot februatusnak nevezi; februm ugyanis szabin nyelven tisztulást jelent, s ez a kifejezés a mi vallási szertartásainkban is előfordul. Azt a kecskebőr-korbácsot ugyanis, amellyel a Lupercalia-ünnepen megverik a fiatal lányokat, a régiek februmnak nevezték, az ünnepet magát pedig februatiónak, amiként ezt a Róma régi hagyományairól írt könyvemben kimutattam. A Quirinalia napján – Quirinus isten ünnepén – ünnepelnek azok is, akik elmulasztották a maguk Fornacalia-ünnepét. A Feralia nevét az alvilágiakról [inferi] és vivésről [ferre] nyerte, mert ekkor visznek ételáldozatot azoknak a sírjára, akiket megillet az ősök tiszteletének ez a formája. A Terminalia az év utolsó napjának ünnepeként keletkezett. Egykor február volt a 12. hónap, és szökőhónap beiktatása esetén ebből a 12. hónapból levonják az utolsó öt napot. Az Ecurria a lófuttatásból ered: ezen a napon ugyanis versenyfuttatás van a Mars-mezőn.

A Liberalia magyarázata az, hogy ekkor városszerte babérkoszorús öregasszonyok Liber papnőiként egy-egy kis tűzhely mellé ülnek, és azon sütött lepényeket ajánlanak fel áldozat céljára minden vásárlónak.[2] A Salius-papok, vagy más néven Agonenses könyveiben talán ezért nevezik ezt az ünnepet inkább Agonia napjának. Quinquatrus: ez tulajdonképpen egynapos ünnep, de nevének téves értelmezése [lat.: quinque = öt] miatt öt napig ünneplik. Pedig amiként Tusculumban az Idus utáni hatodik napot sexatrusnak, a hetediket pedig septimatrusnak nevezik, úgy a quinquatrus is csak annyit jelent, hogy ez az Idus utáni ötödik napra esik. A Tubilustrium [= kürt-tisztítás] napját azért nevezik így, mert a sarukészítők csarnokában ezen a napon tisztítják (azaz: avatják, szentelik meg) a szertartási kürtöket.

A Megalesia neve görög eredetű. Ezen a napon hozták el a Sibylla-könyvek utasítására a „nagy anyaistennő” [gör.: megalé métér] szobrát Attalustól, Pergamon királyától. Ott a városfal közelében van a Megalésion, az istennő temploma, ahonnan a szobrot Rómába hozták. Fordicidia a vemhes tehenekről [lat.: fordae boves] kapta elnevezését... ezen a napon nyilvánosan több vemhes tehenet áldoznak a különböző curiákban, s az ilyen tehenek levágásáról származik az ünnep neve. Palilia – Pales isten ünnepe, tőle is kapta nevét, miként a Cerialia is Ceres istennőről.

Vinalia a bor [lat.: vinum] ünnepe, Iuppiternek, nem pedig Venusnak szent napja. A borral ui. nagyon törődnek egész Latium-szerte. Sok helyen egykor a papok hivatalosan hirdették ki a szüreti időszak kezdetét; Rómában pedig most is szokásos, Iuppiter papja [a flamen Dialis] madárjóslat útján állapítja meg a szüret kezdetét, és amint utasítást ad a szőlő leszedésére, bárányt áldoz Iuppiternek, és miközben az állat belső részeit kibontják és kiteregetik, ő maga szedi le az első szőlőfürtöt. Tusculum városkapuján ez a felírás olvasható: Újbort senki sem szállíthat a városba a Vinalia-ünnep kihirdetése előtt. A Robigalia – Robigus isten szent napja: neki a szántóföldek mentén áldoznak, hogy a gabonarozsda [lat.: robigo] el ne lepje a vetéseket.

A Vestalia-ünnep, miként a Vesta-szüzek neve is, Vesta istennő nevéből ered. Június Idusán van a kisebb Quinquatrus-ünnep, amely nevét a „nagyobb” Quinquatrus-ünnephez való hasonlóságról kapta. Ezen a napon a kürtösök szünnapot tartanak, végigvonulnak a városon, és végül Minerva szentélyénél gyűlnek össze. Fors Fortuna napja Servius Tullius királytól kapta a nevét, mert ő avatta fel június havában Fors Fortuna szentélyét Róma város területén kívül, a Tiberis mentén.

Poplifugia napja alighanem onnan kapta nevét, hogy ezen a napon a nép [lat.: populus] hirtelen rémületében elmenekült [lat.: fugit]. Ez a nap ugyanis nem sokkal későbbre esett, mint a galloknak a városból való eltávozása; ekkor pedig a város akkori alattvalói, Ficulea és

Fidenae és más szomszédos városok lakói összeesküdtek ellenünk. Az e napon történt menekülés némely további emléke is él szent szertartásainkban; ezekről a római hagyományokról szóló könyveimben szólok bővebben.[3] Július 7-én van Nonae Caprotinae; ezen a napon Latium asszonyai Iuno Caprotina tiszteletére áldoznak, s a szertartást egy vadfügefa [lat.: caprificus, szósz. = „kecskefüge”] alatt végzik. A fáról ilyenkor gallyat törnek le. Hogy ez miért történik, arra az Apollo ünnepi játékain az asszonyoknak adott bíborszegélyű tóga tanította meg a népet.[4]

A Neptunalia Neptunusról kapta nevét, mert ennek az istennek az ünnepe. Furrinalia Furrina istennőről, mert ez a nap az ő hivatalos ünnepe. Az ősök ezt az istennőt nagyra tartották, évenkénti áldozást rendeltek tiszteletére, és szolgálatára fiament adtak; most már alig néhányan ismerik, és éppen csak a nevét. Portunalia Portunusról kapta nevét, akinek ezen a napon avatták fel szentélyét a Tiberis kikötőjében [lat.: *portus],* és ünnepnapot rendeltek tiszteletére.

Az úgynevezett falusi Vinalia-ünnepe a szeptember Kalendae-ja előtti 14. napra esik, mert ezen a napon szenteltek templomot Venusnak, kerteket is különítettek el számára, s a káposztatermelők ekkor szüretelnek.[5] Consualia: Consus ünnepe, ezen a napon tiszteletére állami szünnap van, és a Circusban, oltára mellett, a papok azokat az ünnepi játékokat rendezik meg, amelyek alkalmából egykor a szabin szüzeket elrabolták.[6] Volcanalia Volcanusról nyerte nevét; ekkor van ünnepe, s a nép ezen a napon önmaga helyett állatokat hajt a tűzbe.[7]

Opeconsiva – Ops Consiva (= „bőségmegőrző” istennő) napja; szentélye a Regia palotában van, és oly szűk, hogy a Vesta-szüzeken és egy hivatalos papon kívül oda senki be nem fér. „Ha belép, fátyol takarja fejét” – hangzik az írás... Volturnalia – Volturnus isten napja... Október havában van a Meditrinalia napja; neve a gyógyítással [latin: mederi] kapcsolatos, mert Flaccus, Mars isten papja közölte, hogy ezen a napon szokás újborral és óborral áldozni, és mindkettőt gyógyszerként megkóstolni. Ilyet napjainkban is sokan tesznek, és szállóige is van róla:

„Együtt iszom ó- és újbort – így gyógyítok régi s új kórt”...

...Eddig a meghatározott napokra eső ünnepekről szóltam, most az évenként visszatérő, de változó napokra eső ünnepekről. A Compitalia napja az utakat védelmező Lar isteneké, ezért ott mutatják be az áldozatát, ahol keresztutak találkoznak. Az ünnep napját évről évre határozzák meg. Hasonlóképpen kijelöléstől függ a Latin Ünnepek [Feriae Latinae] napja; ezt a latin törzsek határozzák meg, melyek hajdan a Mons Albanuson tartott áldozás alkalmával együtt fogyaszthattak húst a rómaiakkal; tőlük is nyerte a *Latin Ünnep* elnevezést.

A Vetési ünnep [Feriae Sementivae] napját a pontifexek jelölik ki; nevét a vetésről kapta [lat.: sementis], mert a vetés sikere érdekében tartják. A Települési ünnepet [Paganicae] ugyancsak a mezőgazdaság érdekében tartják, oly módon, hogy minden település [lat.: pagus] a saját földjén ülje meg – innen ered a neve is. Akadnak továbbá még olyan, kijelöléstől függő ünnepek, amelyek nem évenkénti jellegűek; ezek egy részének nincs is külön neve, másik részüknek neve pedig utal a jellegére, mint pl. a „kilencednapi ünnep” (Novendiales).

H. I. (*Varro:* De lingua Latina 6, 3, 12–26)

A Quinquatrus-ünnep

Március 19-én, öt nappal az Idus után volt Quinquatrus napja; eredetileg a harci készülés egyik fázisát, a fegyverek megszentelését és megtisztítását jelentette; utóbb egybeolvadt Minerva ünnepével, akinek avontinusi szentélyét ugyanezen napon avatták fel. Ovidius már elsősorban ez utóbbi értelmezést veszi alapul naptári ismertetésében. Az istennőt magasztaló szavai világosan fejezik ki azt a meggyőződését, hogy minden emberi tevékenység sikere végső soron az istenek jóindulatának megnyerésén múlik.

Közbe csak egy nap esik, s a Minerva nagy ünnepe itt van.
Quinquatrus neve, mert öt napon ünnepelik[8]
Ünnepe vértelenül kezdődik: a harc tilos ekkor.
És oka – hogy Pallas épp e napon született:
Harci porondon foly másnap s azután is az ünnep:
harcias istennő harci tusáknak örül.
Kérjétek Pallast, ti fiúk és gyönge leánykák;
azt, aki jól könyörög, sokra tanítja meg ő.
Hogyha Minerva kegyes hozzá, gyapjut gyaratolni
s rokkáról fonalat húzni tanulhat a lány.
Arra is ő oktat, fonalon hogy jár a vetélő,
és hogy a borda miként süríti a szövetet.
Tiszteld őt, ki az ócska ruhát tisztítani szoktad,
és te, ki üstödben festeni gyapjat akarsz !...
...
Kik Phoebus tudományával gyógyítani tudtok,
osszátok vele meg bő jövedelmeteket!
És ti, kiket gyakran szoktak megcsalni, tanítók.[9]
adjatok őneki, mert új tanulókat ad ő!
És te is, ó vésnök, s te, ki színes képeket égetsz,
és ki ügyes kézzel kőnek is életet adsz!
Istennője ezer tudománynak, a dalnak is egyben:
hogyha megérdemelem, művemet áldja meg ő!

G. L. (*Ovidius:* Fasti 3,809–834)

Lupercalia

A Lupercalia, mint időpontja is mutatja, tisztulási ünnep volt, mert február hónap törvénykezési szünnapjain tartották. A latin nyelvben a február szó tisztulást jelent: ezért volt Februata az ünnep ősi elnevezése. A görögöknél ezt az ősrégi ünnepnapot Lykaiának nevezték, és valószínűleg az arkádiaiak hozták be, akik Euanderrel jöttek, de ez sem biztos: az is lehet, hogy az ünnep neve a nőstény farkastól ered, hiszen a luperous néven ismert papok, amikor körben futnak a városban, onnan indulnak el, ahol állítólag Romulust kitették. Az ilyenkor szokásos szertartások sem derítenek fényt az ünnep eredetére: két kecskét vágnak le, majd két nemes ifjú homlokát véres késsel érintik, de mások azonnal letörlik a vért tejbe mártott gyapjúkendővel. A két ifjúnak homlokuk letörlése után nevetniük kell; ezután a kecskék bőréből szíjakat hasítanak, és derekukon egy övvel, de egyébként teljesen mezítelenül, futásnak erednek. A kezükben levő szíjjal minden szembejövőre rávernek. Fiatal

asszonyok nem futnak el az ütlegelés elől, abban a hiszemben, hogy az könnyebbé teszi a szülést, és hamarabb esnek teherbe.

M. E. *(Plutarchos:* Párhuzamos életrajzok, Romulus 21)

Vértelen áldozatok a határok istenének tiszteletére

Kérdés: Miért nem áldoznak élőlényt Terminusnak, a határkövek istenének tiszteletére, bár istennek tekintik, és ünnepe is van, a Terminalia (febr. 23.)?
Felelet: Talán azért, mert Romulus nem állított fel jelzőköveket országa határán, hogy a rómaiak szabadon indulhassanak hódításra, mindent elfoglaljanak és a sajátjuknak tekintsenek, amit – mint a lakón mondás tartja – „dárdájuk elér". Numa Pompilius azonban, ez az igazságos és államférfi módjára gondolkozó, valóságos filozófus-király, kijelölte Róma és szomszédai között a határt, s amikor a jelzőkövek őrzését Terminus istennek tulajdonította, őt a barátság és béke istenévé akarta tenni; ezért úgy vélte, ettől az istentől távol kell tartani minden öldöklést, vért és szennyet.

H. I. *(Plutarchos:* Quaest. Rom. 15)

Az áldozati állat kiválasztása

Servius, Vergilius költeményeinek tudós ókori kommentátora, a nagy költő műveinek egy-egy sorához fűzi megjegyzéseit. Ehelyütt az áldozati állatok kiválasztásának néhány szempontját közli. Megfigyelései elég találóak; a hasonló színű stb. állatok kiválasztása a hasonlósági mágia alapján történik; az ellentétes kiválasztás alapja az, hogy az istennek olyan állatot áldozunk, amely ellen kérjük segítségét, pl. a szőlőt dézsmáló kecskék ellen Bacchusét.

„Éppen e bűneiért öljük Bacchusnak a kecskét" *[Vergilius:* Georgica 2, 380]. Az egyes istenségek részére [lat.: numina] az áldozati állatokat vagy a hasonlóság vagy az ellentét alapján áldozzák. A hasonlóság alapján [történik az állat kiválasztása] pl. akkor, amikor Plutónak fekete juhot áldoznak; az ellentét alapján pl. akkor, amikor a terményeket dézsmáló disznót Ceresnek, a szőlőt pusztító kecskét Libernek áldozzák, vagy amikor Aesculapius, a gyógyító isten tiszteletére nősténykecskét áldoznak, amely mindig lázas állapotban van.

Az *„Annyi sok oltáron"* [uo. 381] kifejezést sem ok nélkül használja. A legtöbb istennek ugyanis az egyes területek sajátosságainak megfelelő áldozatokat mutatnak be, Venus Paphia tiszteletére pl. csupán tömjént áldoznak... a római Venus Genetrix tiszteletére pedig állatokat is – Libernek viszont mindenütt kecskét. Liber atya azért rendelte el a kecske megölését, mert haragudott rá, amiért az ő tiszteletét szolgáló szőlőt rágja; a bosszú jele az is, hogy a bort megölt kecske bőréből készült tömlőben tárolják.

H. I. *(Servius:* Kommentár Vergilius Georgicájához)

Emberáldozat

A római vallás kezdeti szakaszában – más primitív vallásokhoz hasonlóan – ismerte az emberáldozat kegyetlen szokását. Ezt azonban már viszonylag korai időkben különböző helyettesítő megoldások alkalmazásával kiküszöbölték, mint pl. az Argei ünnep jelképes szertartásaiban (vö. 96.1.). Rendkívüli esetekben mégis előfordult, még történeti időkben is, embereknek áldozatként való bemutatása; ezt azonban már nem rómaiakkal, hanem idegenekkel, éspedig ellenségekkel szemben alkalmazták. Ilyen áldozatra került sor a II. pun háború idején két alkalommal is, i. e. 228-ban és 216-ban; mindkét esetben két-két görög és gall személyt temettek el élve. Ezt az utóbbi emberáldozatot (amely a cannae-i csata évében történt!) *Livius* (22, 57 fej.) két Vesta-szűz tisztaságának elvesztésével hozza kapcsolatba. A bűnösöket megbüntették, de az istenek engesztelésére még kiegészítő emberáldozatot is hoztak. Az az esemény viszont, amelyet Plutarchos itt közölt szemelvényében mond el, az i. e. 115-113 évek egyik hírhedt, és több forrásban megemlített erkölcsbotránya volt. Akkor a három, itt megnevezett Vesta-szűzről (tehát a hat tagú testületnek a feléről!) derült ki, hogy római lovagokkal viszonyt folytattak. A politikai hátterű per ez esetben hosszas huzavona után a „legbűnösebb" Vesta-szűz kivégzésével, a másik kettőnek enyhébb büntetésével zárult le. Plutarchoson kívül azonban más forrásaink (pl. C*assius Dio* frg. 87) nem említik az erkölcsbotrány következményei között a gall és görög személyek élve eltemetését. Könnyen lehet, hogy Plutarchos összekeverte az i. e. 216. és 115–113. évi eseményeket.

Kérdés: Mivel magyarázzuk a következő esetet? Amikor a barbár Bletonesii törzs tagjai embert áldoztak isteneiknek, és ennek Rómában híre ment, büntetés végett Rómába rendelték a törzs vezetőit; amikor azonban kiderült, hogy ősi szokásuk értelmében jártak el így, szabadon engedték őket, és csupán a jövőre vonatkozólag tiltották meg az emberáldozást. De hiszen maguk a rómaiak, nem is olyan sok évvel annak előtte, maguk temettek el élve a Forum Boarium nevű téren két férfit és két nőt, két görögöt, két gallt! Különös dolog, hogy ők maguk megtették ezt, barbárokat pedig ugyanezért szentségtörés címén megbüntettek!
Felelet: Lehetséges, hogy isteneknek embert áldozni szentségtelen dolog a rómaiak szemében – ám ugyanez szükséges, ha démonokról van szó. Az is lehet, azért tartották a barbár törzs tagjait bűnösnek, mert közönséges hagyomány és szokás alapján cselekedtek így – ők maguk viszont a Sibylla-könyvek utasítására áldoztak embert! Állítólag úgy történt a dolog, hogy egy Helvia nevű hajadont lovaglás közben villám sújtott halálra; a lovat minden lószerszám nélkül, azon csupaszon találták a földön, mellette feküdt a lány, maga is ruhátlanul, mintha csak szándékosan rántotta volna fel ingét szemérméről; saruja, gyűrűje és fejdísze szerteszét szóródva hevert a földön; nyitott szájából kidagadt a nyelve. A jósok kinyilvánították, hogy valami szörnyű gyalázatnak kellett történnie a Vesta-szüzek körében; ennek a szégyennek híre ment, és a szörnyűségekbe belekeveredett egy lovag is. Valóban, egy lovag barbár rabszolgája be is jelentette, hogy három Vesta-szűz, Aemilia, Licinia és Marcia egy időben vesztette el tisztaságát, utána még huzamos időn át éltek együtt férfiakkal, akiknek egyike éppen az ő gazdája, Vetutius Barrus. A Vesta-szüzekre rábizonyították a bűnt, méltán meg is bűnhődtek, de mivel szörnyűséges tettről volt szó, a papok a Sibylla-könyvektől kértek további utasítást. Azokban meg is találták a baljóslatú eseményekre utaló jósigéket, amelyek egyben előírták, hogy elhárításuk végett bizonyos gonosz és idegen démonok tiszteletére két hellént és két gallt kell ugyanazon a helyen elevenen a földbe temetni.

H. I. *Plutarchos:* Quaest. Rom. 83)

Mágikus szertartások

A római ünnepek szertartásaiban – akár otthon tartották, akár szentélyekben vagy nyilvános helyeken – szerepet játszottak a különféle mágikus eredetű mozzanatok is. Ezeknek a hivatalos ünnepi szertartásrendbe való beiktatása jelzi azt az utat, amelyen általában a mágikus cselekmények, kilépve a „magán jellegű" varázslás köréből, beépültek az egyes vallásokba. Ezekből kapunk egy-két ízelítőt *Ovidius* ünnepismertető naptárában. Mindkét szemelvényünk jól mutatja, hogy a mágia már nem önmagában, közvetlenül akar hatást elérni, hanem egy-egy „felsőbbrendű erő", isten befolyásolása révén; az első esetben Dea Tacita, a „hallgatag istennő" útján, a másikban a halottak szellemeinek elűzésével. Valójában mindkét szemelvényünk halotti ünneppel kapcsolatos, a varázslás ebben a gondolatkörben, az alvilággal és túlvilággal való kapcsolat révén, különösen szívósnak bizonyult. Első szemelvényünk a február 21-i Feralia, a második a május 9., 11., 13-i Lemuria halotti ünnep egy-egy mozzanatát idézi fel. Ovidius korában, a császárkor kezdetén ezek a szertartások már divatjukat múlták: ezért ír a költő úgy, hogy az első esetben egy részeg vénasszony végzi a szertartást, a másodikban is csupán azok, „akik még valamennyire őrzik az ősi szokást".

Nézd csak a vénasszonyt a leányok közt! Tacitának[10]
szenteli áldozatát, s ő maga egyre fecseg.
Három szem tömjént tesz alá a küszöbnek a három
ujjával, hol egér surran a titkos úton.
Majd szürkés ólom-figurákra varázsfonalat köt,[11]
s hét feketés babot is forgat az ajkai közt.[12]
Átveri vastűvel, megvarrja, bevonja szurokkal
s megszárítja tüzén egy kicsi ména fejét.[13]
Bort is csordít rá, s végül, ami megmarad abból,
társai, s még inkább ő maga issza meg azt.
„Ellenség nyelvét s a gonosz száját bekötöttük", –
mondja menőben a vén, s részegen útnak ered. –

G. L. (*Ovidius:* Fasti II, 571–582)

Május volt az a, hó, melynek, nevet adlak az ősök,[14]
s mely valamennyire még őrzi a régi szokást.
Megjön az éjfél, és álmot hoz az éjszaka csendje,
már az eb elhallgat s hallgat a tarka madár;
az felkel, ki a régi szokást tisztelve, az istent
féli. De lábán nincs most, egyiken se, saru.[15]
Hangosan ujjaival pattint, megtörve a csendet[16]
útján szellemalak hogy ne lebegjen elé.
És miután forrásvízzel megmosta kezét is,
megfordulva, sötét babszemeket szed elő.
S háta mögé dobván, így szól: „Én eldobom ezt mind,
s megveszem érte magam s érte enyéimet is !"
Mondja kilencszer, s vissza se néz. Látatlan a lélek
ott jön a háta mögött, s babjait összeszedi.
Ismét mossa kezét, s ráz egy temeséi kolompot.[17]
Közben az árnyalakot kéri: kerülje lakát!
Újra kilencszer szól: „Lelkek, távozzatok innen!"

Visszatekint s jónak véli az áldozatát.

G. L. (*Ovidius:* Fasti V, 427–444)

Rabszolganők Iuno kultuszában

Macrobius történeti eseménnyel magyarázza a július 7-i Nonae Caprotinae ünnepnek azt a sajátos vonását, hogy azon rabszolganők is részt vettek. A magyarázat természetesen fiktív. Az ünnep maga termékenységi jellegű volt; erre vall a „kecskefüge" (= vadfüge) szerepe. A kecskét a termékenység jelképének tekintették (a Lupercalia ünnepen is kecskebőrszíjjal legyintették meg a meddő nőket), s a magokban dús fügének is ilyen hatást tulajdonítottak.

Nehogy úgy véljük, hogy a rabszolgák közül csupán a férfinemhez tartozók sorában fedezhető fel a virtus, hallgasd meg a rabszolgalányok [lat.: ancillae] egy nem kevésbé emlékezetes tettét – olyat, amelynél hasznosabbat államunk számára a nemesség sorából is aligha hajtott végre valaki. Július „nonae"-ján [= júl. 7.] van a rabszolgalányok ünnepe; ez annyira közismert dolog, hogy az ünnepnek sem eredete, sem oka nem ismeretlen előttünk. Ezen a napon a szabad nők és a rabszolgalányok együtt áldoznak Iuno Caprotina tiszteletére egy „kecskefüge" [= vad füge] fa alatt, annak a jótékony hatású virtusnak emlékére, amely a rabszolgalányok lelkében tűnt fel, és megmentette népünk méltóságát.[18] Amikor ugyanis városunk elfoglalása után végül is elült a gall támadás, államunk azonban erejében megrendült, szomszédaink úgy látták, itt az alkalom Róma népének megtámadására; vezérül választották hát Postumius Liviust, Fidenae város dictatorát, aki megbízottait a senatushoz küldte, és azt követelte, hogy – ha azt akarják, hogy városuknak legalább ez a maradéka továbbra is fennálljon – szolgáltassák ki számára a családanyákat és a hajadonokat. Az atyák nem tudtak dönteni. Ekkor egy Tutela – vagy mások szerint Philotis – nevű rabszolgalány[19] megígérte, hogy társaival együtt úrnőik képében az ellenség közé megy. Valóban, felöltötték a családanyák és hajadonok ruháit, és így felöltözve hagyták, hogy az ellenség kezére adják őket; kísérőik, hogy az őszinte fájdalom benyomását keltsék, könnyezve mentek oldalukon. Amikor azután Livius szétosztotta őket táborában, a férfiakat sok borral leitatták – azzal az ürüggyel, hogy nekik ünnepük van.[20] Amikor azok mind álomba merültek, a tábor közelében álló kecskefügefáról jelt adtak a rómaiaknak, s ezek hirtelen rajtaütéssel le is győzték az ellenséget. A senatus nem felejtkezett meg a derék cselekedetről. Valamennyi rabszolgalányt felszabadíttatta, a közpénzből adott nekik hozományt, és megengedte, hogy az akkori viselt díszruhájukat is megtartsák. Azt a napot pedig, amikor ez történt, a Nonae Caprotinae-nak nevezték, arról a kecskefügefáról, amelyről a győzelmet hozó jelet adták. Azt is elrendelték, hogy az ünnep évenkénti áldozata során a kecskefügefa tejszerű levét mutassák be áldozatként, hogy ezzel is fenntartsák az imént elmondott cselekedet emlékét.[21]

H. I. (*Macrobius:* Saturnalia 1, 11, 35–40)

Szerencsétlen napok

A római naptár – akár a mai közhit is – ismerte a „balszerencsés napok" fogalmát. Ilyennek tekintették a hónap három kiemelt napját követő, valamint az azokat megelőző negyedik napot. Ezeknek a hiedelmeknek eredetét már nem ismerjük. Verrius Flaccus itt idézett

elmélkedése történeti okokkal magyarázza őket: első ízben i. e. 390 júliusában fordult elő, hogy római hadvezér az Idus utáni napon (ez esetben július), Quintilis 16. napján mutatott be áldozatot, és utána csatát vesztett. Ezt a történeti magyarázatot fogadja el *Ovidius* is (Fasti 1, 57 sk.).

Verrius Flaccus írja A szavak jelentéséről című művének negyedik könyvében, hogy azokat a napokat, melyek nyomban a Kalendae, Nonae és Idus után következnek, s melyeket a köznép tudatlanul „nefasti"-nak nevez, az alábbi ok miatt tekintik gyászosnak:

Miután a senonok gall törzsétől visszafoglalták a várost [Rómát], Lucius Atilius a senatusban szót emelt amiatt, hogy Quintus Sulpicius tribunus militum, mielőtt az Allia folyónál a gallokkal megütközött, a hadi siker érdekében a szent áldozatot az Idus utáni első napon mutatta be; ezt követően a római nép hadserege egy szálig elpusztult, s harmadnapra rá a várost is elfoglalták a Capitolium kivételével; erre több senator megjegyezte, hogy emlékezetük szerint valahányszor a háború sikeréért a Kalendae, Nonae vagy Idus utáni első napon mutatott be áldozatot a római nép tisztviselője, ama háború következő csatája az állam számára balul ütött ki. Ekkor a senatus az ügyet a pontifexek elé utalta, hogy úgy határozzanak, amint jónak látják.

A pontifexek megállapították, hogy ezeken a napokon egyetlen áldozati szertartást sem lehet kedvező fogadtatás reményével végrehajtani. Sokan gyásznapnak tekintik, és kerülik a Kalendae, Nonae vagy Idus előtti negyedik napot is. Megkíséreltük felkutatni, milyen vallási hagyomány őrződött meg ebben a szokásban. Erre vonatkozóan már semmiféle írást nem találtunk, csupán Q. Claudius Évkönyveinek ötödik kötetét, mely azt állítja, hogy a cannaei ütközetben elszenvedett borzalmas vereség az augusztus hónap Nonaeja előtti negyedik napon [augusztus 2.] történt.

K. I. *(Gell.:* N. A 5,17)

Az istenek előtt fedett fejjel kell mutatkozni

Az antik – görög és római – udvariassági szokások szerint előkelőbb ember jelenlétében a fejet fedetlenül kellett hagyni; mivel a rabszolgáknak általában nem volt szabad fejüket befedniük, ez a gesztus annak jele volt, hogy az illető „szolgájának" érezzük magunkat. A profán udvariasság szokásait a görög vallási rítus átvitte az istenekkel való érintkezésre is: hozzájuk szólni vagy fohászkodni csak fedetlen fővel és égnek emelt kezekkel volt szabad. A római – és már korábban az etruszk – vallás azonban azt kívánta meg, hogy az istenek jelenlétében az ember mennél teljesebben fedje el a testét. A római emberáldozat és ima alkalmával tógája szélét fejére húzta, és így fedett fővel, *capite velato* jelent meg istene előtt. Egyes papi személyek, pl. a flamen Dialis állandóan nemezből készült csúcsos süvegben jártak, másoknak – pl. a Saliusoknak – papi funkciójukhoz tartozott meghatározott sisakszerű fejdísz viselése. Mindez ellentétes a görög rítussal – amely a mai keresztény rítusban él tovább. A római rítus viszont megfelelt (talán az etruszk közvetítés révén) az ókori Elő-Ázsia vallási szokásainak, amelyek a mostani mohamedán és zsidó vallás rítusaiban vannak jelen. A görög szokásoktól való eltérés tette indokolttá Plutarchos számára, hogy erre a fogas kérdésre is választ keressen; a római hagyomány általános tendenciájának megfelelően ezt a szokást is mitikus-történeti eredetre vezeti vissza. Erőszakolt magyarázatai természetesen nem tárják fel a rituális különbség mögötti elvi eltérést: a görög rítus a profán hódolatot viszi át az istenekkel való érintkezésre, a római viszont az istenekből kiinduló mágikus-félelmetes erőtől mintegy elválasztja, eltakarja, védi magát testének mennél teljesebb befedésével.

Kérdés: Mi az oka, hogy a rómaiak, amikor az istenek előtt leborulnak, befedik fejüket, míg tiszteletre méltó emberekkel való találkozás alkalmával, ha tógájukat történetesen fejükre húzták, azt leveszik fejükről?
Felelet: E második tény még súlyosabbá teszi a kérdés első felét. Nos hát! Ha igaz az a történet, hogy Aeneas, amikor Diomédés elment mellette, fejét befedte, és úgy fejezte be megkezdett áldozatát, akkor azzal a ténnyel, hogy ez a hérosz ellenségének jelenlétében *befedte* fejét – összhangban van az a szokás, hogy jóakaróink és barátaink társaságában viszont fedetlen fejjel mutatkozunk. Ez esetben nem lényegi kérdés, hogy az istenek előtt befedjük fejünket: ez csak járulékos vonás, amely Aeneas ezen tette óta vált hagyománnyá.

Ha más úton akarunk válaszolni a kérdésre, elegendő csupán azt elemeznünk, miért fedik be fejüket az istenek előtt – hiszen a másik szokás már ebből következik. Az emberek ugyanis főként náluk befolyásosabb urak elé járulnak fedetlen fővel; ezzel nem tiszteletüket akarják kifejezni, hanem az istenek féltékenységét felőlük elhárítani, nehogy az a látszat keletkezzék, hogy ezek a nagyurak valóságos isteni tiszteletet követelnek maguknak, vagy legalábbis örülnek az ilyen tiszteletadásnak. Az isteneket viszont vagy azért tisztelik ily módon, hogy fejük befedésével is megalázkodjanak előttük, vagy inkább azért, hogy a tógát fejükre húzva, elhárítsanak minden olyan külső, kedvezőtlen előjelű és baljós hangot, amely fülükbe hatolva megzavarná imájukat. Ilyen kérdésekben a rómaiak roppant elővigyázatosak voltak; ez kitűnik abból is, hogy jóslatkérés során réztárgyakkal dörömböltek [a netáni külső zajok elfojtására].
Kérdés: Miért áldoznak Saturnusnak mégis fedetlen fővel?
Felelet: Vagy azért, mert – mint láttuk – Aeneas tette szokássá a fedett fővel való áldozást, Saturnus tisztelete pedig egészen ősi eredetű; de az is lehet, hogy csupán az égi istenek előtt fedik be fejüket, Saturnus viszont alvilági, földalatti isten; végül az ok lehet jelképes is: az igazságot semmi vonatkozásban nem lehet elfedni vagy elrejteni: Saturnust pedig a rómaiak az Igazság atyjának tekintik.

H. I. (*Plutarchos:* Quaest. Rom. 10–11)

Esküvői fáklyák

Kérdés: Miért gyújtanak az esküvői szertartáson öt fáklyát.., sem többet, sem kevesebbet?
Felelet: ...Talán azért, mert úgy tartják, hogy az egynél nagyobb számok közül minden tekintetben, de különösen a házasság vonatkozásában kedvezőbb, sikert ígérőbb és megfelelőbb a páratlan szám, mint: a páros. A páros szám fogalmában benne van a viszály, mert egyik fele éppen egyensúlyban van a másikkal, míg a páratlan számokat nem lehet egyenlő részekre felezni: hiszen valami mindig fennmarad. Márpedig a páratlan számok közül az öt illik leginkább a házassághoz. Három ugyanis az első páratlan szám, kettő pedig az első páros, öt viszont a kettő összege; ez mintegy jelképezi a kétféle nem, hím és nő egyesülését.

Az is lehetséges azonban, hogy a fény a szülés jelképe, az asszonyok pedig a természet törvénye szerint legfeljebb ötös ikreknek adhatnak életet; ezért éppen ennyi fáklyával szolgáltatják a menyegzői fényt.

Végül lehetséges az is, hogy úgy gondolták, a házasuló párnak éppen öt isten segítségére van szüksége: Zeus Teleios [= a véghezvivő Zeus], Héra Teleia [= a véghezvivő Héra], Aphrodité, Peithó és végül Artemis, akit vajúdás és szülőfájdalmak közepette szólítanak az asszonyok.

P. I. (*Plutarchos:* Quaest. Rom. 2)

Talassio

Kérdés: Miért éneklik a menyegzői szertartáson a sokat emlegetett Talassio-éneket?
Felelet: Lehet, hogy az elnevezés a talasia [= fonás].. szóból ered, például a bokáig érő gyapjúköpenyt is latinul talasusnak mondják. Amikor a menyasszonyt az esküvőre vezetik, gyapjúszőnyeget terítenek alája, ő pedig a kezében guzsalyt és rokkát visz, és gyapjúval ékesíti férje házának bejáratát. Az is lehet azonban, hogy a történetírók egy elbeszélése adja az igazi magyarázatot. Élt Rómában egy harci erényekkel ékeskedő és minden tekintetben derék ifjú, Talasius; amikor a rómaiak elrabolták amaz ünnepi játékokon a szabinok leányait, Talasius szolgái és kliensei egy kiváló szépségű hajadont raboltak uruk számára, és ezek kiáltozták a biztonság kedvéért, nehogy bárki is közeledni vagy éppenséggel hozzányúlni merjen a leányhoz, hogy ők Talasius számára [lat. Talasio] visznek feleséget. A többiek mind, akik tisztelték Talasiust, fennhangon kiáltott jó kívánságokkal kísérték őket. Mivel pedig Talasius házassága boldognak bizonyult, szokássá vált házasságkötés alkalmából Talasiust emlegetni, mint ahogy a görögök ez alkalommal Hymenaios istent szólítják.

P. I. (*Plutarchos:* Quaest. Rom. 31)

A földművelők szertartásaiból

A paraszt gazdaságának, állatainak, készleteinek épségét, a munkák eredményességét, a föld termékenységét csupán az istenek adhatják meg. Ezért minden fontosabb mezőgazdasági munka megkezdésekor, de ettől függetlenül is időszakonként, áldozatot kell bemutatni azoknak az isteneknek, akiknek segítségét az adott helyzetben kérjük. Az i. e. II. században élt *Cato Censorius* A földmívelésről (De agri cultura) írt munkájában, számos gyakorlati tanács között arra is ad utasítást, milyen áldozatokkal és mely szertartásokkal kell tisztelni azokat az isteneket, akiktől a paraszt munkájának sikere függ. Ezekből az utasításokból adunk az alábbiakban két szemelvényt.

Az aratás megkezdése előtt előzetes áldozatként kocát kell áldozni ilyen módon.[22] Ceresnek előzetes áldozatként koca kell, mielőtt betakarítod a tönkölyt, búzát, árpát, babot, répamagot. Ianust, Iuppitert, Iunót tömjénnel és borral köszöntsd, mielőtt a kocát áldozod. Ianusnak így ajánld fel az áldozati süteményt: „Ianus atyám, ennek az áldozati süteménynek a felajánlásával kérve kérlek, légy kegyes, légy jóindulatú hozzám, gyermekeimhez, házamhoz, házam népéhez.” A pogácsát Iuppiternek így ajánld fel és így áldozd: „Iuppiter, ennek a pogácsának a felajánlásával kérve kérlek téged, légy kegyes, légy jóindulatú hozzám, gyermekeimhez, házamhoz és házam népéhez, miután megtisztellek ezzel a pogácsával”. Utána Ianusnak a bort így áldozd: „Ianus atyám, miként a sütemény felajánlásával kérve kértelek téged, ugyanígy légy megtisztelve az áldozati borral.”[23] Majd Iuppiternek így: „Iuppiter, légy megtisztelve ezzel a pogácsával, légy megtisztelve az áldozati borral.” Ezután előzetes áldozatként áldozd fel a kocát. Amint a belső részeket kivágtad, Ianusnak ugyanúgy ajánld fel és áldozd a süteményt, ahogy az előbb felajánlottad. Iuppiternek is ugyanúgy ajánld fel és áldozd a pogácsát, ahogy az előbb tetted. Ugyanúgy add Ianusnak és Iuppiternek a bort, ahogy az előbb adtad, amikor a süteményt felajánlottad és a pogácsát áldoztad. Ezek után áldozd Deresnek a belső részeket és a bort.

K. J. *(M. Porcius Cato:* A földművelésről 134)

A szántóföldet így kell áldozati menetben körüljárni:[24] rendeld el, hogy disznó-juh-bikaáldozatot vezessenek körül a földön. „Az istenek akaratával és hogy kedvezőre forduljon a dolog, meghagyom neked, Manius, hogy ezzel a disznó-juh-bikaáldozattal járd körül és tisztítsd meg a földemet, amelyik részén jónak látod körülvezettetni vagy körül vitetni.” Előbb borral köszöntsd Ianust és Iuppitert, azután ezt mondd:.„Mars atya, kérlek téged, könyörgök hozzád: légy kegyes, légy jóindulatú hozzám, házamhoz és házam népéhez, ezért meghagytam, hogy szántómon, földemen, birtokomon disznó-juh-bikaáldozatot vezessenek körül; hogy a látható és láthatatlan betegségeket, terméketlenséget, pusztulást, elemi csapásokat, rossz időjárást tartsd távol, hárítsd el, fordítsd el; engedd nőni és jól kifejlődni a gyümölcsöt, gabonát, szőlőt, cserjéket; őrizd meg egészségben a pásztorokat és a jószágot, adj jólétet, egészséget nekem, házamnak, háznépünknek: mindezekért, a birtokom, földem, szántóm megtisztításáért, a tisztítás elvégzéséért, miként mondottam, légy megtisztelve ezzel a szopós malac-juh-bikaáldozattal. Mars atya, ugyanezért légy megtisztelve ezzel a szopós malaccal, juhval, bikával.”

K. J. *(M. Porcius Cato: A* földművelésről 141)

Ambarvalia

Ünnepies csendben járjuk ma körül a mezőket
s termést, úgy, ahogy azt rendeli ősi szokás.
Jöjj, Bacchus, miközénk, és függjön a szarvadon édes
szőlőfürt, s te kalászt fonj a fejedre, Ceres.
Szent nap van ma, pihenjen a szántóföld s aki szántja,
támasszuk meg ekénk most, hogy a munka se nyom.
Oldjátok ki a jármokat: illő, hogy koszorúsan
álljanak ökreitek most tele jászol előtt.
Istent szolgáljon mindenki ma: nyúlni se merjen
gyapjufonó kézzel gyapjucsomóhoz a nő
Messze maradjatok úgyszintén ti, kerülve az oltárt,
kiknek a múlt éjjel hozta Venus gyönyörét.[25]
Tisztát kedvel az ég, hát gyertek tiszta ruhában,
s mely mer a forrásból, tiszta legyen kezetek.
Égő oltárhoz halad, íme, az ünnepi bárány,
tiszta fehérben a nép, főkön a dísz olajág.
Ó, honi isteneink, tisztítsuk a földet, a népét:
kár ellen kezetek védje meg ezt a határt,
dudvákkal ne tehesse vetés csúffá aratásunk,
és ne riassza a gyors farkas a lomha juhot!

Kálnoky László (*Tibullus* II., 1, 1–30)

Születésnapi köszöntés

Szálljon tiszta imánk: jön a Szellem, várja az oltár:
asszony s férfi, ügyelj, csönd legyen, ünnepi csönd.[26]
Égjen a lángon tömjén, égjen az illatozó szer,
melyet a dús tájról küld puha izmú arab.
Jöjjön a Szellem s lássa a pompát, mely neki szól itt,
szentelt fürtjeit is födje szelíd koszorú,
nárdusi csöpp csurranjon alá szép homloka boltján,
drága kalácsot egyen, tiszta nedűket igyon,
s adja meg, ó Cornutus, akármit kér is a szíved.
Rajta, ne várj, ne habozz! Int, hogy igen: nosza, kérd.
Sejtem, mit kérsz: azt, hogy az asszony hű legyen – ó, ezt
százszor hallották tőled az ég urai.
Jobban kell neked ez, mint szerte a földön amit csak
vállas gazda arat jóhusú ökreivel,
jobban, mint csuda-gyöngy a szerencsés India partján,
hol pirosan remeg a hajnali habban a fény.
Teljesül! – ó, csak jönne zugalmas szárnyain Ámor,
s hozná sárgaszínű nászkötelékeit is,
a köteléket, amely nem enyész, noha a tunya vénség
ráncokat ír s beveri szennyel az üstöködet.
Jöjjön hát ama Szellem, igézze elő ivadékod –
s fürge pulyák serege játsszon a lábad előtt.[27]

Kardos László (*Tibullus* II., 2)

Az imaformulák értékéről

A római ima a mágikus ráolvasási formulákból eredt. Nem az istenekhez szóló könyörgés, töredelem, bűntudat és fohászkodás elemei uralkodnak benne, hanem inkább az a törekvés, hogy az isteneket bizonyos meghatározott igék felmondásával mintegy kényszerítse az óhaj teljesítésére, vagy pedig megfelelő ígéreteknek jogilag gáncstalan formában való előadásával nyerje meg jóindulatukat. Ennek az eredetnek vonásait a hivatalos alkalmakkal előadott imák őrizték meg legtartósabban. A filozófiai gondolkodás már korán kétségbe vonta az ilyen jellegű imák értelmességét és hatékonyságát. Más oldalról pedig a vallásos érzés bensőséges voltának és az ima őszinteségének érdekében tiltakoztak a formákba merevedett könyörgések lélektelen recitálása ellen. Plinius nagy természettudományos összefoglalásában a filozófiai reflexió oldaláról foglalkozik ugyanezzel a kérdéssel, és alig képes leplezni ezzel kapcsolatos egyéni fenntartásait; mint filozófiailag művelt ember, „viszolyog” attól, hogy higgyen a mágikus eredetű formulák értelmében; mint római polgár azonban kénytelen őket elfogadni – bár a sok megkötöttséget alig leplezett iróniával ismerteti. Itt közölt elmélkedése egyrészt betekintést nyújt a római valláson eluralkodó formalizmusba, másrészt érezteti a belső ellenállást is e formalizmussal szemben.

Az emberi eredetű baj-elhárító eljárásokkal kapcsolatban mindenekelőtt az a legnagyobb – és mindig bizonytalanságot okozó – kérdés, érnek-e valamit a varázsszavak és a ráolvasások igéi. Mert ha ezek valóban hatásosak, ezt az embernek saját érdekében el kellene

fogadnia – viszont egyénileg nézve éppen a legbölcsebbek viszolyognak attól, hogy ezt elhiggyék. Általánosságban azonban úgy cselekszünk – bár ezt nem gondoljuk végig –, mintha mégis hinnénk bennük. Így például az az elfogadott álláspont, hogy áldozati állat levágása meghatározott imaformula nélkül nem hatásos; ugyanígy csak bizonyos rítus szerint lehet az istenek tanácsát kérni. Más szavak vannak továbbá előírva, amikor kérlelünk, mások, amikor bajt hárítunk el, mások, amikor közbenjáró jellegű imát mondunk. Azt is láthatjuk, hogy a legfőbb magistratusok meghatározott imaformulákkal fordulnak az istenekhez; annak érdekében, hogy egyetlen előírt szót se mulasszanak vagy hibázzanak el, valaki mindig írott szövegből mondja előttük az imát, egy másik figyelmesen őrködik, egy harmadik azért áll ott, hogy mindenkit csendre intsen, és még egy fuvolás is játszik, hogy minden külső hangot elnyomjon. Emlékezetes történetek szólnak különféle esetekről, amikor pl. közbekiabált szörnyű átokszavak érvénytelenné tették a szertartást, vagy a szöveg elmondásában történt tévedés, s ennek következtében az áldozati állat belsejéből hirtelen eltűnt a májcsúcs vagy a szív, avagy ellenkezőleg: megduplázódtak, miközben az állat még ott állt az oltár előtt.[28] Felejthetetlen példaadás ma is az az imaformula, amellyel a Deciusok, apa és fiú, önmagukat ajánlották fel az isteneknek.[29] Még nem merült feledésbe a tisztátlansággal vádolt Vesta-szűz Tucciának önelátkozó imája, amellyel csodát művelt: egy szitában hordott vizet városunk alapításának 519. évében [= i. e. 235]. A mi nemzedékünk is tanúja volt annak, hogy a marhapiacon [Forum Boarium] egy görög férfit és nőt elevenen eltemettek, vagy más, akkortájt velünk ellenséges nép fiait feláldozták. Ha valaki elolvassa az ilyen áldozathoz tartozó imaformulát, amelyet a Tizenötös papi bizottság magistere szokott az előírt szövegből előadni, el kell ismernie ezeknek a varázsigéknek erejét – hiszen ezt nyolcszázharminc év tapasztalata igazolja!

Ma is él az a hit, hogy a mi Vesta-szüzeink varázsigéikkel képesek helyhez szögezni a szökésben levő rabszolgát, amennyiben az még nem hagyta el a város területét. Ha ezt az egész gondolatmenetet magunkévá tesszük, hogy ti. az istenek egyáltalán meghallgatnak bizonyos könyörgéseket, és az elhangzott szavak hatnak rájuk – akkor a felvetett kérdésre rendületlenül igenlőleg kell válaszolnunk. Hiszen a mi őseink mindenkor hittek az ilyen dolgokban, sőt – amit már igazán nehéz elfogadni – még arról is meg voltak győződve, hogy varázsigékkel villámlást is elő lehet idézni...

Lucius Piso Évkönyveinek [Annales] első könyvében elmondja, hogy Tullus Hostilius király Numa könyvei alapján az övéhez hasonló áldozati rítussal akarta Iuppitert az égből földre szólítani, de mivel nem járt el mindenben pontosan a rítus szerint, a villám halálra sújtotta.[30] Sok történetíró szól arról, hogy megfelelő varázsigékkel a baljóslatú előjelek hirdette végzetes eseményeket is sikerült elhárítani.

...A madárjósok tanításában határozottan olvasható, hogy semmilyen szörnyű előjel és semmilyen madárjóslat nem vonatkozik azokra, akik – bár megkezdték a jóslatkérés szertartását – azt állítják, hogy nem vettek észre semmit; az isteni kegyelemnek ennél nagyobb ajándéka nem is lehetséges![31] …Verrius Flaccus idézi azokat az – általa hitelt érdemlőnek minősített – szerzőket, akik szerint ostrom idején a római papok mindenekelőtt azt az istent szokták előszólítani, akinek védelme alatt az illető [ostromlott] város addig állt, és neki Rómában a korábbival egyenrangú, vagy annál is nagyobb tiszteletet ígértek. A papi tanításban ma is érvényes még ez a szent szertartás, és bizonyára éppen azért titkolják, mely isten védelme alatt áll Róma, hogy az ellenség ne tudjon hasonló módon cselekedni. Mert nincs olyan ember, aki ne félne az elátkozó varázsigék hatásától...

H.I. *(Plinius:* Naturalis Historia XXVIII. 3., 10–18)

A helyes ima

„Ember hát semmit ne kívánjon?” Kell a tanácsom?
Bízd rájuk, döntsék maguk el majd isteneink azt,
hogy hozzánk mi való, és jóllétünkre mi szolgál.
Ők, mi legüdvösebb, adják ahelyett, ami kedves,
s jobban féltik az embert, mint maga ! Lelki szeszélyek,
elvakuló sodró vágyak visznek, mikor asszonyt
választunk, ki nekünk gyereket szül; Csakhogy előre
tudják ők: fiaink milyenek lesznek s feleségünk.
Hogy kérj hát valamit, s a fehér disznó zsigerivel
s szent kolbászaival tiszteld áldozva az oltárt:
ép testben legyen ép lélek – *kérd ezt az imádban;*
hősi szívért könyörögj, mely nem fél semmi haláltól,
s természettől nyert adomány neki élete teljes
tartama; nincsen olyan fáradság, mit ki ne bírna.
Nincsen semmi harag, vágy benne; nagyobbnak ítéli
Hercules oly keserű munkáit, fáradozását,
mint egy Sardanapal kéjét, tollát, lakomáit.
Hogy te magadnak mit nyújthatsz, megmondom: a békés
élethez csakis egy út visz, s ez az út az erényé!
Nincs, Fortuna, erőd, ha a bölcsesség az urunk: mi,
csak mi teszünk istennővé, s helyezünk fel az égbe!

M. Gy. *(Iuvenalis:* IV. 10)

A százados-ünnep

Az ókori Róma legszentebb – és legritkábban ünnepelhető – napjai voltak azok, amelyeket egy-egy saeculum (pontatlan magyar fordítással: évszázad) lejártakor ültek meg. Saeculumnak voltaképpen azt az időközt nevezték, amelyen belül mindazoknak, akik ezen időszak kezdetekor életben voltak, már teljes biztonsággal meg kellett halniuk. Ezt az időtartamot vagy száz, vagy pedig – etruszkszámítások szerint – száztíz évesnek tekintették. Ennek alapján tehát a „saeculum” ünnepét vagy 100, vagy 110 éves időközökben lehetett ünnepelni. A hagyomány szerint az első ilyen ünnepre Valerius Corvus consul kezdeményezésére, i. e. 348-ban került sor: a történetileg dokumentált első saeculum ünnepet azonban ettől számítva 100 évvel, i. e. 249-ben, az I. pun háború éveiben tartották. Másodízben a III. pun háború végén, i. e. 146-ban került rájuk sor. Iulius Caesar is tervbe vette ilyen ünnepség rendezését, de a hatalomért folytatott harcok, majd meggyilkoltatása megakadályozta ebben. Augustus – már csak propagandisztikus okokból is – ugyancsak igényt tartott ilyen ritka és magasztos ünnep rendezésére; ennek érdekében áttért az etruszk módszerű számításra, és az i. e. 348. évi dátumtól kezdődően háromszor 110 évet számlálva, i. e. 17-ben rendezte a római történet legnagyobb szabású „Ludi Saeculares” ünnepségét. Ebből az alkalomból írta Horatius is a Carmen Saeculare címen ismert, s az ünnepségen előadott ünnepi fohászát. Augustus ünnepségének feliratos emlékei is vannak; irodalmi formában pedig – eredeti dokumentumok alapján – a késő ókori görög nyelvű történetíró, Zósimos örökítette meg ennek az ünnepnek lefolyását. Augustus után még több ízben került sor – rendszerint a császári propaganda érdekében – Ludi Saeculares rendezésére. Claudius (i.

sz. 48) és Philippus Arabs (i. sz. 248) a Róma alapításától (i. e. 753) számított 800. ill. 1000. évben – tehát a százévenkénti számítás szerint – tartotta meg, míg Domitianus (i. sz. 88) és Septimius Severus (i. sz. 204) „augustusi" etruszk rendszer szerint ünnepeltek. Tudomásunk szerint Philippus Arabs óta nem került sor többé „százados ünnepségekre": Constantinus alatt válhatott volna esedékessé, de ő – mint keresztény – már tartózkodott a pogány rítus felújításától.

Augustus százados ünnepségének hivatalos jegyzőkönyvéből

...A következő éjszakán [máj. 31-ről jún. l-jére virradó éjszaka] Imperator Caesar Augustus a Tiberis melletti mezőn a Sorsistennők [lat.: Moerae] tiszteletére akháj rítus szerint[32] teljes égőáldozatként kilenc nőstény juhot mutatott be, majd ugyanezen rítus szerint kilenc nőstény kecskét is, és ekképpen fohászkodott:

„Sorsistennők! Amiként ama [Sibylla-] könyvekben rólatok megíratott – ezért és a Quirisek római népének üdve érdekében áldoztassák fel a ti tiszteletetekre a kilenc nőstény juh és kilenc nőstény kecske! Kérlek hát és könyörgök hozzátok: hadban és békében gyarapítsátok a római nép uralmát és méltóságát, mindenkor védelmezzétek a latin nevet, nyújtsatok tartós biztonságot, győzelmet és épséget a Quirisek római népének, segítsétek a Quirisek római népét és ennek a népnek a seregeit, épségében őrizzétek meg a római nép államát! Legyetek jóakaratú támogatói a római népnek, valamennyi polgárának, a »tizenötök« e papi testületének, magamnak, házam népének és családomnak! Fogadjátok kegyesen e kilenc nőstény juh és kilenc nőstény kecske tinéktek szánt feláldozását! Legyetek hát üdvözölve ezen áldozattal – legyetek kegyesek, jóakarók a római nép, polgárai, a Tizenötök testülete, magam, házam népe és családom iránt!"

Az áldozat elvégzése után éjszaka ünnepi játékokat tartottak egy nézőtér nélküli színpadon és ülőhelyek elhelyezése nélkül;[33] száztíz matróna, akik erre a Tizenötös bizottságtól kaptak megbízást, sellisterniumot rendeztek, úgy, hogy Iuno és Diana [szobrait] két széken helyezték el.

Iunius Kalendaeján Imperator Caesar Augustus makulátlan tulkot áldozott a Capitoliumon Iuppiter Optimus Maximus tiszteletére; egy másikat Marcus Agrippa áldozott, majd így fohászkodtak:

„Ó Iuppiter Optimus Maximus! Amiként ez néked ama könyvek szerint jár, ezért és a Quirisek római népének javáért áldoztassék fel Neked ez a szép tulok; Téged kérlek, Hozzád fohászkodom – folytatás mint fent.[34]

Az áldozati szertartásban részt vettek: Caesar, Agrippa, Scaevola, Sentius, Lollius, Asinius Gallus, Rebilus.

Ezt követően zajlottak le a latin ünnepi játékok fából épült [alkalmi] színházépületben, melyet a Tiberis melletti mezőn állítottak fel; a korábbihoz hasonló módon a családanyák sellisterniumot rendeztek, és közben szünet nélkül folytatták az éjszaka megkezdett játékokat is. Ezzel kapcsolatban a következőket tették közzé:

„A Tizenötök papi testületétől:

Régi szép szokás, melynek számos példáját ismerjük, hogy valahányszor általános örömre méltó ok volt, határozatilag megrövidítették az asszonyi gyász idejét. E mostani ünnepélyes áldozás és játékok idején is indokolt ehhez visszatérni, és a szokást gondosan megtartani – mind az istenek tisztelete, mind pedig a nékik való hódolás emlékezete kedvéért: ezért kötelességünknek tartjuk rendeletileg figyelmeztetni [a netán gyászoló] asszonyokat: csökkentsék gyászukat!"

Éjszaka Imperátor Caesar Augustus az Ilithyia-istennők[35] tiszteletére áldozatot mutatott

be: 9 lepényt, 9 kalácsot, 9 cipót. Majd így könyörgött:

„Ilithyia! Amiként ez néked ama [Sibylla-] könyvek szerint jár – ennek okáért és a Quirisek római népének javáért áldoztassák fel néked e 9 lepény, 9 kalács és 9 cipó;" folytatás mint fent.

Június 2-án Imp. Caesar Augustus a Capitoliumon Iuno Regina tiszteletére tehenet áldozott; így tett Marcus Agrippa is, és ily módon fohászkodott:

„Iuno Regina! Amiként ez néked ama könyvek szerint jár..." stb.

...Aznap éjszaka Imp. Caesar Augustus a Tiberis partján vemhes kocát áldozott a Földanyának, és ily módon fohászkodott:

„Földanya! Amiként Néked ama könyvek szerint jár..." stb.

Június 3-án a Palatiumon Imp. Caesar Augustus és M. Agrippa Apollónak és Dianának áldozott 9 lepényt, 9 kalácsot és 9 cipót, és így fohászkodott:

„Apollo! Amiként Néked"... stb.

„Apollo! Amiként e lepények felajánlásakor helyes fohásszal fordultam Hozzád, és köszöntlek ezen áldozati ételek bemutatásakor – ezért és ezenképpen légy Te is jóakarónk, segítőnk!"

Ugyanezt mondták a többi áldozat felajánlásakor; ugyanezen szavakkal fordultak Dianához is.

Az áldozás befejeztével 27 ifjú és ugyanannyi hajadon, kiknek apja is, anyja is életben volt, himnuszt énekelt; ugyanezt megismételték a Capitoliumon.

A himnuszt Quintus Horatius Flaccus szerezte.

Jelen voltak a Tizenötös bizottság tagjai: Imperator Caesar, Marcus Agrippa [15 név].

A színielőadás befejeztével ott, ahol az előző éjszakákon az áldozatot mutatták be, s ahol a színpad és nézőtér állt, most céloszlopot tűztek ki, és négylovas kocsiversenyt tartottak. Potitus Messalla műlovarokat szerződtetett. Az ezzel kapcsolatos hirdetmény így szólt:

„A Tizenötös bizottságtól:

Az ünnepi rendezvényüket – fényük emelése végett – hét napig tartó szórakoztató játékokkal zárjuk le június hó 5-től kezdődően, éspedig: latin játékokat tartanak a Tiberis partján fából emelt épületben mindennap a második órában [= reggel 8 óra], görög »thymelicus« játékokat Pompeius színházában, naponként a nap 3. órájában[= reggel 9 óra], végül görög »asticus« játékokat a Circus Flaminius színházában, mindig a nap 4. órájában."[36]

H. I. (Feliratos formában maradt fenn; vö.: ILS 5050)

A százados játékok története

A város alapítása utáni 502. esztendőben [= i. e. 252], amikor háború és járvány pusztított, a senatus elhatározta, hogy a Sibylla-jóslatok révén igyekszik orvoslást találni a bajokra: az erre rendelt tíztagú testületet megbízta, hogy nézzék át a jóslatokat. S mivel az iratok azt jósolták, hogy akkor szűnik meg a baj, ha áldoznak Hadésnak és Persephonénak, megkeresve a helyet, az előírásnak megfelelően áldozatot mutattak be Hadésnak és Persephonénak... Marcus Popilius negyedik consulsága alatt.[37] Miután a szertartásokat befejezték, s megszabadultak a szorongató bajoktól, az oltárt, amely valahol a Mars mező legszélén volt, ismét elrejtették. Az áldozatnak ez a módja egy időre feledésbe merült, de midőn ismét sorscsapások következtek, Octavianus Augustus felújította az ünnepet (akkor rendezték meg utoljára), Lucius Censorinus és Marcus Manilius consulsága alatt.[38] A rá vonatkozó előírást Ateius Capito értelmezte, az időpontot pedig, amikor be kell mutatni az áldozatot és elvégezni a szertartásokat, a Sibylla-jóslatok őrzésére rendelt tizenöttagú testület állapította meg. Augustus után Claudius rendezett

ilyen ünnepet, de nem tartotta meg az évek számával megszabott határidőt. Utána Domitianus, mellőzve Claudiust, a korszakhatárt attól az évtől kezdődően számította, amelyben Augustus rendezte az ünnepélyt, mivel úgy látta, hogy ő tartotta meg az eredetileg meghatározott rendet. Ezután Severus, a száztizedik esztendő beköszöntekor, fiaival, Antoninusszal és Getával közösen rendezte meg ugyanezt az ünnepséget, Chilón és Libón [= L. Fabius Cilo és M. Annius Libo] consulsága alatt.

A feljegyzések szerint az ünnep a következőképpen zajlik le. Hírnökök járnak körbe, és mindenkit buzdítanak, hogy jelenjék meg az ünnepségen, látni azt, amit ezelőtt nem láthatott, és ezután sem láthat többé. A forróság évszakában, pár nappal a szertartások megkezdése előtt, a Capitoliumon és a palatinusi templomban a tizenöttagú papi testület tagjai egy emelvényről szétosztják a nép között a tisztító szertartások kellékeit: fáklyákat, ként és szurkot. Rabszolgák nem vehetnek részt, csak szabadok. Miután az egész nép összegyűlt az imént említett helyekre, s rajtuk kívül még az Aventinus dombon épült Diana-templomba is, mindenki előveszi a búzát, az árpát és a babot, s fenséges szertartások kíséretében éjszakai áldozatot mutatnak be a Moiráknak... Amikor pedig eljön annak az ünnepségnek az ideje, amelyet három nap és ugyanannyi éjjel tartanak a Mars mezőn, az áldozati adományokat „Tarentum-ban”,[39] a Tiberis partján szentelik meg, majd a következő isteneknek áldoznak: Zeusnak (Iuppiter-nek), Hérának (Iunónak), Apollónnak, Létónak, Artemisnek (Dianának), továbbá a Moiráknak, az Eileithyiáknak, Démétérnek (Ceresnek), Hadésnak (Disnek) és Persephonénak (Proserpinának). E szertartások első éjszakájának második órájában a császár a folyó partján az előre felállított három oltáron a tizenöttagú papi testület tagjainak részvételével három juhot áldoz, s miután vérükkel meglocsolta az oltárokat, áldozatként elégeti őket. Jó előre egy színházszerű épületet is emelnek, ebben fáklyákat és tábortüzeket gyújtanak, újonnan szerzett himnuszt énekelnek, és szent tartalmú látványosságokat rendeznek. Ezeknek résztvevői búzából, árpából és babból az új termés elejét kapják jutalmul, de ezeket – értesüléseim szerint –- az egész nép között ugyanúgy osztogatják. Nappal ezt követően a Capitoliumra mennek, ott is bemutatják a szokásos áldozatokat, majd innen egy e célra épített színházba visz az útjuk, ahol Apollón és Artemis tiszteletére tartanak körmeneteket. A következő napon előkelő asszonyok a jóslat előírta órában a Capitoliumon gyülekeznek, könyörögnek az istenséghez, és himnuszokat énekelnek a szokott módon. A harmadik napon a palatinusi Apollón templomban háromszor kilenc nemes származású ifjú és ugyanennyi lány – egytől egyig olyanok, akik „amphithalések”, azaz még mindkét szülőjük életben van–, görögül és latinul himnuszokat és paianokat énekelnek, hogy ezáltal biztosítsák a római fennhatóság alá tartozó városok sértetlenségét. A többi szertartást is úgy végzik, ahogy az istenség előírta, mert ha ezeket az áldozatokat bemutatják, a római hatalom épségben megmarad. S hogy hihető legyen, hogy mindez a valóságban is így igaz, idézem magát a Sibylla-jóslatot, amelyre előttünk már mások is hivatkoztak:[40]

Ám az idő ha eléri az emberi mértékkel mért
Végső pontot, száztíz éves kör ha bezárult;
Római, akkor jusson eszedbe – de meg ne feledkezz! –,
Jusson eszedbe, hogy el nem enyésző isteneinknek
Ott a mezőn, hol a bőfolyamú Tiberisnek a medre
Legszűkebb, ezeket kell áldozatul bemutatnod.
Éj idején, ha a Nap már elrejtette a fényét,
Ölj le sötétgyapjas juhokat, kecskéket a Moirák
Áldozatául, az Eileithyiák tiszteletére
Égess tömjént, úgy, ahogy illik, s Gaia anyánknak
Áldozz nyájadból feketéllő, telt kocadisznót.
Zeus oltára elé hajts hószín szőrű bikákat,

S nappal, nem pedig éjjel: az égbeli isteneinket
nappali áldozat illeti, hát te is így cselekedjél.
Héré temploma kapjon szép formájú hibátlan
Zsenge üszőt, és ő, akit egyesek Heliosnak
hívnak, Létó fényes gyermeke, Phoibos Apollón
éppilyen áldozatot. Latinul zengjen fel a paian
szűzlányok s fiúk ajkáról örök isteneinknek
temploma mélyén, úgy, hogy kart a leánykoszorú is
és a fiúcsapat is külön alkosson, de azok csak,
kiknek az apjuk is, anyjuk is él, vagyis „amphithalések".
S aznap a nők, kik akkor a házasságnak igáját
hordják, Hérát szent oltára elé leborulván
kérleljék, majd kapjon minden férfi meg asszony
tisztító ként és tömjént, de a nők különösképp.
Hozza az új termés elejét mindenki magával,
– áldozatul a szokás, mit a holt lelkeknek előír –,
engesztelni a mélység isteneit meg a boldog
úranidákat.[41] *Gyűjtsd ezeket fél sűrű halomba,*
ám ne feledd szétosztani újra a férfiak és nők
ünneplő seregének. Azontúl több napon által
éj és nap gyülekezzen a nép tömegestül a pompás
istenszobrok előtt kavarogva, tolongva, nevetve.
Vésd szívedbe örökre fel ezt, soha el ne feledjed,
s akkor Itália földje, s az összes többi latin törzs
tiszteli majd jogarod, hordozza nyakában igádat.[42]

Így hát, mint a jóslat mondja, és ahogy a valóságban is áll, míg mindezt az előírásnak megfelelően végrehajtották, sértetlen volt a római birodalom, és úgyszólván az egész mostani világot uralma alatt tartotta. De miután Diocletianus lemondott a császári trónról, s elhanyagolták az ünnepet, a birodalom is lassanként lehanyatlott, s nagy részében szinte észrevétlenül barbárrá vált, mint ahogy ezt számunkra maguk a tények bizonyítják. Időrendi megfigyelésekkel is szeretném támogatni állításom igazát. Chilón és Libón consulságától [i. sz. 204], amikor Severus megrendezte a ludi saecularest, egészen addig, hogy Diocletianus kilencedszer, Maximianus nyolcadszor vette fel a consuli címet, százegy év telt el: és Diocletianus ekkor lett császárból magánemberré, s ugyanígy tett Maximianus is [305]. A száztíz éves korszak Constantinus és Licinius harmadik consulsága idején telt le, amikor is a hagyományoknak megfelelően meg kellett volna rendezni az ünnepséget; de mivel nem tartották magukat az előíráshoz, törvényszerű volt, hogy a dolgok ebbe a jelenleg bennünket szorongató, siralmas állapotba jussanak.[43]

B. J. (*Zósimos: 2,* 4–7)

Jegyzetek

1. Az Agonia-ünnepet (jan. 9.) feldolgozza *Ovidius:* Fasti 1, 317 skk.; uo. 465 skk. sorokban szól a Carmentalia-ünnepről.
2. Ennek a szokásnak eredete homályos, vö. *Ovidius:* Fasti 3, 725 skk.
3. A Poplifugia (július 5.) ugyancsak rejtélyes eredetű ünnep. A római magyarázók valamely történeti eseménnyel akarták kapcsolatba hozni: vagy Romulus halálával,

amikor a nép ijedtében elmenekült (így *Ovidius:* Fasti 2, 685 sk.), vagy a gall támadással – így Varro itt idézett helyén. E magyarázatok ellentmondó volta árulkodik önkényes találgatás jellegükről is. Csupán annyi bizonyos, hogy a Poplifugia (= „a nép menekülése”) valamilyen kapcsolatban állt a február végi Regifugium (= „királymenekülés”) ünneppel, és hogy mindkettő ősi, mágikus képzetekre nyúlik vissza.

4. A Nonae Caprotinae Iunónak mint termékenység-istennőnek ünnepe; a fügét is, a kecskét is termékenység-jelképnek tekintették (a Lupercalia-ünnepen is kecskebőrből készült szíjjal verik a meddő asszonyokat!); az Apollo ünnepi játékaira (július 12.) tett utalás homályos: vö. ezzel kapcsolatban a *Macrobius:* Saturnalia 1, 11, 35 skk.-ban (114. 1.) adott utalást.
5. A Vinalia ünnep neve a latin vinum = bor szóból ered; a Venusra való hivatkozás tehát alaptalan.
6. A római hagyomány szerint a szabin nők elrablása a Consualia ünnepen történt.
7. Az állatok tűzbe kergetése az emberáldozat helyettesítésére szolgál.
8. Az „ötödnapos” szót később „ötnapos”-nak értelmezték, így a Quinquatrus a kései köztársaság idején már március 19-től 23-ig tartott.
9. A tanítók – az iskolák magánkézben lévén – csak a tandíjból éltek; úgy látszik, a szülők gyakran maradtak ezzel adósok.
10. Tacitát – a „hallgatag istennőt” csak Ovidius említi; a Lar-istenek ősanyjának tekinti.
11. Az ólom a varázs-eljárásokban gyakran igénybe vett fém. Az átok-feliratokat is rendszeresen ólomtáblákba vésték. – A fonal megkötése a mágikus foglyul ejtésnek, a hatalomba vételnek jelképe; vele ellentétben az oldás (pl. egy csomó megoldása) a mágikus erő alóli szabadulást jelzi.
12. A fekete babszemek a halottakkal kapcsolatos mágiának kedvelt tartozékai. Egy kétes hitelű hagyomány szerint (vö. *Plinius:* Nat. Hist. 18, 118) Pythagoras azért tiltotta meg híveinek a bab fogyasztását, mert abba halottak lelkei költöztek.
13. A „maena” hal fejének feláldozása jelképes helyettesítése az emberáldozatnak; vö. a hasonló értelmű mondát Numa királyról (46.1.).
14. Május, latinul: Maius hó nevének egyik magyarázata a maiores = ősök szóval hozza kapcsolatba.
15. A saru mellőzése a halotti kultuszban azért szükséges, hogy a saruszíj megkötése ne okozhasson mágikus kötést. Ugyanilyen céllal mellőzték a gyűrű és a fejdísz viselését is. Gyászolók a zsidó vallás szokásai szerint sem viselhetnek cipőt.
16. A hang elűzi a szellemeket.
17. Ternesa lucaniai város; közelében állítólag rézbányák voltak egykor.
18. Nonae Caprotinae jelentőségéről és szertartásairól megemlékezik Varro is, vö. 104. 1.
19. Mindkettő „beszélő név”. Tutela = védelem, oltalom; Philotis (gör.) = szerető vagy szeretett.
20. Az ünnep eredetéül szolgáló elbeszélés ismert mesei motívumon alapszik; ugyanez az alapja az ószövetségi-apokrif Judith könyve ismert cselekményének.
21. A történetet, mint a rejtélyes eredetű Nonae Caprotinae ünnep egyik lehetséges, magyarázatát, elmondja *Plutarchos* is: Romulus 29. fej., ill. Camillus 33 fej.
22. Ceres mint a föld termékenységének adományozója, Ianus mint minden kezdet istene érdemel áldozatot az aratás megkezdése előtt. Ez az áldozat azért „előzetes”, mert nem utólag ajándékozza meg az isteneket, hanem előre adja meg remélt segítségük jutalmát.
23. A latin eredeti szövegben *„macte”* kifejezés áll, ami szószerint = „légy gyarapítva, erősítve”; ez arra a képzetre utal, hogy az áldozat „elfogyasztása” által az istenek erejükben is gyarapodnak – és így hathatósabb segítséget is tudnak nyújtani.
24. A földmívelők ünnepei közül a legszentebbek egyike a földek mágikus körüljárása (ambarvalia). Ehhez hozzátartozik a sertés-juh-bika áldozat. A szertartás költőien

hangulatos leírását nyújtja Tibullus itt közölt szemelvénye.

25. Az *ambarvalia* ünnep jellegéhez vö. 97. 1. Az ünnepet megelőző éjszakán a résztvevők megtartóztatásra voltak kötelezve.
26. Tibullus ezt a költeményt egy barátjának születésnapjára írta. Az itt említett Szellem – az ünnepelt védőszelleme, személyes istene, geniusa.
27. A genius – amely eredetileg a férfi nemzőerejének isteni princípiuma és biztosítója – gondoskodik a bőséges gyermekáldásról is.
28. A belső részek eltüntetése mindig rossz előjel; megduplázódásukat lehetett kedvezően is, baljóslatú módon is értelmezni.
29. Ezt a formulát Livius közli (8, 9, 6), vö. 48. sk. 1.
30. Ezt a hagyományt Livius is ismeri, vö. 1, 31. fej.
31. A madárjóslatot kérő magistratusnak diszkrécionális joga volt, tudomásul veszi-e az augur közléseit vagy nem.
32. Mivel az ünnepséget a görög eredetű Sibylla-könyvek előírásai alapján rendezték, rítusuk is görög, azaz: akháj jellegű volt. Az ünnepséget is a Sibylla-könyveket őrző és értelmező Tizenötös bizottság (Quindecimviri sacris faciundis) rendezte.
33. A színpad és nézőtér mellőzése a szakrális jelleget hangsúlyozza.
34. A felirat a formulák szerint rögzített imák szövegét rövidítve közli.
35. A feliratban több Ilithyia-istennőről van szó, Horatius csupán egyet nevez meg: ezt azonosnak tekinti a Holdistennővel, Dianával. Ennek az „éjszakai" és mintegy „alvilági" jellegűnek érzett istennőnek vértelen módon áldoztak.
36. „Thymelicus" játékok: zenei és táncelőadások; „asticus" játékok: színielőadások (akár tragédiák, akár komédiák).
37. Az eredeti szöveg adatai ellentmondóak. A város alapítása utáni 502. év i. e. 252, míg Marcus Popilius negyedik consulsága i. e. 348-ra esett. A szerző tehát összetévesztette a legkorábbi százados „játékok"-ra vonatkozó adatokat.
38. Újabb tévedés: ez a két consul az i. e. 149. évben működött; ekkor kellett volna az ünnepséget megrendezni, de a hadiesemények miatt a háború végére, i. e. 146-ra halasztották.
39. Egy, a Tiberis mellett fekvő térség neve; helyesen inkább: Terentum. Az ismert görög város nevével való egybecsengés alapján úgy vélték, hogy a százados játékokat Tarentum városból honosították meg Rómában.
40. Az itt következő részlet – amely egy másik görög szerzőnél, a Tralles városból való Phlegón töredékei között is előfordul – az egyetlen ismert terjedelmesebb szöveg, amely a Sibylla-könyvekből fennmaradt. Szövegének viszonylag jól érthető volta és a 110 éves időszakra való utalása (amelyet pedig Augustus előtt nem vettek figyelembe) annak a jele, hogy ezt a „jóslatot" Augustus utasítására illesztették (azaz: hamisították) bele a Sibylla-jóslatok gyűjteményébe. Az viszont valószínű, hogy az újonnan összeállított Sibylla-utasítás szövegébe régebbi kifejezéseket is beleillesztettek.
41. Uranidák: Uranos utódai, az olymposi istenek.
42. Ezek az utolsó sorok olyan viszonyokra utalnak, amikor Róma még „igája alatt tartotta" Itáliát, a félsziget lakói tehát még nem nyerték el a római polgárjogot. A költeménynek ez a része tehát a „szövetséges háború" (i. e. 91–89) előtt keletkezett, illetve ilyen szövegből való idézet.
43. A pogány érzelmű szerző a kereszténység felvételétől számítja a római birodalom rohamos hanyatlásának korát.

Állam és vallás

Religio és res publica

„Őseink isteni sugallatra számos bölcs intézkedést hoztak – mondja Cicero –, de legkitűnőbbnek az az alapelvük bizonyult, hogy ugyanazok a személyek irányítsák a halhatatlan isteneknek járó vallási tiszteletet és köztársaságunk állami ügyeit. Így a legtekintélyesebb és legkiválóbb polgárok az állam ügyeinek helyes irányításával egyúttal a vallás – a vallási előírások bölcs értelmezésével pedig az állam fennmaradását is szolgálták” (vö. De domo sua 1,1). Ezek a szavak nemcsak azt érzékeltetik, hogy a római gondolkodásban – vagy pontosabban kifejezve: a római uralkodó osztály ideológiája szerint – az állam és vallás érdeke szorosan egybefonódott, hanem kifejezésre juttatják a megkülönböztetés és egységbefoglalás sajátosan római dialektikáját is. Cicero szavai ugyanis magukba foglalják azt a meggyőződést, hogy „religio” – azaz: minden, ami az istenekkel kapcsolatos, és „respublica” – azaz: minden, ami az államügyekre mint „világi” tevékenységre vonatkozik, az életnek két, egymástól elkülönített szféráját tételezi fel. Más a vallás és más dolog az állam, más az „istenes” és más az „emberekre vonatkozó” tevékenység. A létnek ez a két, egymástól fogalmilag megkülönböztetett szférája azonban kölcsönhatásban is van egymással – egymással összefügg, egymással összhangban kell hogy legyen; és ezt az összhangot teremti meg az a személyi egység, amelyet Cicero – a senatori rend ideológiáját mérvadó módon értelmezve – oly döntő tényezőnek tekint; ugyanaz az arisztokrácia irányítja a római létnek minden területét: azt is, ami isteni, és azt is, ami profán jellegű. Az isteni, szent, vallási és az emberi, profán, evilági szféra fogalmi kettéválasztása és gyakorlati egybekapcsolása jellemzi a római állam és a római vallás egymással való kapcsolatát.

Szent helyek

A római felfogás élesen megkülönböztette azt, ami „isteni” attól, ami emberi: térben, időben, emberi viszonylatban egyaránt. Amikor az egyén vagy a közösség az istenvilággal érintkezni akar, ezt olyan helyen kell megtennie, amely – állandóan vagy arra az időre szólóan – az isten tulajdona, és olyan időben, amelyet teljesen az istennek szentelt, „Az isten helye” vagy az, amelyet ő maga választott ki önmaga számára, vagy az emberek (egyének, a közösség vagy az állam) szenteltek neki. Egy-egy ligetről, erdőkoszorúzta forrásról, kiemelkedő hegyoromról maga az ember érezheti: itt isten lakozik, *numen inest;* a villámsújtott helyet szemlátomást Iuppiter választotta ki a saját tulajdonául: ezt körül kell keríteni, kővel körülrakni (ez a *puteal)* és minden időkre kivonni az emberi használatból. Az emberek maguk is ajánlhatnak fel egy-egy isten részére valamely földdarabot. Az „isteni” tulajdont jelzi az oltár (lat. ara) felállítása; egy kezdeti időszakban ezek a szabadtéri oltárok voltak a vallási kultusz kizárólagos színhelyei. A legrégibb római oltárok közé tartozott Herculesnek a római marhapiacon, a Forum Boariumon épített „legnagyobb oltára”, az ara maxima. Minden olyan hely, amelyet az isten vagy istenek számára „hasítottak ki” – templum; ez időleges hatállyal is történhetett. Amikor az augur hozzáfogott a madárszemléhez, ennek céljára előbb szentnek nyilvánította a szemle színhelyét; ez esetben a kijelölt térség a szemle után elvesztette „szent” – azaz: az istenek számára fenntartott jellegét.

Róma templomai és szentélyei

Valóságos templom, épített szentély csupán az etruszk és görög hatás eredményeként jelent meg Rómában. A régészeti feltárások arra mutatnak, hogy már az első etruszk király idején épült Fortuna szentélye a Forum Boariumon. Az első monumentális római templom azonban a capitoliumi triász tiszteletére épült (felavatása: i. e. 507.). Ezt számos különféle jellegű templom és szentély (templum, aedes, fanum, delubrum, sacellum) követte. Egy szentély általában csak egyetlen isten tiszteletét szolgálta; voltak azonban közös szentélyei különböző istencsoportoknak is – így a capitoliumi szentélyen kívül az Aventinus plebejus szentélye (Ceres-Liber-Libera), és a Forum mellett épült templom a 12 olymposi isten, a Di consentes közös kultusza számára. Augustus császár egymaga 82 Róma városi templomot építtetett újjá, és Constantinus idejére a Város templomainak és szentélyeinek együttes száma meghaladta a 400-at.

A római templom az isten tulajdona és lakóhelye; nem arra a célra épült, hogy – mint később a zsidó zsinagógák és keresztény templomok – a hívők imájának, ájtatosságának színhelye legyen; a méretek meghatározásában tehát nem kellett tekintettel lenni a befogadóképességre. A szentély középpontjában, fallal különválasztott cella közepén állt a templom istenének kultikus szobra, – rendszerint díszruhába öltöztetve és a hívők adományaiból ékszerrel, arannyal-ezüsttel, gyöngyökkel ékesítve. A cella mögötti kisebb teremben – afféle „sekrestyé”-ben – őrizték a szentély egyéb értékeit, kincseit; ezek roppant értéket képviselhettek. Augustus saját önéletrajza szerint Róma legnagyobb öt szentélye részére együttesen 100 millió sestertius (forintértéke hozzávetőleg 300–350 millió) értékű adományokat juttatott. Hadrianus császár pedig egy Lanuviumban, már-már romokban heverő templomban 3 font arany és 206 font ezüst kincset talált (CIL 14, 2088). A kultusz legfőbb formája, az áldozat bemutatása nem a szentélyen belül történt, hanem az előtte – szabad ég alatt – épített oltáron; a szentély legbelsejébe, a cellába csupán a papi személyzet léphetett be, a cella előterébe is csak válogatott személyek – nők, rabszolgák, idegenek általában innen is ki voltak tiltva.

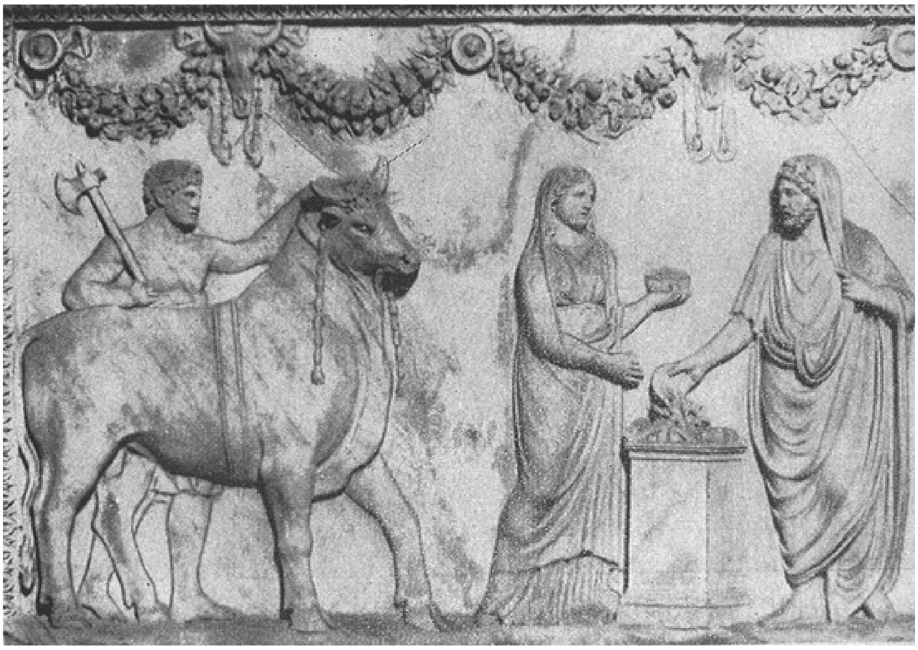
Vallási és világi funkciók

Amiként megkülönböztették az istenek tulajdonát képviselő „szent” helyeket – mindazt, ami a *fanum*hoz*,* tartozik – a fanum-előtti, azaz: pro-fán területektől, hasonló különbséget tettek a vallási és világi funkciók tekintetében is. A kultuszt és minden vallási jellegű cselekményt a közösség, illetve az állam nevében csak erre a célra kiválasztott személyek végezhetnek: a papság tagjai.

A pap – összefoglalóan latinul: sacerdos – funkciójában „szent” jellegű, személyében azonban nem különbözik a világi funkciókat ellátó egyénektől. A római monarchia idején a király volt egyben a hivatalos kultusz és a különféle papi testületek és csoportok vezetője is. Ezt a helyzetet a köztársaság megváltoztatta, és a kultusz vezetését a magistratusoktól független papi személyek és testületek kezébe adta. Ezeknek eredete részben igen korai időszakra nyúlik vissza; tagjaik eredetileg vagy a király szakrális funkcióinak segítőtársai voltak, vagy pedig a közösségnek a királytól független képviselői.

Papi testületek

A számunkra jobban ismert időkben – tehát az i. e. IV. századtól kezdve – a papság háromféle szervezeti formában tömörült: voltak egy-egy személy által betöltött tisztségek, voltak papi testületek (collegiumok) és papi társaságok (fraternitas, sodalitas); ez utóbbiak valamely meghatározott kultikus cselekménynek évenkénti megrendezésére alakultak. A csoportba nem tömörült papi személyek közé tartozott a 15 flamen; mindegyikük önállóan végezte kötelességét. Közülük kiemelkedő helyet foglalt el a *fiamen Dialis* – Iuppiter papja –, akinek személyét még megszámlálhatatlan tabu jellegű tilalom vette körül; más papi tisztségektől eltérően felesége, a flaminica is papnő jellegű kötelmekkel tartozott rangjának. Korlátozottabbak voltak az archaikus triász másik két istenének, Marsnak és Quirinusnak flamenjára háruló feladatok – míg a további 12 „plebejus” flamen már legfeljebb évente egyszer végzett valamely mágikus eredetű szertartást a rábízott „kisebb” istenek – Falacer, Furrina, Portunus, Pomona stb. – számára. Egyszemélyi tisztséget töltött be az áldozó-király (rex sacrorum vagy rex sacrificulus) is; címéből következtetve a király egykori áldozó és egyéb kultikus funkcióinak volt az örököse, és valamikor a legmagasabb papi rangot viselte. Bár ez az elsőség később a pontifex maximusra szállt át, emléke fennmaradt abban az előírásban, hogy a „szent lakomákon” (lectisternium), amelyen valamennyi pap megjelent, ő ült az asztalfőn, és a legősibb istennek, Ianusnak kultusza az ő személyes feladata maradt.

9. SUOVETAURILIA (DOMBORMŰ)

A négy nagy kollégium

A kultusz valóságos irányítása a négy „nagy papi testület” (summa collegia) kezében volt. Ezek: a pontifexek 16 tagú testülete, élükön a főpap pontifex maximusszal; a 16 főből álló augurok collegiuma; a szent ügyeket intéző Tizenötös bizottság (Quindecimviri sacris faciundis); és a szent lakomát rendező hetes (ill. később tízes) collegium, a Septemviri epulones. Ezekhez csatlakozott a Vesta-szüzek mindössze hat fős csoportja. Az egyes

testületeket jog- és hatáskör szempontjából világosan megkülönböztették. A pontifexek – címük értelmezése ma is vitatott – a hivatalos állami kultuszt irányították, meghatározták az ünnepek napjait, ők rendelték el az időnként szükséges szökőhónapok beiktatását (olyan önkényesen, hogy Caesar naptárreformja idején kb. 90 napos elmaradás volt); vezették az évek nevezetes eseményeiről, főként a csodajelekről, prodigiumokról szóló feljegyzéseket, és vallásjogi kérdésekben döntöttek, illetve véleményt adtak. Az augurok feladata volt a madárjóslás – amely elmaradhatatlan volt minden állami aktus előtt, és ez a testület tagjainak nagy politikai jelentőséget is biztosított. A Tizenötös – eredetileg kéttagú, i. e. 367 óta tíztagú és csak Sulla óta tizenöt tagú – bizottság fő feladata volt a Sibylla-könyvek őrzése és szükség esetén való értelmezése; a lakoma-bizottság pedig a rendszeresen ismétlődő (pl. a capitoliumi szentély felavatási évfordulóján kötelező) vagy alkalmilag szükségessé vált istenmegvendégeléseket, a lectisterniumokat szervezte.

Mindezen papi testületek tagjai olyan személyek, akiket a közösség – részben személyi tekintélyük, részben szakértelmük, részben mindkét tényező figyelembevételével – a szakrális funkciók rájuk eső feladatainak elvégzésével megbízott: tehát nem tagjai valamely papi kasztnak, nem „szent emberek”, nem birtokosai valamely isteni eredetű tudásnak, nem képviselői valamely magasabbrendű, transzcendens eredetű erkölcsnek, nem tolmácsolói holmi isteni kinyilatkoztatásnak. Tekintélyük alapja nem az ihletettség, hanem hozzáértés és szakértelem az előjelek és szent írások (Sibylla-könyvek) tanulmányozásában. Ebből következik az a Cicero által is kiemelt tény, hogy a papi tisztségek betöltői a politikusok vezető rétegéből kerülnek ki. A pontifex maximust sajátos összetételű népgyűlés választotta – tehát ebben a tekintetben a nép képviselőjének és funkcionáriusának volt tekinthető; a Vesta-szüzeket, az „áldozó-királyt”, a Tizenötös bizottság tagjait és más tisztségek betöltőit pedig a pontifex maximus nevezte ki. Róma ismert vezető politikusai közül – hogy csak néhány nevet említsünk – Cicero consulsága után lett az augurok egyike, Caesar praeturája után viselte a pontifex maximus tisztét (de emellett augur is volt), maga Augustus császár pedig, amellett, hogy főpap volt, mind a négy „nagy papi testület” tagjává is megválasztatta magát.

10. KÉSZÜLŐDÉS ÁLDOZAT BEMUTATÁSÁRA

A papság államjogi helyzete

Míg a személyi összetétel szempontjából egybeesett a „papi” és a „világi” arisztokrácia – a jelleg és hatáskör dolgában élesen megkülönböztették a sacrum és profanum világát. A papság tagjai – ebben a minőségükben – nem voltak magistratusok, és nem volt ilyen jellegű jogkörük sem; a félreértések elkerülése végett történt a pontifex maximus választása egy hiányos összetételű népgyűlésen (melyen a 35 tribusból csak 17 vett részt) – nehogy a nép többségének választott tisztviselőjeként túlzott jogokat követelhessen magának. A papság tagjai nem adhattak ki rendeletet, nem hívhattak össze népgyűlést, nem szólhattak bele kezdeményezően az államügyekbe. Méltóságuk élethossziglani jellege is megkülönböztette őket a magistratusoktól. A vallás és az istenek nevében csak akkor és olyan keretek között nyilatkozhattak, amikor ezt az illetékes politikai tényezők igényelték. A madárjósok csupán az auspicium jogával felruházott, magas rangú magistratus felszólítására „szemlélhették az eget”. A Tizenötös bizottság az őrzésére bízott Sibylla-könyveket csak akkor vehette elő, ha a senatustól erre kifejezett utasítást kapott, és csupán a senatus által hivatalosan tudomásul vett „csodajelekkel” kapcsolatban tehetett javaslatot. A római köztársaság arisztokráciája mindvégig sikerrel akadályozta meg, hogy a vallás nevében a saját politikai tevékenységébe érdekein és szándékain túlmenően beleszóljanak. A papságnak feladatává nem azt tette – és el sem tűrte volna –, hogy az a saját kezdeményezésére tolmácsolja az istenek akaratát. A papságnak csupán két – nagyon konkrétan értelmezett – feladata volt: egyrészt minden olyan esetben, amikor kérdezték, közölni az istenek szándékát, helyeslését vagy nem-tetszését; másrészt gondoskodni arról, hogy a már hozott határozatokat az istenek is támogassák.

Egyéb papi csoportok

A collegiumokba tömörült papságnál kisebb tekintélye volt az egyéb papi társulásoknak, a sodalitasoknak. A „mezei testvérek”, Fratres Arvales – miként nevük is tanúsítja – eredetileg a szántóföldek termékenységét szolgálták mágikus eredetű rítusaikkal; a gabonaérés idején, május utolsó és június első napjaiban tartották évenkénti nagy ünnepüket a termékenységet biztosító istenek: Mars (mint agráristen), Ceres és párja, Dea Dia, a Larok és a Semo-istenek tiszteletére. Ősi eredetű varázséneküket fennmaradt felirataikból is ismerjük. A táncoló-papok, a Saliusok fő feladata Mars pajzsának őrzésében, a március havi felvonulások megrendezésében és ősi varázsénekük elmondásában állt. A Lupercusok a Lupercalia napján végezték kultikus feladataikat; a Titius-papokról (Sodales Titii) a hagyomány csak annyit tudott, hogy a szabinokkal való egyesülés idején alakult ki testületük. A Fetialisok egykor a vallási jellegűnek tekintett „nemzetközi jog” szakemberei voltak; az ő részvételükkel és az általuk végzett szertartások közepette történt idegen törzsekkel a szerződéskötés vagy a hadüzenet, ősi eredetű és rögzített szövegű formulák elmondásával és a megfelelő rítusok végzésével. A testület jelentősége az idők folyamán olyan mértékben csökkent, amint a diplomácia és hadviselés közvetlenül a senatus hatáskörébe ment át; az i. e. II. században – úgy látszott – meg is szűnt. Ám Augustus az „ősi jó szokások” helyreállításának jegyében újjászervezte, magát fetialisnak választatta, és i. e. 32-ben ebben a minőségben hajított véres dárdát Egyiptom irányába. A Kleopátra és Antonius elleni háborút így abban a tudatban indíthatta meg, hogy az – mivel a szükséges rítusok vezették be – minden bizonnyal az istenek támogatását élvező harci vállalkozás lesz – bellum iustum ac pium, igazságos és kegyes háború.

Az állam és az idegen istenek

Az állam a maga papjain keresztül csak saját isteneiknek támogatását akarhatta elnyerni. Ámde Róma határain kívül idegen népek éltek, idegen istenekkel – és jóhiszeműen nem lehetett tagadni ezek létének realitását sem; ugyanolyan „valóságos" istenek voltak – ha idegenek is –, mint Róma saját istenei. Segítségükről sem volt ajánlatos lemondani; még kevésbé magukra haragítani őket. Róma uralkodó körei tehát nagyvonalú megértést tanúsítottak az idegen istenek irányában. A hagyomány úgy tudja, hogy Róma már történetének legkorábbi időszakában rendszeresen menesztett küldöttségeket a delphoi görög jósdába. Befogadták – még történetük hajnalán – a szomszédos Latium, az etruszkok és távolabbi görögök isteneit is; részben úgy, hogy saját isteneikkel azonosították ezeket, részben eredeti mivoltukban, saját idegen hangzású nevükön. Szükség esetén akár erőszakkal is betelepítették az ellenség isteneit: hiszen Róma – eltérően pl. Asszíria királyaitól – elvileg nem istenek, hanem csak emberek ellen harcolt. A Hannibal elleni döntő támadás előestéjén, a Sibylla-könyvek utasítására Kisázsiából, Pessinusból telepítették át a barbár Kybelé, a „nagy anyaistennő", Magna Mater kultuszát Rómába (i. e. 205). Szentélyt is építettek számára – de óvatosan csak a város szent határán (a pomeriumon) kívül, a Palatinus domb külső lejtőjén; a szentély papságát is saját hazájából telepítették Rómába, és római polgárnak megtiltották a barbár kultuszban való részvételt; ilyen félszeg módon jelent meg az első igazi „keleti" istennő, Magna Mater Rómában.

Más kultuszokkal szemben szigorúbban jártak el. Amikor egy római matróna görög származású rabszolgái meghonosították Dionysos misztériumait – a Bacchanaliá-akat – Itáliában, a senatus kemény rendelettel tiltotta meg a titkos szertartásokat; s amikor néhány évtizeddel később a zsidók egy csoportja kezdett vallási propagandát – a praetor őket is kiűzte Rómából. Viszont nem akadályozták azt, hogy akár Rómába költözött egyiptomiak, kisázsiaiak, zsidók vagy szírek a saját isteneiknek a saját rítusaik szerint hódoljanak – feltéve, hogy annak a római polgárok között nem óhajtanak híveket szerezni.

A hódításokkal párhuzamosan a köztársaság utolsó évszázada óta azonban Itáliában és Rómában egyre nagyobb számban jelentek meg a különféle keleti vallások hívei: zsidók, akik több zsinagógát is tartottak fenn, egyiptomi Sarapis és Isis-misztériumok hívei, és Kybelé – Attis beavatottjainak egyre újabb csoportjai. Ezeknek helyzete az eltűrtség és tilalom mezsgyéjén mindig bizonytalan volt. Az ismétlődő – bár korántsem következetes – tilalmak, száműzetések és templomok lerombolásai ellenére azonban ezek a kultuszok lassanként a római lakosság körében is hívekre leltek. Feltartóztathatatlan terjedésük mintegy előjátéka volt a kereszténység jóval később végbement térhódításának.

Numa Pompilius király vallási intézkedései

A római történetírói hagyomány úgy tudta, hogy Romulust, a harcias és hódító városalapító királyt a szabin származású Numa Pompilius követte, aki az új városállam létének jogi, erkölcsi, vallási és szertartási alapjait vetette meg. A római vallás intézményeinek jelentős részét ennek az elképzelésnek alapján neki tulajdonítja a római történetírás. Személyiségének történeti vagy inkább mondai jellege felől ma is folyik a tudományos vita; bizonyos, hogy a „harcias" és „békés-vallásos" királyok váltakozása a korai római történetben irodalmi fikció benyomását kelti. Kétségtelen azonban az is, hogy a Numa királynak tulajdonított intézkedések és vallási intézmények valóban ősi eredetűek, és Róma történetének legkorábbi időszakáig nyúlnak vissza. A rá vonatkozó kései hagyományt Plutarchos Numa-életrajza

alapján közöljük: ezzel érdemes összevetni Livius (I. 18–21. f.) némileg eltérő hagyományát is.

Miután Numa ezekkel az intézkedéseivel megszerettette magát a néppel, arra törekedett, hogy ezt a vaskeménységű és harcias várost szelídebbé és igazságszeretőbbé tegye... Mivel úgy gondolta, hogy nem lesz könnyű és megvetendő feladat megpuhítani s békéhez szoktatni ezt a nagyratörő és önfejű népet, az isteneket kérte, legyenek segítségére feladatának elvégzésében. Gyakran mutatott be áldozatokat, rendezett ünnepi körmeneteket és körtáncokat: ezek ünnepélyes komolyságuk mellett kellemes szórakozást is nyújtottak, s ily módon sikerült megnyernie a nép kegyét és megszelídítenie harcias természetét. Máskor az istenek haragjával rémítgette az embereket, és közölte velük, hogy szörnyű látomásai voltak, s félelmetes hangokat hallott; így azután a hiedelmek segítségével is sikerült megfékeznie és alázatosakká tennie őket. Főként emiatt keletkezett az a hit, hogy Numa bölcsességét és műveltségét Pythagorashoz fűződő szoros barátságának köszönhette...[1]

Az istenszobrokra vonatkozó rendelkezései is teljesen megegyeznek Pythagoras tanaival, aki azt vallotta, hogy az őslétező fel nem fogható és nem érzékelhető, láthatatlan és tiszta.[2] Numa is megtiltotta a rómaiaknak, hogy az istenekről emberi vagy állati képmásokat készítsenek. A rómaiaknál az isteneknek eleinte nem voltak festett vagy faragott képmásai. Történelmük első százhetven évében, bár több templomot és szentélyt építettek, szobrokat nem emeltek az isteneknek. Úgy gondolkodtak, hogy kegyeletsértő dolog lenne a magasabbrendű lényeket alsóbbrendűként ábrázolni, de különben is az istenséget csak az elme foghatja fel. Áldozataik is hasonlítottak a pythagoreusokéhoz: nagyrészt vértelen, olcsó liszt- és italáldozatok voltak...

A legmagasabb rangú főpapnak, a pontifex maximusnak tiszte a vallás dolgainak magyarázata és a jóslás lett; felügyelete nemcsak a nyilvános szertartásokra, hanem a magánemberek áldozataira is kiterjedt. Meg kellett akadályoznia, hogy bárki megszegje vagy megmásítsa az ősrégi szokásokat, és ő adott felvilágosítást, hogyan kell imádni és kiengesztelni az isteneket. A pontifex maximus volt a Vesta-szüzek legfőbb felügyelője is. Numának tulajdonítják a Vesta-szüzek első felszentelését, és az örök tűz körüli szolgálatot általában...

A király rendelete értelmében a papnőknek harminc éven át kell szüzességüket megőrizniök: az első tíz évben megtanulják a szertartásokat, a következő tíz évben szent tisztüket végzik, és a harmadik évtizedben másokat tanítanak erre. Harminc esztendő után, ha akarják, férjhez mehetnek, és felcserélhetik szent hivatásukat más életmóddal, de mint mondják, kevesen élnek ezzel a lehetőséggel, akik pedig megteszik, rendszerint szerencsétlenül járnak – életük hátralevő részét örökös bánatban és szomorúságban élik le, s ez másokat is babonás félelemmel tölt el, úgyhogy inkább megőrzik szüzességüket öregkorukig és halálukig.

Numa a Vesta-szüzeknek nagy kiváltságokat biztosított: így például, még apjuk életében végrendelkezhetnek, gyám nélkül intézhetik ügyeiket, akárcsak a háromgyermekes anyák.[3] Bárhova mennek, lictorok járnak előttük; ha a vesztőhelyre kísért halálraítélttel találkoznak, a kivégzést nem hajtják végre, de meg kell esküdniök rá, hogy a találkozás véletlenül és nem szántszándékkal történt. Aki gyaloghintójuk elé lép, halálbüntetéssel lakol. Kisebb vétségekért a Vesta-szüzeket megvesszőzéssel büntetik; néha maga a pontifex maximus hajtja végre a büntetést. A bűnöst ilyenkor mezítelenre vetkőztetik, s a megvesszőzés függönnyel elsötétített helyen történik. Ha papnő elveszti szüzességét, a Porta Collina közelében élve eltemetik. Itt, még a várfalon belül, van egy latinul aggernek nevezett halom, alatta pedig egy kisebb, földalatti helyiség, ahova létra vezet le. A helyiségbe vetett ágyat állítanak, mellette mécsest gyújtanak, odakészítik a legszükségesebb élelmiszereket, kevés kenyeret, cserépedényben vizet, tejet és olajat; így akarják maguktól azt a vádat

elhárítani, mintha a legszentebb szolgálatokra felszentelt személyt éhhalállal ölnék meg. A bűnöst a Forumon át viszik egy szíjakkal szorosan átkötött és sűrűn lefüggönyözött gyaloghintóban, hogy belülről semmi hang ki ne hallassék. A gyaloghintó elől mindenki csendben kitér, és az emberek mélyen lesújtva kísérik útján. Rómában nincs ennél félelmetesebb látvány, sem szomorúbb napjuk a város lakóinak. Amikor a gyaloghintó megérkezik a kijelölt helyre, a szolgák a szíjakat feloldják; a főpap a büntetés végrehajtása előtt titkos imát mond, kezét az istenekhez az égre emeli, majd a lefátyolozott vétkes papnőt ráállítja a létrára. Ezután ő maga és paptársai arcukat elfordítják, és amikor a papnő lemegy a föld alatti helyiségbe, a létrát felhúzzák, utána pedig a bejáratra sok földet hánynak, míg az egyenlővé nem lesz a halom felszínével. Így büntetik meg azokat, akik megszegik szüzességi fogadalmukat.[4]

M. E. *(Plutarchos:* Numa, 8–10. fej.)

Szentélyekre és szent ligetekre vonatkozó szabályzatok

1. Iuppiter Salonában (Dalmatia) felállított oltára

Lucius Aelius Caesar másodízbeni, valamint Publius Coelius Balbinus Vibullius Pius consulságának évében [– i. sz. 137] október 9-én Gaius Domitius Valens duumvir iuri dicundo [bírói hatáskörű tanácstag] Gaius Iulius Severus pontifex közvetítésével az alábbi szigorú előírást tette közzé. „Iuppiter, te Legjobb és Legnagyobb, amidőn most a mai napon néked adom és szentelem ezt az oltárt, ezt azon előírások szerint és azon a területen adom és szentelem, amelyet most itt ma nyilvánosan megjelöltem, azaz: egészen az oltár aljáig, ahol a szűztalaj kezdődik.[5] Ha valaki itt úgy mutatna be áldozati állatot, hogy belső részeit nem mutatja fel – az áldozatot ennek ellenére tekintsék szabályosnak.[6] Ezen oltárra vonatkozó előírások egyébként legyenek azonosak Diana istennőnek az Aventinuson álló oltárának előírásaival. Ezen szabályzat szerint és ezen a helyen – úgy, amint mondtam – Legjobb és Legnagyobb Iuppiter: néked adom, ajánlom és szentelem ezt az oltárt, hogy jóakaratú és kegyes légy irántam, társaim iránt, Martia Iulia Salona város tanácstagjai, polgárai, lakói, valamint hitveseink és gyermekeink iránt!"

H. I. (ILS 4907)

2. Szent ligetre vonatkozó előírások

Ezt a ligetet senki ne szentségtelenítse meg; ne vigyen ki és ne szállítson el belőle olyasmit, ami a ligethez tartozik, fát ne vágjon ki – legfeljebb az évenkénti szent szertartás napján. Azon a napon azonban, amikor ez a szent szertartás érdekében történik, büntetlenül szabad benne fát vágni. Ha valaki ezt az előírást megsérti, Iuppiternek tulkot áldozzon engesztelésül. Ha pedig tudva és rosszhiszeműen követi el a bűnt, Iuppiternek tulkot áldozzon és ezenfelül 300 as bírságot fizessen. Az áldozati állat és a bírság behajtása a [liget] ügyintézőjének feladata.

H. I. (Az itáliai Spoletium – Spoleto – mellett talált felirat, ILS 4911)

3. Szent terület felavatása

Ezt a térséget, amely ezen jelzőkövekkel van körülvéve, valamint az aljában elhelyezett oltárt Imperator Caesar Domitianus Augustus Germanicus szentelte fel, olyan fogadalom alapján, amely hosszú időn át feledésbe merült, és nem teljesítették; a fogadalmi felajánlás annak a tűzvésznek megfékezését célozta, amely Nero idejében kilenc napon át pusztította a várost.[7] E felavatás értelmében ezen határokon belül senkinek sem szabad épületet emelnie vagy meglévőt itt hagynia; nem szabad kereskedni, fát vagy egyéb növényt ültetni. Az a praetor, akinek ezen kerület igazgatása jutott osztályrészéül, illetve helyette valamely más magistratus, mutasson itt be áldozatul minden augusztus hó 23-án, Volcanalia ünnepén egy rőt színű bikaborjút és egy rőt színű kandisznót, és végezze el az előírt könyörgéseket.[8]

H. I. (Róma-városi felirat, ILS 4914)

4. Egy africai szentély leltárából

Leltár. luppiter Victor ezüstszobra a Capitoliumon;[9] fején ezüstből készült tölgyfakoszorú, 30 levéllel; köztük elhelyezve 15 db makk; jobbján ezüst földgömb és Victoria szobra, kezében 20 levelű pálmaággal, fején 40 levélből álló koszorúval; balkezében ezüst dárda...

...Továbbá a nimfák szentélyében[10] a kupolán koszorú alakban körbefutó felirat, amely 40 aranyozott betűt tartalmaz; a szavakat nyersaranyból vert levél alakú díszek választják el, szám szerint 10. 6 darab, a medencéhez erősített aranyozott serleg. Egy darab aranyozott kancsó; 6 darab bronzszobor, 6 darab márványszobor, köztük Cupido bronzszobra; 6 darab Silenus-szobor bronzból; 6 darab törülköző...

H. I. (Cirta – későbbi: Constantine – város szentélyének leltárából, töredékesen, feliratos formában maradt fönn; ILS 4921)

Róma papi testületeinek szertartásaiból

Vergilius tudós késő ókori kommentátora, Servius gazdag vallástörténeti tudásanyagából sok mindent beleszőtt a költemények magyarázatába. Itt közölt észrevételei az *Aeneisnek* ahhoz a részéhez kapcsolódnak, amelyben a költő Aeneas pajzsának veretdíszeit írja le, és benne a római múlt egyes mozzanatait – így a jelentős papi testületeket is – megemlíti.

„... Majd szökellő Salius-papokat, sok pőre lupercust
Rótt fel az égből épp leeső pajzzsal, meg a gyapjas
Sipkákkal...”

L. J. *(Vergilius:* Aeneis 8, 663 skk.)

Salius papokat:[11] ők azok, akik Iuppiter, Mars és Quirinus oltalma alatt állanak. Azért nevezik őket Saliusoknak, mert az oltárok körül ugrálnak [lat.: saliunt] és hármas dobbantásra táncolnak...

Sok pőre lupercust:[12] amikor Pan tiszteletére egykor a Lupercalia-ünnepet ülték, rablók

hirtelen rajtaütéssel elhajtották a rómaiak nyáját. Azok ruhájukat is eldobva üldözőbe vették a latrokat; miután leverték őket és visszaszerezték állataikat, a pőrén kivívott siker emlékére megmaradt az a szokás, hogy Lupercalia ünnepet pőrén ülik meg.

Meg a gyapjas sipkákkal: a flamenek süveget viseltek, amelyről rövid, gyapjas bojt csüngött alá.[13] Mivel azt forró nyáron nem viselték el, fejüket egyszerű lenfonattal kezdték átkötni, teljesen fedetlen fővel járniuk ugyanis nem volt szabad. Így kapták az általuk hordott lenfonatról a flamen nevet; eredetileg ti. flamennek hangzott; a filum [lat.: szál, fonadék] szóból. Ünnepnapokon azonban a lenfonatot le kellett tenniük és a süveget felvenni. Némelyek szerint ezt a viseletet a magasztos papi tisztség jeléül találták ki, mint ahogy az előkelő elhunytak fölé is oszlopot helyeznek, mintegy kimagasló rangjuk kifejezésére. Mások véleménye szerint a bojtos süveg nem a rang jelzésére szolgált, hanem onnan ered, hogy amikor Laurolaviniumban áldoztak, és a közelben tanyázó madarak az áldozati húst gyakran elragadták, a kiálló bojttal riasztották el őket. Innen maradt fenn az a szokás is, hogy Laurolaviniumban hatalmas bojtot viselnek, nem olyan rövidet, mint a Városban.

Az égből leeső pajzzsal: Numa Pompilius uralkodása alatt az égből apró kerek pajzs hullott alá. A béljósok ezt arra magyarázták, hogy ahol ez a pajzs van, az a hely uralkodik majd a világon. Numa éberen ügyelt arra, nehogy a pajzsot ellenség elragadhassa; ezért Mamurius kovácsmesterrel számos hasonló pajzsot készíttetett, s azokat Mars szentélyében helyezték el. ...Az ancile szó körülvágott és felhajtott szegélyű pajzsot jelent.[14]

H. I. (*Servius* ad Aen.)

A papi méltóságok rangsora

A papi tisztségeknek itt közölt rangsora még azokat a korai viszonyokat őrzi, amikor az „áldozó-király”, a rex sacrificulus magasabb rangúnak számított a pontifex maximusnál, a későbbi, köztársasági idők főpapjánál; sőt, ez az utóbbi még az archaikus triász három flamen-papjánál is alacsonyabb rangú. A köztársasági időkben már a pontifex maximus kezébe jutott az állami kultusznak legmagasabb szintű irányítása – beleértve ebbe a nála formálisan magasabb rangú tisztségek betöltőinek kinevezését is.

A papság rangsorát az istenek rangja szerint állapították meg. A legmagasabb rangú a Rex [király, ti. áldozó-király, rex sacrorum]; ezután következik a flamen Dialis, ő utána a Martialis, a negyedik helyen a Quirinalis, ötödiken a pontifex maximus. Ennek megfelelően a [szent lakomákon] csak a Király foglalhatja el a főhelyet. Iuppiter papja – a flamen Dialis – fölötte áll Mars papjának, az pedig Quirinusénak, aki rangban éppen utána következik, és mindezek magasabb rangúak a pontifexnél. A Rex azért áll a főhelyen – mert a király a leghatalmasabb; Iuppiter papja azért jelentős, mert a világmindenség urának... papja; Mars papja azért, mert Mars az atyja a város alapítójának. Quirinus istent Cures városból hozták Rómába, hogy társa legyen [Marsnak?] a rómaiak hatalmának védelmében. A pontifex maximus tekintélyét az adja, hogy őt tekintik az isteni és emberi dolgok bírájának és eldöntőjének.

H. I. (*Festus:* De sign. verb. – A szavak jelentéséről – c. töredékes munkájából.)

Az áldozó-király

Kérdés: Miért nem szabad az „áldozatok királyá”-nak, akit latinul rex sacrorum címmel illetnek, állami tisztséget viselnie, és a nép előtt beszédet tartania?

Felelet: Egykor, ősidőkben, a királyok végezték a legtöbb és a legfontosabb szertartást, és a papok élén ők mutatták be az áldozatokat is. Mivel azonban a királyok nem voltak mértéktartók, hanem dölyfösökké és elviselhetetlenekké váltak, a legtöbb görög államban megfosztották őket hatalmuktól, és csupán az isteneknek való áldozást hagyták meg számukra.[15] A rómaiak viszont mindenestül megszüntették a királyságot, és más tisztség viselőjére bízták az áldozást. Ennek azonban nem hagytak meg semmi hatalmat, sem a néppel való kapcsolatot; azt akarták, legyen nyilvánvaló, hogy csupán a szent rítusok terén királykodhat, és királysága csak az istenekkel kapcsolatban érvényes.[16] Még most is fennáll az a szertartás, hogy „a király” a Forumon, a Comitiumnak nevezett térség közelében ősi rítus szerint áldozatot mutat be – ám azt elvégezvén a Forumról a lehető leggyorsabban menekülni köteles.[17]

H. I. *(Plutarchos:* Quaest. Rom. 63.)

Iuppiter papjának kötelmei

A különféle papi tisztségek betöltői közül Iuppiter papjának, a flamen Dialisnak megkötöttségeit ismerjük a leggazdagabb forrásanyag alapján. Ezt a papi tisztséget – amelynek eredete még az archaikus isten-triász koráig nyúlik vissza – a legtekintélyesebbek közé sorolták. Csupán senator tölthette be, külön szolga (lictor) állt a rendelkezésére, és saját hivatali helyiséggel rendelkezett. Az előjogok fejében rá háruló tilalmak nagy része „tabu” jellegű vagy mágikus eredetű. Ezeknek legteljesebb összeállítását Aulus Gelliusnak, az i. sz. II. századi kompilátornak köszönhetjük.

Iuppiter papjának számos szertartást, nemkülönben több szent kötelezettséget írtak elő, amelyekről a hivatalos papi könyvekben és Fabius Pictor első könyvében olvashatunk. Ezekből nagyjából a következőkre emlékszünk: „Szentségtörést jelent az, ha Iuppiter papja lóra ül; ugyanígy hadba készülő sereget, vagyis fegyveres erőt tilos a város határain kívül megszemlélnie; emiatt ritkán választották meg Iuppiter papját consullá, hiszen a rómaiak háborúik vezetését a consulokra bízták; nem szabad ezen kívül Iuppiter papjának esküt tennie, továbbá gyűrűt viselnie, csakis áttörtet és kő nélkülit.[18] A *flamoniából,* azaz Iuppiter papjának házából tüzet csak istentisztelet céljára lehet kivinni; ha ebbe a házba megkötözött rab lép, fel kell oldozni, és köteleit a nyitott udvaron keresztül a tetőre felhúzni, onnan pedig az utcára hajítani. Csomó nem lehet sem hegyes papi süvegén, sem övén, sem ruhája más részén; ha valakit korbácsolni visznek, és az illető könyörögve borul lábai elé, a büntetést azon a napon vétek végrehajtani. Haját csak szabad ember vághatja le. Nem érintheti meg a kecskét, a nyers húst, a borostyánt és a babot, s ezeknek nevét sem ejtheti ki. A szőlőtőből magasabban kinövő hajtások alá nem léphet. Annak az ágynak a lábait, amelyen alszik, vékonyan be kell kenni iszappal és három egymást követő éjszakánál többet nem tölthet ágyán kívül;[19] ágyába más nem fekhet. Ágyának lábánál ládika álljon, benne áldozati kalács. Körmének és hajának levágott darabjait termőfa alatt kell földbe ásni.[20] Iuppiter papja minden nap végezzen áldozatot. Nem tartózkodhat a szabad ég alatt süveg nélkül; tető alatt viszont, a pontifexek nemrég kiadott rendelete értelmében, ahogy csak akar; ezt Masurius Sabinus írta le. Állítólag

még egyéb könnyítéseket és engedményeket is adtak számára a szertartásokat illetően. Élesztővel kevert lisztet keze nem érinthet.[21] Alsóruháját csak fedett helyen veheti le, nehogy az égbolt alatt, mintegy Iuppiter szemei előtt, meztelen legyen. Lakomán senki nem ülhet nála magasabban, csak az áldozó pap [rex sacrorum]. Felesége halála esetén hivatalától megválik. Házasságát csak a halál bonthatja fel. Olyan helyre, ahol sír van, soha nem megy, halottat nem érint,[22] nem tilos viszont a gyászmenetet elkísérnie. Körülbelül ugyanezek a szent előírások vonatkoznak feleségére is; amire állítólag különösen kell ügyelnie, az többek között a következő: festett ruhába öltözik, termőfa oltóágát viseli főkötőjén, és tilos több mint három lépcsőfokon felmennie, kivéve az ún. görög lépcsőket;[23] végül, amikor az Argei szertartáson részt vesz, sem fejét fel nem díszítheti, sem haját nem fésülheti meg.[24]

11. MARS

Feljegyeztem a Iuppiter papjára és Vesta-szűzre vonatkozó általános érvényű praetori rendelet szavait is: „Törvénykezésem ideje alatt sem Vesta-szüzet, sem Iuppiter papját nem kényszerítem esküre.” M. Varro pedig a következőket állítja Iuppiter papjáról, Isteni dolgok [Res divinae] című művének második könyvében: „Egyedül ő visel fehér süveget, vagy azért, mert a legmagasabb rangú, vagy mert illő módon Iuppiternek is fehér állatot kell áldozni.”[25]

K. I. *(Aulus Gellius:* Noct. Att. 10, 15)

Nemzetközi szerződések vallási szentesítése

Livius itt közölt elbeszélése a királyi Róma egyik nevezetes szerződésének formáját írja le: azt, amelyet Tullus Hostilius király alatt kötöttek Alba Longa népével, a város meghódolásáról. A – természetesen csekély történeti hitelű – leírásból az is következik, hogy a fetialisok intézményét Rómán kívül a többi latin város és törzs is ismerte. Az ezt követő szemelvényünk pedig a hadüzenet formuláját közli – ugyancsak Livius előadásában. A római felfogás szerint csak „igazságos és kegyes háborút" (bellum iustum ac pium) szabad viselni. A gyakorlatban ezt a nemes elvet úgy értelmezték, hogy a háború attól válik „szent és igazságos" jellegűvé, ha a hadüzeneti formákat megtartották, – tehát ha okot vagy ürügyet találtak a támadás megindítására.

A fetialis kérdést intéz Tullus királyhoz: „Megparancsolod-e nekem, király, hogy az albai nép pater patratusával szerződést kössek?" És mikor a király parancsot ad, a fetialis ezt mondja: „Szent füveket kérek tőled, király." Mire a király: „Vedd a tiszta füvet". A fetialis a fellegvárból tiszta gyepfüvet hoz. Majd ezt kérdezi a királytól: „Megteszel-e engem, király, a Quirisek római népének királyi hírnökévé, elismered-e segédeimet és fölszerelésemet is?" „Megteszlek – felel a király –, ha ebből sem rám, s a Quirisek római népére sem származik hátrány." A fetialis Marcus Valerius volt; pater patratusnak – fejét és haját szent ággal megérintve – Sp. Fusiust tette meg. A pater patratus tiszte, hogy ... szentesítse a szerződést; ezt sok szóval, hosszú szöveg elmondásával végzi – nem érdemes elismételni. Majd felolvasván a feltételeket, azt mondja: „Hallgass meg, Iuppiter; hallgass meg, Alba népének pater patratusa; hallgass meg te, Alba népe. Mindahhoz, amit azokból a táblákból vagy viasztáblákról elejétől végig hamis szándék nélkül felolvastak, és amit itt ma világosan megértettek, ... a római nép elsőként sohasem lesz hűtlen. Ha akár döntés folytán, akár rosszhiszeműségből elsőként válna hűtlenné, akkor azon a napon úgy sújts le, ó, Iuppiter, a római népre, mint ahogy ma én sújtok le itt erre a sertésre; a csapás annál súlyosabb legyen, amennyivel te hatalmasabb és erősebb vagy nálam". Mihelyt ezt kimondta, egy szikladarabbal letaglózta a sertést. Az albaiak meg a maguk szent szövegeit, a maguk esküjét mondták el a maguk vezérének, a maguk papjainak szájával.

K. F. (*Livius* I., 24)

Evocatio deorum

Az „istenek kiszólításának" ősi rítusáról a legrészletesebb felvilágosítást az i. sz. V. században élt Macrobius adja. Közléseinek szó szerinti hitelessége erősen vitatott, annál inkább, mert az általa idézett szerzők és művek egy része más forrásból nem ismeretes; könnyen lehet tehát, hogy ezekben az esetekben fiktív nevekről van szó. Macrobius a római vallást ismertető munkájában gyakran (így ebben a szemelvényében is) Vergilius egy-egy szöveghelyének értelmezéséhez fűzi hozzá saját mondanivalóját.

„Isteneink, akik országunk eddig segítették,
Szenthelyet, oltárt elhagytak mindent; ti veszendő
Várost védtek..."

L. I. (*Vergilius:* Aeneis, 2, 351 skk.)

Ezek a szavak a rómaiak legősibb szokását és leginkább titkolt szent szertartását idézik fel. Tudjuk ugyanis, hogy minden város valamely isten oltalma alatt áll, s a rómaiaknak titkolt, sokak előtt ismeretlen szokása volt, ha egy ellenséges várost ostromolni kezdtek, és bíztak benne, hogy már-már elfoglalják, egy bizonyos varázsigével „szólították ki" annak védelmező isteneit; ennek oka részben az, hogy úgy hitték, másként nem képesek a várost elfoglalni, de még ha ez lehetséges lett volna is, bűnnek tekintették volna istenek foglyul ejtését. Ezért maguk a rómaiak sem akarták bárkinek is elárulni annak az istennek nevét, akinek oltalma alatt Róma városa áll, és városuk latin nevét is titokban tartották. Ami az isten nevét illeti, az a régi szerzők egyikének-másikának műveiben mégiscsak olvasható – jóllehet e tekintetben nincs közöttük egyetértés; így tehát a régi dolgok kutatói is megismerhetik az erre vonatkozó véleményeket. Némelyek Iuppitert tartják [Róma titkolt védőistenének], mások Lunát, akadnak, akik Angeronára gondolnak – aki szája elé tartott ujjával csendre int –, ismét mások pedig (és ezek véleménye számomra leginkább mérvadó) Ops Consiviát tartják ennek az istennek. A városnak valódi, titkolt neve azonban a legtudósabbak számára is titok; maguk a rómaiak vigyáztak arra, nehogy velük is megtörténjék az, amit ők maguk gyakran tettek az ellenséges városokkal, hogy tudniillik az ellenség „szólítsa ki" isteneiket, ha a védelmező isten neve közismertté válik. Arra is vigyázniuk kell, hogy ne keltsen zavart egy olyan félreértés, amelynek már többen áldozatául estek, hogy ti. úgy vélik, egy és ugyanazon varázsigével lehet valamely város isteneit kiszólítani és a várost magát elátkozni. Én ugyanis Sammonicus Serenus Titkok könyve [Res reconditae] című munkájában megtaláltam mindkét varázsigét; ezekről ő azt állítja, hogy egy bizonyos Furiusnak igen régi könyvéből idézi őket. Az a varázsige tehát, amellyel ostrom idején valamely város isteneit ki lehet szólítani, a következő:

„Akár isten vagy Te, akár istennő, aki Karthago népét és városát oltalmad alatt tartod, Téged kérlek, te nagy isten, ki véded ezt a várost és népét: könyörgök hozzád és isteni társaidhoz: hagyjátok el Karthago népét és városát, hagyjátok magukra szent helyeit, templomait és városukat, és távozzatok el belőle! Népébe és államába ojtsatok félelmet, rettegést, feledést; hozzánk hivatván, jöjjetek Rómába énhozzám és az én népemhez; a mi szent helyeink, templomaink és egész városunk legyen kedvesebb és szeretettebb számotokra; úgy álljatok az én római népemnek és az én katonáimnak élére, hogy azt lássuk és észrevegyük. Ha így tesztek, fogadom: templomokat és ünnepi játékokat alapítok."

...Ha már az isteneket kiszólították, akkor magát a várost és seregét ily módon kell elátkozni; ezeket az átokigéket azonban csak dictatoroknak és imperatoroknak szabad elmondaniuk:

„Ó Dispater, Veiovis és ti halotti istenek [Manes] – vagy ahogyan nevezni kell benneteket – ti mindannyian töltsétek el Karthago városát és seregét – azt, amelyre e szavaim mondása közben gondolok – a menekülés vágyával, rettegéssel és ijedelemmel; akik a mi légióink és seregünk ellen pajzsot, fegyvert emelnek – azt a sereget, azt az ellenséget, azokat az embereket, városukat és földjeiket, e helységek, vidékek, földek és városok lakóit távolítsátok el, a napvilágtól fosszátok meg őket; az ellenséges városokat és földeket – amelyekre e szavaim közben gondolok – : mindezeket és minden lakójukat, minden korú bármely személyt: tekintsétek átkozottnak és néktek feláldozottnak – úgy és oly módon, ahogyan ellenséget csak el lehet átkozni. ...Ha úgy cselekszetek, ahogyan ezt elgondolom, érzem és értelmezem, akkor ezen fogadalom, bárki és bárhol mondta is ki, legyen érvényes e három fekete bárány feláldozása által. Téged szólítalak, Földanya [Tellus], és téged, Iuppiter!" Miközben ezt a szót mondja: Tellus, érintse meg kezével a földet; amikor Iuppiter nevét ejti, emelje kezét ég felé; amikor a „fogadalom" szót mondja, érintse kezével a mellét. Tudomásom szerint a régi időkben az alábbi városokat átkozták el ilyen módon: Itália területén... Fregellaet, Gabiit, Veiit, Fidenaet; Itálián kívül Karthagót és Korinthost, továbbá a gall, hispán, afrikai, mór és egyéb ellenséges népek seregeit és városait – ezeket a régi

évkönyvek meg is nevezik.

H. I. *(Macrobius:* Saturnalia 3, 9)

Róma titkos és misztikus nevei

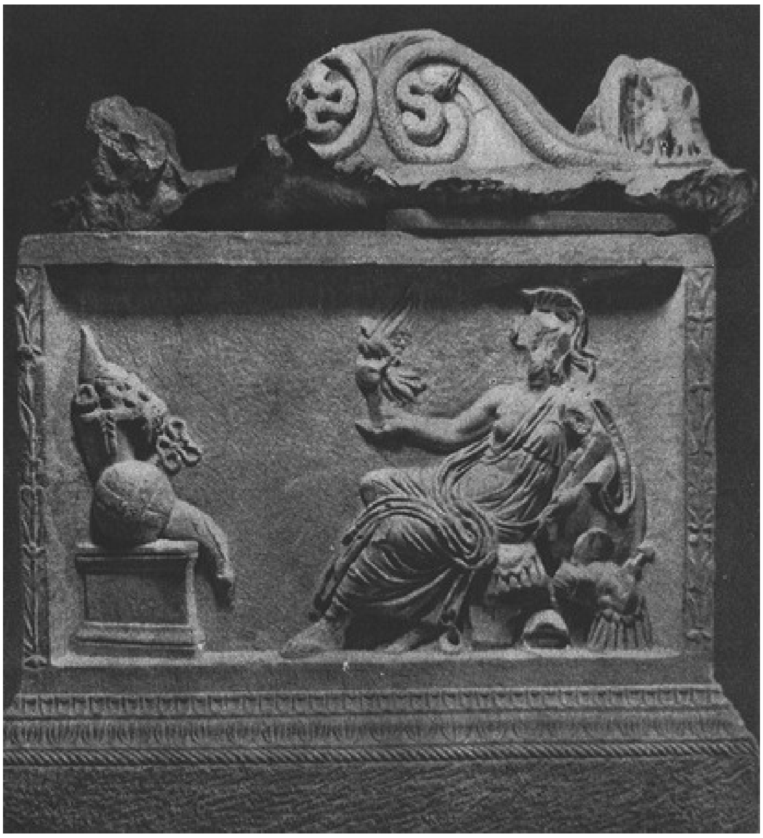
Április 21-én alapította Romulus Róma városát [a következőképpen]: összehívta valamennyi környező település lakóit, és meghagyta nekik, hogy hozzanak egy-egy rögöt saját földjükről. Ezzel mintegy előjelét adta annak, hogy Róma egykor valamennyi föld ura lesz. Ezután kezébe ragadta a szent kürtöt – ezt a rómaiak saját nyelvükön lituusnak mondják[26] – és ennek hangjai mellett kimondta a város nevét: ezáltal ő [ti. Romulus] lett minden későbbi szent beavatási szertartás kezdeményezője. A városnak három nevet adott: az egyik misztikus, a másik szent, a harmadik „politikai" [ti. profán] elnevezés. A város misztikus neve: Erós. Ez azt fejezi ki, hogy mindenkit szent szeretet töltsön el a város iránt; ezért nevezi a bukolikus költő rejtett utalással Róma városát Amaryllisnek.[27] A szent név: Flóra, azaz: virágzó. Innen ered a római Anthestéria [lat.: Floralia] ünnepe.[28] A világi név: Róma. A szent nevet mindenki ismerheti, és aggály nélkül ki is mondhatja; a misztikus nevet azonban csak a főpapoknak volt szabad kimondani a szent szertartások alkalmából. Mondják, hogy az egyik vezető embert egyszer keményen megbüntették amiatt, hogy a város misztikus nevét a tömeg jelenlétében nyíltan ki merészelte mondani. Miután [Romulus] ily módon a város nevét megállapította és azt felavatta, egy bikát fiatal tehénnel együtt igába kötött, és körbejárva kijelölte a majdani falat. A bikát a rúdnak a nyílt mező felé eső oldalához kötötte, a tehenet pedig a belső, a város felé eső oldalra, hogy a város férfiai félelmetesek legyenek a külső ellenséggel szemben, asszonyai pedig adjanak gazdag ivadékot.[29] Ezután a városon kívüli területről maga is fogott egy rögöt, s azt a többi, már korábban odahozott rög után a város felé dobta. Ez annak előjele volt, hogy a város minden időkben a külső népek [meghódítása] útján fog gyarapodni – s ez hamarosan kezdetét veszi.

H. I. *(Johannes Lydus:* De mensibus IV. 73)

A Fratres Arvales összejöveteleinek jegyzőkönyvéből

A „mezei testvérek", Fratres Arvales papi testülete nem tartozott a legjelentősebbek közé. Ennek a 12 tagú testületnek fő feladata a termékenységet fenntartó agrárkultuszok irányítása volt. Tagjait a császárkorban maga a császár nevezte ki; vezetőjük az évenként a tagok által választott magister. A testület évenként, az aratási munkák megkezdése előtt, május utolsó és június első napjaiban ünnepet tartott az általuk leginkább tisztelt istenek számára. Ezek: Mars (mint a terményeket mindenfajta külső káros behatástól védő isten); az „isteni istennő", Dea Dia – akit Ceresszel, a földek termékenységének istennőjével azonosítottak; továbbá a házakat és lakóikat védelmező Larok, valamint a Semo-istenek, akik a vetés (lat.: semina) sarjadásán őrködtek, és az érés különböző időpontjainak megfelelően más-más időben „szólították" a szántóvetőket. Ezeket az ünnepeket saját szentélyükben tartották, Rómától kb. 5 mérföldnyire délre, a Via Campana mentén. Ennek a szentélynek régészeti feltárásakor – még a XVIII. században – kerültek napvilágra a szent összejövetelekről készült és feliratos formában megörökített jegyzőkönyvek. Ezek pontos leírást adnak a végzett szertartásokról és elhangzott imaformulákról. Bár a feliratok az i. sz. II–IV. századból maradtak fenn,

formuláik, és főként az ősi előírásokat követő mágikus jellegű imaformulák a római vallás korai kultikus szokásaira is fényt vetnek. – A részben nehezen érthető szövegek magyarázatában e feliratok legjobb kommentáros kiadását követtük elsősorban: *W. Henzen:* Acta fratrum Arvalium. (Breslau, 1874.)

12. TRÓNOLÓ RÓMA

Május 29. napján Dea Dia szent ligetében Alfenius Avitianus helyettes előljáró az oltáron két disznót vágott le áldozatként a liget netáni megszentségtelenítéséért és az ott végzett [tiltott] tevékenységért.[30] Azután tiszteletadásként tehenet áldozott, majd a terembe visszatérve leült papi székére; majd az oltárhoz tért vissza, és azon sertés belső részeit mutatta be áldozatul. A szent körzetben egy fűkoszorúval ékesített ezüst tűzhelyen tehén belső részeit mutatta be, visszatért a terembe, az áldozat elvégzését bejegyezte a szertartáskönyvbe, letette bíborszegélyű tógáját, majd kamrájába vonult vissza. A délelőtt folyamán a Fratres Arvales átvették bíborszegélyű tógáikat, összegyűltek a teremben, leültek a padsoraikba, feljegyezték jelenlétüket és az áldozás megtörténtét, majd ettek az engesztelő sertés húsából és véréből. Ezután bíborszegélyű tógájukban, fedett fejjel és kalászkoszorúval a szent ligetbe vonultak, itt Alfenius Avitianus helyettes elöljáró vezetésével kövér bárányt áldoztak, és megszemlélték, hogy az áldozat kedvező előjelű-e. Az áldozat elvégeztekor tömjént és bort mutattak be. Ismét visszatértek a szentélybe; itt az asztalon áldozati lepényt fogyasztottak, majd a szentély előtti pázsiton a helyettes elöljáró és a flamen mutatta be áldozatát. Ismét az épületi oltárhoz térve, bemutatták ajándékaikat, a flamen és a helyettes elöljáró borral színültig tele serlegeket és tálakat hozott, a bejárat előtt tömjént és bort áldoztak, majd megálltak a bejárat előtt.[31] Közülük ketten a közszolgákkal elmentek a gyümölcsökért, és visszatérve azokat jobbról balra kézről kézre adták, majd ugyanezt [a szertartást] ellenkező irányban megismételték, és így adták át a közszolgáknak a gyümölcsöket. Az épületbe visszatérve fohászkodtak a szent

lepények fölött, s azokat a nyitott ajtón át a dombra hajigálták; a márványpadokra leülve, a közönségnek babérkoszorús cipókat osztogattak. Mindenki „rabolhatott” magának egy-egy darabot; ezután olajjal megkenték az istennők [szobrait], s a szentélyt bezárták. Mindenki kiment. A papok pedig bezárkózva és tógájukat felgyűrve átvették a könyveket, és tánclépésben, hármas dobbantás ütemére ezt a verset énekelték:[32]

Minket, ó Larok – segítsetek!
Minket, ó Larok – segítsetek!
Minket, ó Larok – segítsetek!

Marmar! Ne engedd, hogy vész és romlás törjön sokakra!
Marmar! Ne engedd, hogy vész és romlás törjön rá, sokakra,!
Marmar! Ne engedd, hogy vész és romlás törjön rá sokakra !

Elégeld meg [a bajokat] vad Mars! A küszöbre ugorj! Állj itt meg!
Elégeld meg őket, vad Mars! A küszöbre ugorj! Állj itt meg!
Elégeld meg őket, vad Mars! A küszöbre ugorj! Állj itt meg!

A Semo-istenek[33] – hol ez, hol az – szólítanak majd mindenkit!
A Semo-istenek – hol ez, hol az – szólítanak mindenkit!
A Semo-istenek – hol ez, hol az – szólítanak mindenkit!

Marmor![34] Segíts minket!
Marmor! Segíts minket!
Marmor! Segíts minket!
Diadal! Diadal! Diadal! Diadal! Diadal!

A hármas ütemű tánc után adott jelre a közszolgák beléptek, és átvették a könyveket.

H. I. (Acta Fratrum Arvalium ILS 5036, 5039)

Csodajelek és vallási intézkedések a II. pun háború idején

A II. pun háború kora – a maga páratlan megpróbáltatásaival – jelentős szakasza volt a római vallás fejlődésének is. A római hit szerint minden szerencse és kudarc az istenek jó vagy rosszindulatának, elégedettségének vagy haragjának folyománya. Így hát – a senatus vezetésével – különös gonddal figyelték és jegyezték fel a természet minden olyan szokatlan jelenségét, amelyből az égiek hangulatára lehetett következtetni. Az egyes katonai kudarcok után (és három egymást követő évben négy súlyos vereség is érte Rómát: a Trebia, Ticinus, Trasimenus és Cannae mellett vívott csatákban) utólag is megpróbáltak rábukkanni azokra a mulasztásokra, amelyeket az istenekkel szemben elkövettek. Új mozzanatként jelentkezik továbbá ebben az időszakban a görög vallási hiedelmek és rítusok fokozott és szinte rohamos átvétele – alighanem olyan meggondolás alapján, hogy az eddigi kultuszok nem biztosították az istenek kedvezését, tehát új és az eddigieknél hatékonyabb módszerekhez kell folyamodni; ezeket pedig a görög világ nyújtotta. Erre az egész folyamatra vet fényt Livius elbeszélése az i. e. 217-ben elszenvedett Trasimenus tavi vereség utáni eseményekről.

Q. Fabius Maximus, a másodízben megválasztott dictator hivatalba lépése napján

összehívta a senatust,[35] s az istenekkel kezdve szavait, bebizonyította az atyáknak, hogy C. Flaminius consult inkább a szertartások és a jósjelkérdések elhanyagolása, mint elhamarkodottsága és tapasztalatlansága miatt lehet elmarasztalni, s hogy magukat az isteneket kell megkérdezni, mi módon lehet kiengesztelni haragjukat. Ezért olyan határozatra vette rá őket, amihez nem egykönnyen, s csak elrettentő csodajelek esetén szoktak volt folyamodni: a decemvirek tekintsék meg a Sibylla-könyveket. Ezek, a szent könyvek átnézése után, a következőket közölték az atyákkal: a háború elején Marsnak tett fogadalmat, amelyet nem teljesítettek illő módon, sokkal fényesebb szertartások kíséretében meg kell újítani,[30] Iuppiternek nagyszabású játékokat, az eryxi Venusnak és az Értelemnek szentélyt kell felajánlani;[37] általános könyörgést s az isteneknek szent lakomát kell rendezni, s ver sacrumot fogadni arra az esetre, ha a háború szerencsésen fejeződik be, s az állam helyzete ugyanaz marad, mint háború előtt.[38] Minthogy Fabiust le fogja kötni a háború gondja, a senatus M. Aemilius praetornak parancsolta meg: gondoskodjék róla, hogy a főpapi testület jóváhagyásával mindezt időben végrehajtsák.

E senatusi határozat után a praetornak a testülethez intézett kérdésére C. Cornelius Lentulus főpap azt a választ adta, hogy a ver sacrum ügyében mindenekelőtt a nép véleményét kell kikérni, mert a nép határozata nélkül nem történhet meg a felajánlás. A néphez a következő hagyományos kérdéseket intézték:

– Óhajtjátok-e, parancsolj átok-e a következőket: Ha a Quirisek római állama, ahogy óhajtom, a következő öt évben fennmarad, s épségben túléli a háborút, amelyet a római nép a carthagóiak, s az Alpokon innen lakó gallusok ellen folytat, akkor a római nép áldozatul felajánlja az isteneknek, hogy mindazt a disznót, juhot, kecskét, és marhát, amit ez a tavasz hoz, s amit még nem ajánlottak fel, attól a naptól, amelyet a senatus és a nép kijelöl, Iuppiternek szenteli. Aki áldozni akar, áldozzon, amikor és amilyen szertartással akar, s bármiképpen áldozik is, áldozata legyen érvényes. Ha pedig a jószág, amit feláldoznának, elpusztul, az ne számítson áldozatnak, és ne számítson bűnnek. Ha pedig valaki akaratlanul tönkreteszi vagy megöli, ne terhelje vétek; ha pedig valaki ellopja, az ne a nép bűne legyen, s azé sem, akit megkárosítottak. Ha valaki tudtán kívül baljós napon áldoz, áldozata számítson helyesnek. S akár éjjel történik, akár nappal, akár szolga mutatja be, akár szabad, az áldozat számítson helyesnek. S ha előbb történnék az áldozat, mint a senatus és a nép elrendelte, legyen a nép tiszta és szabad ettől a vétektől.

Ugyanezért háromszázharminchárom és egyharmad ezer as költséggel megrenŤezendő nagy ünnepi játékokra tettek fogadalmat, és még arra, hogy Iuppiternek háromszáz ökröt, sok más istennek fehér ököröket és egyéb jószágokat vágnak áldozatul. Mikor a fogadalmak előírás szerint elhangzottak, áldozati ünnepet hirdettek. Ezen nemcsak a város lakói vettek részt az asszonyokkal és a gyermekekkel, hanem azok a földművesek is, akiknek egyéni sorsuk miatt nem volt közömbös az állam helyzete. Ezután három napon át vendégséget rendeztek az isteneknek, amelyen a decemvirek látták el a szent szolgálatot. Nyilvánosan hat vánkost helyeztek el, egyet Iuppiternek és Iunónak, a másikat Neptunusnak és Minervának, a harmadikat Marsnak és Venusnak, a negyediket Apollónak és Dianának, az ötödiket Vulcanusnak és Vestának, a hatodikat Mercuriusnak és Ceresnek. Ezután szentélyek építésére tettek fogadalmat. Q. Fabius Maximus dictator az eryxi Venusnak ajánlott fel templomot, minthogy a sorskönyvek szerint ezt neki, a legfőbb állami tisztség viselőjének kellett megtennie, T. Otacilius praetor pedig az Értelemnek ígért szentélyt.

M. Gy. *(Livius* XX., 9–10)

A senatus határozata a bacchanaliákról

Livius elmondja (39, 8–19. fej.), hogy az i. e. 186. évben „földalatti összeesküvések" híre jutott el a senatushoz; egy görög származású ember propagandát kezdett Bacchus-Dionysos misztériumainak és orgiasztikus szertartásainak terjesztésére. Ez a titkos kultusz két irányból hatolt be Rómába: Etruria felől – ahol azonban csupán évenként három ünnepet tartottak, azt is nappal –, és Campaniából, ahol már rendszeres éjszakai összejövetelek járták. Ez az utóbbi látszott a veszélyesebbnek; hívei közrendűek és rabszolgák közül kerültek ki, és az éjszakai ünnepségek, a misztériumok titkolt jellege kicsapongásokra vagy – ami még rosszabb – politikai felforgató tevékenységre engedett következtetni. A senatus gyorsan és szigorúan cselekedett: a vétkeseket részben halálbüntetéssel, részben börtönnel sújtotta, és rendeletileg tiltotta meg Bacchanalia-ünnepségek tartását egész Itáliában. Az erről szóló senatusi határozat egy bronztáblán, feliratos formában maradt fenn; szövegéből kitűnik, hogy a tilalom nem volt teljes; azok számára, akik vallási hagyományaik alapján ragaszkodtak a misztériumkultusznak ehhez a formájához, szigorú felügyelet mellett megengedték annak folytatását; kultuszuk számára azonban propagandát nem volt szabad folytatniuk. A tilalom fenntartásos jellege azt igazolja, hogy a Bacchanalia megtiltásával a senatus inkább politikai, mint vallási célokat követett. A tilalom a senatus hangadó konzervatív köreinek aggodalmát is kifejezi a görög eredetű szellemi áramlatok terjedésével szemben; néhány évvel később Rómából száműzték a görög (epikureus) filozófusok egy csoportját, majd a rétorokat és a „káldeus" csillagjósokat is.

Quintus Marcius és Spurius Postumius consulok összehívták a senatust október 7-én Bellona templomában. A jegyzőkönyv elkészítésekor jelen volt Marcus Claudius, Lucius Valerius, Quintus Minucius. Azokra vonatkozólag, akik Bacchanaliák tartására szövetkeztek, a következők közzétételét határozták: Senki közülük a jövőben ne merjen Bacchanaliát tartani; ha vannak olyanok, akik azt állítják, hogy számukra ez szükséges, keressék fel Rómában a praetor urbanust, és meghallgatásuk után kérésükről senatusunk döntsön; a döntéshez legalább száz senator jelenléte szükséges. A bacchánsnők közé férfi ne merjen keveredni, sem római polgár, sem a latin néphez [nomen Latinum] tartozó, sem a szövetségesek közül senki – kivéve ha a praetor urbanust felkereste, és az a senatus határozata alapján – amelynek hozatalakor legalább száz senatornak kell jelen lennie – engedélyt nem ad. Ez a senatus határozata. Senki férfi nem vállalhat papságot; elöljáró tisztét sem férfi, sem nő nem töltheti be; nem tarthat közülük magánál senki sem közös pénzt. Sem férfit, sem nőt tisztségre vagy tisztség helyettesítésére nem választhatnak. Senki a jövőben ezek után ne akarjon titkos esküvésben, fogadalomban vagy szövetkezésben, avagy ilyenre irányuló megegyezésben részt venni, ilyen jellegű ígéretet egymásnak sem tehetnek. Titkos szertartásokat senki ne merjen végezni. Szertartást sem nyilvános helyen, sem magánterületen, sem a városon kívül senki nem rendezhet, kivéve, ha felkeresi a praetor urbanust, s az a senatus határozata alapján – melynek meghozatalakor legalább száz senatornak kell jelen lennie – engedélyt nem ad. Így határozott a senatus. Több mint összesen öt személy – férfiak és nők együtt – nem tarthatnak vallási szertartást; ezek közül férfi nem lehet több kettőnél, nő pedig nem több háromnál – kivéve, ha a praetor urbánus és a senatus erre a fent megjelölt feltételek mellett engedélyt ad. A fenti határozatot gyűlésen kell kihirdetni, nem kevesebb, mint három vásárnap [nundinae] alkalmából, hogy mindenki tudomást szerezzen a senatus határozatáról, amely határozat ilyképpen szólt. Ha ezután is lesznek olyanok, akik a fent feljegyzett rendelet ellen cselekszenek, azok ellen a határozat értelmében főbenjáró pert kell indítani. A senatus továbbá úgy határozott, hogy mindezt érctáblára kell vésni, s azt olyan helyen kifüggeszteni, ahol a legkönnyebben olvasható. A Bacchus-szentélyeket, amennyiben ilyenek vannak – kivéve a netán bennük található szent tárgyakat –, a fenti rendelet értelmében ezen táblák kifüggesztésétől számított tíz napon belül

el kell távolíttatni.

H. I. (Bronztáblára vésve maradt fenn; vö. ILS 18; *E. Diehl:* Altlateinische Inschriften[3], 262)

Törvénytervezett a vallás védelméről

Platón az ideális állam fantáziaképének megrajzolása után egy újabb (egyben utolsó) művében a megvalósítható legtökéletesebb állam törvényeinek rendszerét és tartalmát is felvázolta. Ezzel a szándékkal írta meg Az állam (Politeia) című munkája után a Törvények (Nomoi) könyveit. Az ő példáját követte Cicero, amikor a római állam „ideális" és csupán elméleti értékű ábrázolása után (De re publica = A köztársaságról) kísérletet tett a római állam számára hasznos törvényrendszer kidolgozására is; ennek a törekvésnek eredménye De legibus (A törvények) c. műve. Ebbe illesztette bele azokat a törvényeket is, amelyek a vallás megtartására vonatkozó előírásokat tartalmazzák. Elgondolásai (amelyek megvalósítására sohasem történt kísérlet) megfelelnek az „ősi hagyományok" helyreállításáról és a szükséges vallási megújhodásról szóló nézeteknek. Ezeket a törekvéseket később Augustus császár érvényesítette valláspolitikájában. Cicero munkája párbeszédes formájú; az elképzelt beszélgetőfelek: öccse, Quintus Cicero és ő maga. Ez a fikció a tervezetnek egészen személyes jelleget ad. A konkrét intézkedések felsorolását elvi alapvetés előzi meg: ebben Cicero állampolgári kötelességgé teszi az állam isteneibe vetett hitet – bár ő maga még puszta létüknek szokványos bizonyítékait sem találta elégségeseknek.

Az istenekhez tisztán kell közeledni: irántuk tiszteletet tanúsítani, és minden más érdeket félretenni. Aki másként cselekszik, azon maga az isten áll bosszút.

Senkinek se legyenek egyéni istenei, sem újak, sem idegenek, csupán az államtól befogadottak; egyénileg is azokat az isteneket tiszteljék, akiknek kultuszát ősi szokás szerint atyáinktól átvettük.[39]

Templomokat a városokban létesítsenek; a földeken pedig szent ligeteket és lakóhelyeket a Larok számára.

A család és az ősök vallási szokásait őrizzék meg.

Tiszteljék az isteneket; azokat, akiket mindig is égieknek tartottak, de azokat is, akiket érdemeik az őket méltán megillető égbe juttattak: Herculest, Libert, Aesculapiust, Castort, Polluxot, Quirinust, valamint azon [tulajdonságokat], amelyek folytán az embernek a mennybemenetel megadatik: az Értelmet, az Erényt, a Kegyeletet, a Becsületességet[40]; a templom ezek dicséretére szolgáljon, ne pedig bűnöknek kedvezzen.

A szokásos szent szertartásokat tartsák meg.

Ünnepnapokon tegyék félre az ellentéteket; ezeket a napokat ünnepeljék együtt azokkal a rabszolgákkal, akik már befejezték munkájukat. Az ünnepet úgy rendezzék, hogy az évenkénti munkaszüneti időre essék. A megszabott terményeket és gyümölcsöket a papok nyilvánosan áldozzák fel; ez meghatározott áldozatokon és napokon történjék; és ugyancsak más, kijelölt napokat tartsanak fenn a tej és a szaporulat bőségéért való áldozásra. Nehogy ezt elhibázzák, szabják meg a papok az áldozatok módját és évenkénti menetét; ők gondoskodjanak arról is, hogy az egyes istenek számára hozott áldozatok szépek és nekik megfelelőek legyenek.

A különféle istenekhez más-más papok tartozzanak. A pontifexek valamennyi isten kultuszát irányítsák, némelyekét pedig a flamenek.[41] A Vesta-szüzek a városban őrizzék az örök tüzet a közös tűzhelyen.

Azok, akik tájékozatlanok az ezekhez a magán és állami áldozatokhoz illő módszerekben és szertartásokban, tanuljanak az állami papoktól. Ezeknek pedig három fajtája legyen: egyik, hogy a szertartásokat és az áldozatokat irányítsa, másik, hogy megmagyarázza a jósok és jövendőmondók azon homályos kijelentéseit, melyeket a senatus és a nép elfogad; végül a legjobb és leghatalmasabb Iuppiter akaratának tolmácsolói, az állami augurok, ezek az előjelekből és madárjóslatokból lessék a jövőt, és őrizzék meg tudományukat,[42] a papok vizsgálják meg a szőlőskertekre, füzesekre és a nép üdvére vonatkozó előjeleket; azok, akik a háború vagy a nép ügyét intézik, a madárjóslatot előre jelentsék, s annak engedelmeskedjenek; lássák előre az istenek haragját, s azt hárítsák el; az ég bizonyos tájain megjelenő villámokat értelmezzék, s tartsák a várost, a földeket és a megfigyelésre kijelölt helyeket szabadon. Ha egy augur bármiről kijelenti, hogy meg nem engedett, jogtalan, bűnös, ártalmas, az legyen érvénytelen és végre nem hajtható; bárki, aki nem engedelmeskedik, halállal bűnhődjék.

A fetialisok legyenek a bírái és hírnökei a szerződéseknek, békének és háborúnak, fegyverszüneteknek és követségeknek; a háború dolgában ők döntsenek.

Ha a senatus úgy határoz, az előjeleket és csodákat etruszk haruspexek terjesszék elő, és Etruria tanítsa meg előkelőinket erre a tudományra. Hozzanak engesztelő áldozatot azoknak az isteneknek, akikről így határoznak, és engeszteljék ki a villámokat, s mindent amit csak a villám sújtott.

Az asszonyok ne rendezzenek éjszakai áldozatokat, kivéve azokat, melyeket a rítus szerint a népért hoznak; és senkit ne avassanak be közülük, csakis Ceres görög misztériumába, úgy ahogy szokás.[43]

Az olyan szentségtörést, amit nem is lehet kiengesztelni, istentelen cselekedetnek kell minősíteni; amit ki lehet engesztelni, azt állami papok engeszteljék ki.

Nyilvános ünnepi játékok alkalmával, amennyiben versenykocsi és test-test elleni küzdelem nélkül tartják, a közhangulatot mérsékeljék lantok és fuvolák zenéjével, és ezt kapcsolják össze az istenek tiszteletével.

Az ősi szertartások közül a legszebbeket ápolják.

Az Ida-hegyi Anya szolgáin[44] kívül senki ne kérjen alamizsnát, és ők is csak a szokásos napokon.

Azzal, aki ellopja vagy elrabolja a szent áldozatra felajánlott tárgyat, apagyilkosként bánjanak el.

Az esküszegők isteni büntetése a pusztulás, emberi büntetése pedig a szégyen.

A fajtalanságot a legsúlyosabb büntetéssel sújtsák a papok.

Istentelen ember ne merészelje az istenek haragját ajándékokkal csillapítani.

Óvatosan tegyenek fogadalmakat; a törvény megsértői nyerjék el büntetésüket.

Senki se ajánlja fel szent áldozatul a földet. Az arany, ezüst, elefántcsont felajánlásának pedig legyen meg a kellő mértéke.

A hagyományos családi szertartások maradjanak meg.

A halotti istenek jogai legyenek sérthetetlenek. Az elhunyt derék hozzátartozókat isteni lényekként tiszteljék; a temetkezési költségeket és a gyászt azonban korlátozzák.

K. I. *(Cicero:* De legibus 2, 8–9. fej.)

Caesar megistenülése

A görög mitológiának ismert motívuma volt a katasteris mos, az a hit, hogy egy ember ill. hérosz halálában csillaggá vagy csillagzattá válik (gör.: astér = csillag). Ilyen mítoszokkal magyarázták egyes csillagok vagy egész csillagképek eredetét, vö. pl. az Óriónhoz, Kastór és

Polydeukéshez, Andromedához fűződő mítoszokat. A hellenizmus korában ez a hiedelem történeti személyekre is kiterjedt. Ezt az elképzelést vonatkoztatta Octavianus-Augustus Caesarra, annak az üstökös csillagnak megjelenése alkalmából, amelyről Plinius is, Servius is megemlékezett; nagy valószínűséggel állítható, hogy Caesart azóta megistenült személynek, divusnak tekintették, bár „az állam istenei" közé való befogadása csak később történt meg. Ovidiusnak ez a mitikus motívum adott lehetőséget arra, hogy az Átváltozások (Metamorphoses) c. mítosz-feldolgozó művét ezzel a legfrissebb „átváltozás"-sal: Caesar katasterismosával, csillaggá- és istenné-válásával zárja le. Az itt közölt szemelvény Caesar meggyilkolásához kapcsolódik. Ősanyja – Venus istennő (őrá utal a szöveg első sorának Cytherea neve) – Iuppiternek panaszkodik legdicsőbb sarjának korai halála miatt; erre válaszul hangzanak el Iuppiter szavai. A legfőbb isten nemcsak vigaszt nyújt, hanem a jövőt is meghirdeti.

„Ő, akiért küzdesz, Cytherea, korát befejezte,
éve letelt, épp annyi, amennyi a földön övé volt.
Istenként föl az égbe kerül, templomban imádják,
s ezt te teszed, s fia, az, ki nevét is majdan örökli,
s hordja a terhét majd, s később, mikor apja, ölőin
bosszut áll, minket segítőiül élvez a harcban."[45]
…
Ezt csak alig mondotta, mikor közepén a tanácsnak
már ott állt a kegyes Venus, úgy, ahogy más ki se látta,
és Caesar lelkét, mielőtt az a légbe oszolna,
vette magához, hogy társul vigye égi tüzekhez;
míg viszi, látja, kigyúl, és érezi, éget: azonnal
messze bocsátja öléből: száll magasabbra a holdnál,[46]
üstöke lángot vet, tág térben húzza magával,
csillagként sugaraz, s látván fia tetteit, ez mind
– vallja – nagyobb, mint mit maga tett, s így veszteni örvend.
Ez megtiltja, hogy apjánál magasabbra becsüljék,
csakhogy a Hír, a szabad, mely nem függ semmi parancstól,
őt magasabbra emelve, ez egyben mond neki ellent:
így kicsinyebb Agamemnonnál Atreus, a dicsőnél,
Aegeus Theseusnál, Peleust megelőzi Achilles;
s végezetül, hogy még illőbb példákra utaljak,
Saturnus kicsinyebb Iuppiternél, mert Iuppiternek
hódol az égbeli vár s a világ hármas birodalma,
Augustusnak a föld; mindketten apák, fejedelmek.
Istenek, Aeneast kísérők, kiknek a kard s láng
meghódolt, s ti is Itthoniak, s te Quirinus, a város
apja, s e mindig győztesnek nemzője Gradivus,
s Vesta, ki Caesarnak házában lelsz kegyes otthont
s Caesar Vestájával együtt Phoebus ki amott laksz,
és Iuppiter, tarpeiai vár tetejében uralgó,
s más isten, kit a költőnek szólítani jámbor:
későn jöjjön a nap, csak már mikor én nem is élek,
melyen az isteni Augustus tovahagyja a földet,
égbe kerül, s onnan hallgatja meg esdekelésünk!

D. G. (*Ovidius:* Átváltozások 15, 816 skk.)

Az üstökösökről

Az üstökösök csaknem minden nép körében vallásos vagy babonás hiedelmek forrásai voltak. Plinius a maga nagy természettudományi művébe is beágyazta a hozzájuk fűződő elképzeléseket. Kiindulópontja az, hogy az ilyen égi jel mindig kedvezőtlen eseményt hirdet. E szabály alól csak egyetlen – ám annál nevezetesebb – kivételt ismer: azt az üstököst, amely nem sokkal Caesar meggyilkolása után vált láthatóvá.

Némely üstökös a bolygók pályájához hasonlóan mozog, mások pedig mozdulatlanok. Majdnem mindegyik az ég északi részén mutatkozik, de megjelenésének helye közelebbről nem meghatározható. Leginkább az égnek azon a jobban megvilágított részén mutatkoznak, amelyet tejútnak nevezünk. ...Etiópia és Egyiptom népei ismernek egy különösen ijesztő üstököst, amely nevét az akkor uralkodó Typhón királyról nyerte;[48] tüzes és tekervényes a megjelenése, látványa félelmetes; nem is annyira csillag, inkább tűzcsomó. Előfordul, hogy a bolygóknak és más csillagoknak is látható üstöke. Az üstökös azonban soha nem jelenik meg a nyugati égen. Általában félelmet keltő csillag ez, és nehezen engesztelhető. Ilyen jelent meg például az Octavius consul alatti belviszály idején,[49] majd ismét Pompeius és Caesar polgárháborújában, a mi időnkben pedig akkor, amikor Claudius Caesar méreg áldozata lett, és Domitius Nero lépett örökébe,[50] majd ez utóbbi császár idején szinte állandóan mutatkozott ijesztő alakban. A hozzáértők szerint jelentősége van annak is, az ég mely része felé terjeszkedik, mely csillag erejét veszi át, milyen alakot ölt, és az ég mely táján villan fel; ha fuvola alakú, ez a zene művészetére utal; ha más csillagzatok alatt mutatkozik, ez romlott erkölcsökre utal; a szellem és műveltség terjedését hirdeti, ha egyes állócsillagokkal együtt egyenlőszárú háromszöget vagy négyzetet alkot; ha pedig az északi vagy déli Kígyó-csillagzat fejénél jelenik meg – mintha mérget öntene!

Az egész világon egyetlen hely van, ahol üstökösnek kultusza van – éspedig egy római templomban. Ezt az üstököst az isteni Augustus rendkívül kedvezőnek ítélte a maga számára; azoknak az ünnepi játékoknak kezdetén jelent meg ugyanis, amelyeket Venus Genetrix tiszteletére rendezett, nem sokkal atyja, Caesar halála után, az általa alapított collegium körében.[51] Örömét e szavakkal hozta nyilvánosságra: „Pontosan az általam rendezett ünnepi játékok napjaiban hét napon át üstököscsillag jelent meg az ég északi térségében. A nap tizenegyedik órájában tűnt fel, és mindenünnen fényesnek látszott. A tömeg meggyőződése szerint ez a csillag jelezte azt, hogy Caesar lelkét a halhatatlan istenek maguk közé fogadták, s ennek alapján ugyanezt a jelképet helyeztük el Caesar feje fölött, azon a szobron, amelyet nem sokkal később a Forumon szenteltünk fel.” Így szólt Augustus a nyilvánosság előtt; de önmagában, titkos örömmel úgy értelmezte, hogy ez az ő számára született – és ő született benne újjá. Az igazat megvallva, ez az üstökös szerencsét hozott a földkerekség számára.

H. L. (*Plinius:* Nat. Hist. 2, 23, 91–94)

Caesar csillaga

„Im, a diónai Caesarnak csillagzata feltűnt...” *(Vergilius:* Buc. 9, 47). Amikor Augustus atyja, Caesar emlékére gyászünnepi játékokat rendezett, fényes nappal egy csillag tűnt fel, ő pedig azt állította, hogy ez atyjának csillaga – erre utalnak ezek a sorok. A *„diónai”* jelző a távoli múltra céloz, mert Venusnak [a Iulius-nemzetség ősanyjának] anyja volt Diona

istennő... Baebius Macer írja: a nap nyolcadik órája táján az égen egy rendkívül fényes, sugárküllőktől koszorúzott csillag tűnt fel. Némelyek úgy vélték, a jelenség az ifjú Caesar dicsőségének öregbítésére keletkezett, ő maga azonban úgy akarta értelmezni, hogy ez atyjának lelke, s ezért tiszteletére a Capitoliumon olyan szobrot állított, melynek feje fölött aranycsillag ragyogott, talapzatára pedig ez volt felvésve: „Caesarnak, a félistennek". Vulcatius béljós azonban egy népgyűlésen azt mondotta, hogy ez üstököscsillag, amely a kilencedik század befejeztét és a tizedik kezdetét hirdeti; de neki magának – mivel az istenek akarata ellenére most kifecsegte titkaikat – úgymond, tüstént meg kell halnia. Valóban, alighogy elhangzottak szavai, még a népgyűlésen összeesett és meghalt. Ezt az eseményt Augustus is megemlíti önéletírásának második könyvében.

H. I. (*Servius* ad Vergilius Buc. 9, 47)

Augustus és az istenek kultusza

Augustus önéletrajzi jellegű nagy felirata, a „Res gestae divi Augusti" (szokásos szakirodalmi rövidítése: RGDA) a császárság megalapítójának a valláshoz való viszonyára is fényt vet. A császár egyrészt méltó büszkeséggel említi fel benne mindazon megtiszteltetéseket és kitüntetéseket, amelyek őt mintegy „emberfeletti" rangra emelték – anélkül, hogy egyértelműen az istenek közé sorolták volna. Másrészt szóba kerülnek mindazok az intézkedései is, amelyekkel az ősi istenek tiszteletét helyreállította. Ezek a szövegek tehát hiteles képet adnak arról, miként óhajtotta Augustus a közvélemény előtt feltüntetni önmaga megkülönböztetett helyét a római társadalomban, és miben látta saját valláspolitikájának lényeges vonásait.

Senatusi határozat alapján a consulok és a papok minden ötödik évben fogadalmat tettek, hogy egészséges maradjak.[52] Ilyen fogadalmak alapján még életemben több ízben rendezett játékokat a négy legtekintélyesebb papi testület, néha pedig a consulok. De magánszemélyekként és községekként is valamennyi polgár egyetértőleg és állandóan mutatott be áldozatokat minden oltár előtt egészségem érdekében.

Nevemet senatusi határozat alapján belefoglalták a saliusok énekébe,[53] és törvényt hoztak, hogy személyem egyszersmindenkorra szent és sérthetetlen legyen, és hogy míg csak élek, megillessen a tribunusi hatalom. A nép felajánlotta nekem azt a papi méltóságot, amelyet azelőtt atyám töltött be, de én nem fogadtam el, mert nem akartam a még életben levő pontifex maximus [Lepidus] helyébe lépni. Ezt a tisztséget néhány év múlva nyertem el, annak halála után, aki a polgárháborúk zavarai közepette előzőleg elfoglalta, P. Sulpicius és C. Valgius consulsága alatt [i. e. 12], amikor is egész Itáliából akkora sokaság gyűlt össze megválasztásomra, amekkora a hagyomány szerint még sohasem volt Rómában.

Visszatérésem örömére a senatus a Porta Capena mellett, Honos és Virtus temploma előtt oltárt szentelt a „Visszavezető Szerencse" [Fortuna Redux] tiszteletére, és úgy rendelkezett, hogy a pontifexek és a Vesta-szüzek minden évben áldozatot mutassanak be rajta azon a napon, amikor Qu. Lucretius és M. Vinicius consulsága alatt [i. e. 19. okt. 12.] Szíriából jövet bevonultam a városba, és ezt a napot nevemről „Augustalia"-nak nevezte el.

A senatus kezdeményezésére a praetorok és néptribunusok egy részét Qu. Lucretius consullal és a legtekintélyesebb férfiakkal elém küldték Campaniába. Ilyen megtiszteltetést eddig rajtam kívül még senkinek sem szavaztak meg. Mikor Hispaniából és Galliából, az illető provinciák ügyeinek sikeres elintézése után, Tiberius Nero és P. Quintilius consulsága alatt [i. e. 13] Rómába hazatértem, a senatus a Mars-mezőn „Ara pacis Augustae" néven oltárt

emeltetett visszatérésem örömére, és úgy rendelkezett, hogy ott a magistratusok, a papok és a Vesta-szüzek minden évben áldozatot mutassanak be.[54]

Ianus Quirinus kapuját – amelyet őseink akarata szerint csak akkor lehetett zárva tartani, amikor a római nép hatalma alá tartozó területeken, szárazon és vízen mindenütt győzelmek árán kivívott béke uralkodik –, bár a hagyomány szerint születésem előtt a város alapításától fogva mindössze kétszer volt zárva, uralkodásom évei alatt a senatus háromszor záratta be.

…Felépíttettem a curiát és a vele szomszédos Chalcidicumot [Minerva-szentélyt], és a palatiumi Apollo-templomot a csarnokokkal együtt, az isteni Iulius templomát, a Lupercalt, a Circus Flaminius melletti csarnokot – azt is megengedtem, hogy ezt „porticus Octavia”-nak nevezzék, arról, aki ugyanezen a helyen a régebbi épületet emeltette –, a Circus Maximus melletti szentélyt, a Capitoliumon Iuppiter Feretrius és Iuppiter Tonans templomát, Quirinus templomát, az Aventinuson Minerva, Iuno Regina és Iuppiter Libertas templomát, a Larok szentélyét a Szent Út emelkedőjén, a Penates templomát a Velia városrészben, Iuventus templomát és a Mater Magna templomát a Palatiumon.

…Hatodik consulságom évében [i. e. 28] a senatus kezdeményezésére a városban az istenek nyolcvankét templomát építtettem újjá...

A Bosszúálló Mars [Mars Ultor] templomát és a Forum Augustumot a hadizsákmányból vásárolt saját telkemen építtettem fel. Az Apollo-templom melletti színházat pedig nagyrészt magányosoktól vásárolt telken, hogy vőmnek, M. Marcellusnak a nevét viselje. Azok a hadizsákmányból szerzett ajándékok, amelyeket a Capitoliumon és az isteni Iulius templomában, Apollo templomában, Vesta szentélyében és Mars Ultor templomában helyeztem el, körülbelül 100 000 000 sestertiusomba kerültek.

B. I. (RGDA 9–13, 19–21)

Augustus nevének szentsége

Visszaajándékozta a népnek egész birodalmát
s Augustus-címét nyerte dicső nagyatyád.[55]
Nézd meg a csarnokokat s nemes ősök képeit ottan:
ekkora címet nem nyert soha férfiú még!
Afrika adta nevét Scipiónak, Isauria másnak;
s Kréta legyőzését is bizonyítja a, név;
ezt numidák tették, ezt meg Messana dicsővé;
egyre Numantia nagy városa hagyta nevét;
majd Germania lett Drususnak híre, halála.
Jaj nekem! annyi erény mily rövid életű volt[56]
…
Mégis mind olyanok, kiket emberi tisztelet illet:
véle a felséges Iuppiter osztja nevét.
Augustus nevet adtak a szent dolgoknak atyáink;
s templomaink is azok, mert felavatja a pap,[57]
Származatára az augurium szó függ vele össze,
s mindaz, amit csak a nagy Iuppiter áld s gyarapít.
Hát gyarapítsa vezérünk éltét és birodalmát,
és ajtófeletek védje a tölgykoszorú!
Istenek őrizzék, s vegye át, ki nevét örökölte,
széles e föld terhét, mint ahogy atyja, előbb!

G. L. (*Ovidius:* Fasti 1, 589–616)

Augustus életének csodás eseményei

[Augustusnak] már születése előtt, születése napján, de később is, bizonyos események jó reménnyel biztattak, figyelmeztettek elkövetkezendő nagyságára, és megjövendölték, hogy a szerencse állhatatosan mellé szegődik.[59] Valamikor régen Velitraeben villámcsapás érte a városfal egyik részét; az égi jeleket úgy értelmezték, hogy a város egyik polgára magához ragadja majd egyszer a legfőbb hatalmat; ebben a jóslatban oly szilárdan megbíztak a velitraebeliek, hogy azon nyomban hadat üzentek Rómának, sőt, később is gyakran háborúskodtak vele, s nemegyszer csaknem belepusztultak a reménytelen kimenetelű küzdelembe; de a tények utóbb mégis igazolták, hogy a hajdani jóslat valóban Augustus jövendő hatalmának volt hírnöke.

Iulius Marathus jegyezte fel, hogy egy-két hónappal Augustus születése előtt Rómában, nyilvános helyen csodajelet láttak, mely hirdette, hogy királya születik a római népnek; a senatus rémületében úgy határozott, hogy a folyó évben született gyermekek közül egyet sem szabad felnevelni; a sok római férfi azonban, akinek felesége várandós volt, mind azt remélte, hogy a jóslat kinek-kinek születendő gyermekén teljesedik be, s ezért gondoskodott róla, hogy ez a senatusi határozat soha törvényerőre ne emelkedjék.

Asclepiades Mendes „Theologumena” című könyveiben azt olvasom, hogy Atia, Augustus anyja, éjféli, ünnepélyes istentiszteletre Apolló szentélyébe érkezett egyszer; szolgáival földre állíttatta gyaloghintóját, s miközben arra várt, hogy a többi nemes hölgy is felébredjen, elszenderedett. Ekkor észrevétlenül kígyó siklott gyaloghintójába, majd nemsokára eltűnt onnan; álmából felriadva Atia úgy érezte, mintha az urával hált volna, és ezért gyorsan megtisztálkodott; de hiába, testén nyomban nagy, kígyó alakú folt támadt, melyet sehogyan sem tudott eltávolítani, s ezért később soha többé nem mutatkozhatott nyilvános fürdőben; az említett esemény után a tizedik hónapban megszületett Augustus, akit a történtek miatt mindenki Apollo fiának tartott. Atia nem sokkal szülése előtt azt álmodta, hogy belei kinőnek testéből, s nyúlnak, egyre nyúlnak, végül elborítják az eget-földet. Octavius, az apa, megálmodta, hogy Atia méhe a felkelő nap sugárkévéjét ontja magából.

A gyermek születése napján éppen Catilina összeesküvésének ügyét tárgyalták a Curiában, s Octavius, félesége lebetegedése miatt, kissé késve érkezett az ülésre; ismeretes, hogy mikor P. Nigidius Figulus[60] a késedelem okáról s a fiú születésének pontos idejéről értesült, kijelentette: megszületett a földkerekség ura...

Mikor Caesar megöletése után Apolloniából visszatérve Augustus bevonult Rómába, a tiszta, derült égen hirtelen szivárványhoz hasonló karika koszorúzta a Nap korongját; és nyomban ezután villám csapott Caesar leánya, Iulia síremlékébe. Consul korában, az első madárjóslat alkalmával tizenkét saskeselyű jelent meg neki, éppúgy, mint Romulusnak; az áldozat bemutatásakor pedig kiderült, hogy minden áldozati barom mája alul, a belső oldalon kétszeresen nőtt; minden szakértő úgy értelmezte, hogy ez nagy és boldogító események jele...

Halálát, melyről a továbbiakban beszélek, valamint halála után istenné válását is egészen nyilvánvaló megnyilatkozások hozták tudomására. A Mars-mezőn, mikor nagy tömeg előtt az öt évenkénti tisztító áldozat szertartását végezte, feje fölött sas keringett, majd átszállt a szomszédos templomra, és letelepedett Agrippa nevének kezdőbetűjére. Mihelyt ezt Augustus észrevette, megparancsolta hivatali tiszttársának, bízzák meg ünnepélyesen Tiberiust, hogy a következő tisztító áldozatra tegye le a szokásos fogadalmat, mert ő, noha a feliratos fogadalmi táblák készen állanak, nem óhajt olyasvalamit megfogadni, amit már be nem válthat. Ugyanekkor egy villámcsapás eltörölte szobra feliratán nevének kezdőbetűjét. Úgy értelmezték a dolgot, hogy még száz napig él, mert a C betű a százas számot jelöli;

továbbá, hogy a jövőben az istenek sorába iktatják, mert aesar, vagyis a Caesar név fennmaradó része etruszk nyelven annyit jelent, mint isten…

Két halottdicsérő beszéd hangzott el, egyiket Tiberius tartotta az isteni Iulius templomai előtt, a másikat Drusus, Tiberius fia, az úgynevezett régi szószékről; aztán a senatorok vitték el vállon a Mars-mezőre, ott égették el. Akadt olyan praetori rangú férfi, aki megesküdött rá, hogy látta, mikor az elhamvasztott test az égbe szállt...

K. F. (*Suetonius:* Augustus élete 93–100, kihagyásokkal)

Oltár és kultusz Augustus tiszteletére

Titus Statilius Taurus és Lucius Cassius Longinus consulságának évében [= i. sz. 11] October hó Kalendaeja előtti 10. napon [= szept. 22]. Fogadalom, amelynek teljesítését magára vállalta Narbo lakossága mindörökre.

Határozatunk legyen jó, üdvös és szerencsés Imperator Caesar Augustus, az Isteni [Caesar] fia, a haza atyja..., hitvese, gyermekei és nemzetsége számára, a senatus és a római nép, valamint Colonia Iulia Paterna Narbo Martius polgárai és lakói számára, kik magukat az Ő istenségének örökkön való tiszteletére kötelezték! Narbo lakossága Narbo városában, a Forumon oltárt állított, amelynél minden év szeptember 23-án, amely napon Őt századunk szerencséje a földkerekség urává rendelte, a lakosság köréből három római lovag és három felszabadított rabszolga egy-egy áldozati állatot mutat majd be, és a város polgárai és lakói részére az ő isteni személyéhez való fohászkodás végett tömjént és bort szolgáltatnak a polgároknak és lakóknak január Kalendaeján; hasonlóképpen január 7-én is, amely napon első alkalommal nyerte el auspicium révén a földkerekség feletti imperiumot, tömjénnel és borral fohászkodjanak, áldozzanak egy-egy állatot, s a polgároknak és lakóknak is nyújtsanak e napon tömjént és bort...

H. I. (Felirat Narbo Martius – Narbonne –városból, ILS 112 = *Ehrenberg–Jones* 100 A)

... miután a Mindenség végtelen és halhatatlan természete eddigi fölös jótéteményeit megtetézve a legfőbb Jóval is megajándékozta az embereket, amidőn világra hozta Caesar Augustust mindnyájunk boldogságára, atyjaként saját hazájának, az isteni Rómának, az isteni atyjához hasonlóan istene- és megváltójaként az egyetemes emberi nemnek; kinek gondviselése mindenki fohászát nemcsak beteljesítette, hanem felül is múlta; hiszen béke honol földön és tengeren, a városokat a jó törvények, egyetértés és jólét virágoztatja; tetőzik minden jónak áradása, és jövőnk még szebb reménységgel teli; az emberek pedig, eltelvén a jelennek örömével, ünnepi játékokkal, fogadalmi ajándékokkal, áldozatokkal, himnuszokkal köszöntik önnön [boldogságukat]...

H. I. (Egy Augustust ünneplő felirat töredéke Halikarnassosból; közli: *Ehrenberg –Jones:* Documents… 98a sz.)

Vespasianus csodatettei

Vespasianus császárnak (i. sz. 69–79), akit származása nem predesztinált a császári hatalomra, különösen nagy szüksége volt arra, hogy személyének emberfeletti voltát és isteni elhivatottságát előjelekkel, csodatettekkel bizonyítsa. A róla terjesztett történetek is beleillenek az „emberfölötti ember”-ről kialakult, már ismert, szkematikus elképzelésekbe – miként a korábban Augustusról költött, hasonló célzatú elbeszélések is.

Nero és Galba halála után Otho és Vitellius kezdett egymással küzdeni a hatalomért. Ekkor támadt Vespasianusnak reménye a császári hatalomra; ezt a reményt több előjel már jóval azelőtt felébresztette benne. A Flaviusok vidéki birtokán egy Marsnak szentelt öreg tölgyfa Vespasia mindhárom szülése idején gyökerétől kezdve friss ágakat hajtott; kétségtelenül jelezte ez mindegyik gyermeke sorsát: az első hajtás gyenge volt, és hamar kiszáradt (ilyenformán a leányka meg sem érte egyéves születése napját), a második erős és dús volt, és nagy szerencsét ígért; a harmadik ág meg akár egy fa. Ezért Sabinus, az apa, úgy mondják, a jóslat biztatására így jelentette anyjának a hírt: „császárunokája született”; de az öregasszony csak kacagta, és csodálkozott, hogy „míg ő még mindig eszénél van, fia megbolondult”.

...Vespasianusnak, mint minden váratlanul hatalomra jutott új uralkodónak, nem volt még kellő tekintélye, és hiányzott magatartásából bizonyos fenség is; de rövidesen ezt is megszerezte. Két szegény ember, egy vak meg egy béna, egyszerre járult bírói emelvénye elé, és kérte, gyógyítsa meg őket, mert Serapis álmukban megjelent nekik, és azt ígérte, a vak visszakapja szeme világát, ha Vespasianus nyálával megkeni; a bénának megerősödik a lába, ha sarkával megérinteni kegyeskedik. Vespasianus nemigen bízott benne, hogy a dolog bármi csekély sikerrel is járhat, s nem merészelt próbát tenni; végül barátai buzdítására mégis mindkét dolgot megkísérelte, s az eredmény nem maradt el. Ezzel egy időben Tegea városában, Arcadiában, jövendőmondók ösztönzésére ásatásokat végeztek megszentelt helyeken; felszínre kerültek régi mívű edények, melyeken egy Vespasianuséhoz igen hasonló arc volt látható...

K. F. *(Suetonius:* Vespasianus 5–7. fej.)

Fogadalmi ima a császár üdvéért

A Fratres Arvales feliratai között (vö. ehhez 167.1.) maradt fenn ez a Titus és Domitianus életéért könyörgő fogadalmi ima is. A szöveg jó képet ad a hivatalos jellegű római fogadalom formális szabályairól: tisztázni kell, kire is gondolnak a fogadalomtevők (előfordulhat az istenek részéről névcsere is!), és előre kell kikötni, hogy a megszólított istenek milyen szolgálatért milyen ellenszolgáltatást kapnak – utólag, amikor a kérést már teljesítették. A fogadalomban felajánlott „aranyozott” tulok, ill. tehén: aranyozott szarvú áldozati állatokat jelent.

Legjobb és Legnagyobb Iuppiter! Amennyiben Titus Caesar Vespasianus Augustus... és Caesar Domitianus az isteni Vespasianus fia – azok, akikre gondolunk, midőn e neveket kimondjuk – életben maradnak, és házuk is épségben marad a legközelebbi év január havának 3. napjáig, mely rávirrad majd a római népre és Róma polgárainak államára; ha megmented őket mindazon veszélyektől, amelyek most vagy ezen időn belül fenyegetik őket; ha sikert

biztosítasz számukra mindenben – úgy, ahogy azt értelmezzük, midőn ezt a szót kimondjuk –, ha megtartod őket jelen állapotukban, vagy azt jobbra változtatod – ha mindezt megteszed, akkor a Fratres Arvales collegiuma nevében két aranyozott tulkot ajánlunk fel néked fogadalmi ajándékul.

Iuno istennő! Amiként most szóban Iuppiter Optimus Maximus részére két aranyozott tulkot fogadtunk; ha mai fogadalmunk értelmében te is ugyanígy cselekszel, akkor néked a Fratres Arvales collegiuma nevében két arany tehenet ajánlunk fel fogadalmi ajándékként.

H. I. (Titus császár idején készült fogadalmi felirat, ILS 5033)

Ima Rómáért

Művem imával végződjék: Capitoliumi Iuppiter és a hadak élén járó Mars, a római nép védője és gyarapítója, Vesta, az örökké égő tűz őre, vagy bárki vagy, Te isteni erő, ki a római birodalom eme roppant nagyságát a földkerekség legfényesebb magaslatára emelted, nyilvános imámmal könyörgök és fohászkodom hozzátok: őrizzétek, óvjátok, védjétek ezt az államot, ezt a békét, ezt a princepset; hosszú életpályája beteltével – ez a lehető legkésőbb következzék be –, rendeljetek számára utódokat, akiknek vállai oly szilárdak legyenek a világ feletti uralom megtartására, amilyennek az övét érezzük; gyámolítsátok a polgárok összességének jámbor törekvéseit, semmisítsétek meg a gonoszakat!

K. I. (*Velleius Paterculus* 2, 131)

Jegyzetek

1. Plutarchos – mint már korábban Livius is – bizonyos szkepszissel tárgyalja Numa „isteni sugallatra” történt intézkedéseit.
2. A görög történetírás Numa vallási intézkedéseit Pythagoras hatásának szerette feltüntetni. Livius ez ellen időrendi okokból is tiltakozott (Numa a hagyomány szerint kb. másfél évszázaddal korábban élt, mint Pythagoras). A filozófiai hatás feltételezése viszont lehetővé tette, hogy az istenábrázolások hiányát (ami annak jele, hogy a korai római vallás még nem jutott el az ember alakú isten képzetéhez) tudatos, filozófiai jellegű állásfoglalásnak tüntessék fel.
3. A római jog szerint a lányok apjuk, a férjes asszonyok férjük gyámsága alatt álltak; az augustusi családjogi törvények ez alól a háromgyermekes családanyákat mentesítették.
4. Róma évezredes története folyamán kb. 10 esetről tudunk, amikor Vesta-szüzet ilyen tisztátlanság okából kivégeztek.
5. A szent épület vagy körzet szabályzatához tartozott a hely pontos körülírása; egy oltár például csupán talapzatának aljáig „szent” – azaz odáig, ahol a talajjal érintkezik.
6. Szabályos áldozás esetén a belső részeket ki kellett venni, és a jósnak megmutatni; ezután megfőzték, és – részben a papok, részben az áldozati lakomára meghívottak – elfogyasztották.
7. A Nero alatti hírhedt tűzvész (i. sz. 64) után tehát csak kb. két évtizeddel került sor a fogadalom teljesítésére.
8. Volcanusnak, mint a vörös színben égő tűz istenének, vöröses színű állatot kell áldozni.
9. Minden városi rangú településnek (pl. Savariának, Scarbantiának, Gorsiumnak is) volt egy „Capitolitum” nevű térsége, ahol a római istenhármasság szentélye állt; ennek

leltárából való a közölt töredék.
10. A szentélyekhez tartozó nymphaeumok tartozéka volt egy rituális tisztulás céljait szolgáló medence is.
11. A Saliusok 12 fős testülete főként Mars kultuszát szolgálta mágikus-rituális táncával (vö. erre vonatkozólag 95. 1.); Quirinusszal való kapcsolatukat az a tény fejezi ki, hogy két csoportjuk (Palatini és Collini) egyike a Quirinalis-dombon rendelkezett szentéllyel. Servius tehát úgy tekintheti őket, mint mindhárom archaikus főisten közös papjait.
12. A lupercusok hiányos papi öltözékét (csupán bőrágyékkötőt viseltek) az antik tudós magyarázók különböző történeti eseményekkel hozták kapcsolatba. Az itt említett rablótámadás más elbeszélések szerint Romulus korában történt (vö. 1. – Pan = a latin Faunus).
13. A flamenek neve valószínűleg a flare igéből ered, vö. 17. 1. Az itt adott magyarázat Varrótól származik, és önkényes etimológián alapul. Ugyanilyen önkényes a bojtos süvegnek madárijesztőként való értelmezése is. Mindezek az értelmezések annak is a jelei (s e tekintetben tanulságosak), hogy a római vallás jelképei és rítusai már korán érthetetlenné váltak, még tudós magyarázók számára is.
14. Az ancile magyarázatához vö. 95. 1.
15. Aristotelés elmélete szerint (vö. Az athéni állam 3. fej.) Athén királyait fokozatosan fosztották meg funkcióiktól, és legtovább a papi funkciót hagyták meg számukra.
16. A rex sacrorum eredetét ilyen értelemben ismertette már Livius is (II. 2. fej.).
17. Ez a szertartás február 24-én, a „királymenekülés” (regifugium) ünnepén zajlott le, vö. erre vonatkozólag 101. 1.
18. Az eskütétel és a gyűrűviselés tilalma a mágikus megkötöttség lehetősége alól mentesíti; Iuppiter papja nem függhet mástól, csak Iuppitertől.
19. Ez az előírás azt célozza, hogy a földdel (és az alvilági istenekkel) még az ágya közvetítésével se érintkezzék.
20. Aki valakinek akárcsak körmét vagy egy hajszálát hatalmába keríti, az illetőt „egészében” saját mágikus behatásának bűvkörébe vonta (vö. a „részesedési”, *pars pro toto* mágia elképzeléseit). Ezért kell a flamen Dialis körmét és haját elrejteni.
21. A kelt tészta használata bizonyos tekintetben „szentségtelen”; a rómaiak áldozati kalácsként is csak keletlen tésztát használhattak.
22. Amennyiben Iuppiter papja halottal érintkezik (ill. családjában haláleset fordul elő), ezáltal elveszti mágikus védelmező erejét. Alighanem a halál képzetével kapcsolatos a bab fogyasztásának tilalma (fekete babszemek a halotti kultuszban játszanak szerepet).
23. A lépcsőnjárás tilalma azt akarja megakadályozni, hogy a flaminica lába látható legyen; az ún. „görög lépcsők” kétoldalt zárt korláttal vannak védve, így megvédik a flaminica lábait a kíváncsi szemektől.
24. Az Argei szertartáshoz vö. 96. 1.
25. Az itt felsorolt tilalmak egy része számunkra már értelmezhetetlen. A flamen Dialis méltósága e tilalmak miatt oly kevéssé volt kívánatos, hogy i. e. 87–11 között nem is töltötték be. Augustus – jelentős könnyítések engedélyezése árán – feltámasztotta a hagyományos papi tisztséget.
26. A lituus a római szertartásokban kettőt jelentett: egyrészt az augurok kampós végű botját, amellyel a madárjóslat színhelyét kijelölték; másrészt Romulus görbített végű kürtjét.
27. Vergilius, a „bukolikus” pásztori költő eclogáiban szerelmesének neve Amaryllis. Az iránta érzett szeretetet utóbb a Róma iránti szeretet jelképeként értelmezték.
28. Anthestéria – az athéni ünnepi naptárban a „virágzás” ünnepe. Floralia – a virágok római ünnepe, április 28-án: a hivatalos naptárakban nem szerepel.
29. A bika és tehén ilyetén igába kapcsolásához vö. Varro hasonló tartalmú közlését, 64.

skk. 1.

30. Ilyen jellegű engesztelő áldozat leírását közli a 154. l.-on olvasható szemelvény.
31. Ebben a fárasztónak és zavarosnak látszó ki-be járásban a rendszer az, hogy az áldozati aktust (az állat levágását) mindig a szentélyen kívül, a szabad téren elhelyezett oltáron hajtják végre, míg az épületen belül fogyasztják el az áldozati állatok húsát, és ott végzik az „adminisztrációs" teendőket is (jegyzőkönyvek készítése stb.). A szertartások egy részének értelmezése vitatott.
32. A Fratres Arvales éneke – a kései feljegyzés ellenére is – a latin nyelv egyik legkorábbi fennmaradt emléke; ősi mágikus formulákat idéz fel. A felirat szövegének pontatlanságaiból kiderül, hogy már a feljegyzés idején sem értették pontosan egyes szavait. Értelmezése helyenként ma is vitatott; főként a harmadik szakasz fordítása jelent szinte megoldhatatlan feladatot. Itt adott fordításunk lényegileg *E. Norden:* Aus altrömischen Priesterbüchern, Lund 1939. c. művében adott értelmezését követi. Ettől csak némileg tér el *G. Dumézil* újabb interpretációja (La religion romaine archaïque, Paris 1968, 230 skk.), aki a „küszöbön való megállást" úgy értelmezi, hogy Mars nem csupán „idáig száguldjon és itt álljon meg" – hanem, hogy itt megállva védelmezzen az ellenséges külső hatások ellen. Ismereteink mostani szintjén az ősi szöveg értelmezése jószerivel még lehetetlennek látszik: minden fordítás csak hozzávetőleges és feltételes jellegű lehet.
33. A Semo-istenek itt mint a magokat (lat.: semina) pusztító vagy védő istenek szerepelnek; ezek mindenkitől áldozatot, ajándékot, imát követelnek.
34. Marmor – Mars (Mamers, Mavors stb.) egyik neve. A háromszoros és ötszörös ismétlődések a fohász hatékonyságát szolgáló mágikus módszerek közé tartoznak.
35. Ez a trasimenusi csatavesztés után történt.
36. Mars már a korábban felsorolt csodajelekkel (vö. 22, 1, 11 sk.) kifejezte elégedetlenségét.
37. Venus-Aphroditének a szicíliai Eryx hegyen ősi – szakrális prostitúciójáról is nevezetes – szentélye volt. A hozzá való folyamodást két körülmény indokolhatta. Egyrészt Venust – Aeneas anyját – ekkor már ebben a minőségében a római nép ősanyjának és védelmezőjének tekinthették; másrészt ezt a védelmező funkciót éppen az Eryx heggyel kapcsolatban az I. pun háború végén tanúsította; itt tartották magukat legtovább a pun erők, Hamilcar vezetésével, és Eryx elfoglalása pecsételte meg a rómaiak végső győzelmét, érthető, hogy ismét ugyanehhez az istennőhöz folyamodtak. Az Értelem (lat.: mens) mint megszemélyesített, isteni rangra emelt elvont fogalom itt merül fel a római vallásban első ízben. Flaminius meggondolatlansága, amely a tragikus vereséget okozta, döbbentette rá a rómaiakat arra, milyen szükség van a háborúban az Értelem isteni megtestesítőjének segítségére.
38. A szent tavasz (ver sacrum) ősi képzeteken alapul. Abban áll, hogy nagy veszély elhárítása érdekében egy meghatározott „tavasz" egész termését – eredetileg beleértve az akkor született gyermekeket is – az isteneknek ill. valamely istennek ajánlják fel; később az ezzel járó emberáldozatot különböző formákban helyettesítették, pl. azzal, hogy a lakosság egy részének el kellett hagynia a települést.
39. Ez a felfogás szorosra kapcsolja a vallási és polgári kötelességeket. Ugyanez az ideológia szolgált a keresztényüldözések indokolásául is.
40. Cicero itt az istenek három fő csoportját különbözteti meg: a megszemélyesített „égi" (olymposi) isteneket, az istenek közé csak haláluk után emelt héroszokat, és az istenített elvont fogalmakat.
41. A pontifexek a teljes állami kultuszt irányították; a 15 flamen csak egy-egy isten kultuszáért felelt.
42. Cicero tehát csupán három papi testület fenntartását javasolja: a pontifexekét, a

„Tizenötös” bizottságot és az augurokét. – A flamenek nem alkottak egységes testületet.
43. „Ceres görög misztériumai”; az eleusziszi Démétér-misztériumok, Rómában is nagy tiszteletben álltak.
44. Ezek Magna Mater kolduló-papjai.
45. Célzás az „ifjabb Caesar”-ra, Augustusra.
46. Aristotelés világképe szerint a szorosan vett „égi világ” a Holdon túl kezdődik; Caesar tehát „valódi” csillaggá változott.
47. Caesar magasztalása jó ürügyet szolgáltat a költőnek ahhoz, hogy a „nála is nagyobb” Augustust dicsőítse.
48. Typhón – mitikus egyiptomi király; a név azonos Széthnek, a „gonosz” istennek görögös nevével. Az üstökösről más ókori források is említést tesznek.
49. I. e. 87-ben, Marius és Sulla viszályának idején; általában a Halley-üstökössel azonosítják.
50. I. sz. 54-ben tűnt fel ez az üstökös. Ennek az évnek számos ijesztő előjeléről Tacitus is tudósít (Ann. 12, 64).
51. Erről az üstökösről és a hozzá fűződő hiedelmekről ill. a vele kapcsolatos propagandáról több forrásunk tudósít; a csillagfényben ragyogó üstökös i. e. 44 május vagy június havában jelent meg Róma egén.
52. Ilyen fogadalom első ízben az actiumi csata (i. e. 31) után történt, azóta többször is sor került rá.
53. A Saliusok március havi énekében (vö. 95. 1.) Augustus nevét az istenek nevének említése után iktatták be.
54. Augustusnak ez a békeoltára (rekonstruálva) ma is áll Rómában.
55. Ovidius e művének címzettje Germanicus, Tiberius császár unokaöccse, aki örökbefogadása révén lett. Augustus „unokája”.
56. Róma korábbi nagyjai, pl. Scipio Africanus, Servilius Isauricus, Metellus Numidicus, Valerius Messalla stb. a legyőzött népekről kapták melléknevüket.
57. „Augustus” az istenek és szentélyeik megkülönböztető jelzője az emberi (humanus) méretű jelenségekkel szemben. Augustus ilyen értelemben: „isteni”, „emberfeletti”.
58. Az augurium és augustus szavakat egyaránt az augere = gyarapítani igével lehet kapcsolatba hozni.
59. Az itt és a következőkben elmondott csodás jelenségek és események, jóslatok és előjelek – amelyeket Suetonius is korábbi (számunkra nem ismert) forrásokból merített – arról tanúskodnak, hogy Augustus személyét már korán, alig néhány évtizeddel halála után beleillesztették abba a mitikus szkémába, amely a héroszok legendás életét jellemezte. Ezek a vonások nagyjából a következők: már születése előtt csodajelek hirdetik majdani nagyságát; ezeket a csodajeleket a beavatatlanok félreértik, helytelenül magyarázzák; születésekor halálos veszély fenyegeti, amelyből csak szerencsés véletlen menti meg (vö. a hasonló motívumot Mózes, Kyros, Héraklés, Romulus stb. mítoszaiban); anyja nem a törvényes apától, hanem a természet törvényeit megcsúfolva, istentől fogan (vö. a hasonló motívumot a Zeus nemzette görög héroszok mítoszaiban, de Platónnal, Nagy Sándorral és más történeti személyekkel kapcsolatban is); egy jós a csillagok intelme alapján születésekor személyre szólóan is közli majdani nagyságát; már csecsemőkorában tanúságot tesz emberfeletti vonásairól (vö. a Héraklésra vonatkozó hagyományt); életében csodás jelenségek kísérik pályafutását; halálát is előjelek hirdetik – amikor pedig valóban meghal, testi mivoltában emelkedik az istenek közé. Figyelemre méltó az is, hogy az Augustusra vonatkozó ilyen jellegű hagyományok mily sok ponton érintkeznek a Jézussal kapcsolatos evangéliumi elbeszélésekkel. Anélkül, hogy egyes motívumok közvetlen átvételére kellene gondolnunk, a közös vonásokat a lényegében azonos mitikus szkéma analóg vonásai

indokolják.

60. Az ismert római tudós és csillagjós, a senatus tagja.

A megváltó istenek diadala

Alig néhány évtizeddel időszámításunk kezdete előtt, Vergilius csodás költői látomásban hirdette meg egy istengyermek születését – és vele új aranykor beköszöntét. Ez új hang volt a római vallás történetében. Az egykori latiumi pásztor és földmíves mindennapi, köznapi munkájában kérte és remélte az istenek segítségét; Róma hivatalos képviselői államuk fennállása és gyarapodása érdekében tettek fogadalmakat, építettek szentélyeket és mutattak be áldozatokat. A jelen meglevő állapotai keretében iparkodtak tehát – isteneik közreműködésével – a tegnapnál egy fokkal jobban élni; vagy legalábbis nem rosszabbul. Most az egész adott világrend látszott rossznak és elátkozottnak. A világ kitágult: de bonyolultabb is lett, érthetetlenebb is: az egyén elveszett benne. Nem látta – mert nem is láthatta – a saját elhatározásai, tettei és egyéni sorsa közötti kapcsolatot. A Birodalom még szüntelenül gyarapodott: de a benne élők, köztük a birodalom vélt urai, a jogaikra büszke római polgárok is mindinkább úgy érezték, hogy kiszámíthatatlan, számukra irracionális erők rabjaivá, a félelmetes hatalmú hadvezér-politikusok játékszereivé, kiszolgáltatottaivá lettek. Már Varro úgy érzi: ez a világ elaggott, a Birodalom a lendületes ifjúság és meglett férfikor sikerei után a végső elgyengülés állapotába jutott. Horatius előtt felsejlik a nemzedékről nemzedékre feltartóztathatatlanul gyorsuló hanyatlás rémképe. Ezen a világon javítani nem lehet többé: romjain egy megújult emberiségnek kell megszületnie: Róma népének nem „egy-fokkal-jobb” életre van szüksége, hanem megváltásra.

A császárság, és vele a „római béke” megteremtése egy történelmi pillanatra úgy láttatta: ez az aranykor Augustus alatt bekövetkezett. Vergilius *Aeneisé*ben a fiatalkori ekloga ihletett látomása egy örök békében megújhodott emberiségről és természetről – az augustusi „győzelmekkel szerzett béke” aulikus magasztalásává változott. Augustus restaurációs és konzerváló valláspolitikája helyreállíthatta az istenek roskatag szentélyeit és füstlepte szobrait; új életet lehelhetett a már-már feledésbe merült állami szertartásokba és a papi szervezetek tevékenységébe: a római vallást mint tömegek eleven hitét nem támaszthatta fel.

A római császárság vallástörténetének alapvető jelensége maradt a hivatalos, állami vallás illetve a kultusz és az egyéni vallásosság közötti szakadás. A hivatalos kultusz még évszázadokon keresztül szinte változatlan formákkal és tartalommal folytatódott. A Septimius Severus alatt rendezett 204. évi „Százados játékok” minden apró részletükben másolatai az Augustus alatt két évszázaddal korábban rendezett ünnepségeknek. Ugyanekkor a „mezei testvérek”, a Fratres Arvales még mindig azt a változatlan szövegű varázsszöveget éneklik, amely talán már a római állam keletkezése előtt született, és amelynek szavait már ők maguk sem értik. A császárok éremverésén a régi vallási szimbólumok, a régi istennevek jelennek meg; a templomok változatlan fényben ragyognak: de mindennek kevés köze van a birodalom alattvalóinak eleven hitéhez. A szellemi élet reprezentánsai – egy Tacitus, egy Plinius – csak enyhe szkepszissel tudnak már viszonyulni a hagyományos vallás hitéhez és intézményeihez. Annál jobban érdeklik őket – így Pliniust is – a varázslás különböző praktikái, álomfejtés, kísértetjárás, mindenféle titkos tudomány. Apuleius művei és Iuvenalis szatírái az i. sz. II. században valósággal ijesztő képet festenek az ekkor birodalomszerte, és a lakosság minden rétegében elburjánzott babonás hiedelmekről. Az emberek „mindennapi gondolkodását” ezek a részben mágikus jellegű, részben áltudományos mezben jelentkező hiedelmek a legkülönbözőbb formában befolyásolták: más-más intenzitással, de nagyjából azonos irányban.

Ennek a „mindennapi” hitnek központi gondolata, célja és értelme: felszabadulni a mindennapok nyomasztó valósága, a végzet talán kiszámítható, de látszólag befolyásolhatatlan hatalma alól; megváltást nyerni a világon uralkodó félelmetesen rejtélyes

hatalmak önkényétől. Elillant – bár jelszavakban még felhangzik – az „emberiség megváltásának”, az új aranykornak reménye: helyébe az egyén megváltásának célja lépett. Ez sokféle formában, több síkon – de egyaránt illuzórikus módon történik meg. Az emberi kíváncsiság türelmetlenül ostromolja a végzet titkait: terjed a csillagjóslás, népszerű az álomfejtés, divatosak a különféle mágikus szertartások. Akinek mással baja van: nevét ólomtáblára vési illő átkok kíséretében, és úgy helyezi el egy istenszobor lábaira vagy tiszteletre méltó ősének sírjára. Sokan a gyógyulást inkább remélik isteni intéstől, mint ésszerű orvosi kezeléstől.

De mindezek az eljárások a végzetnek inkább megismerését szolgálják, mint megváltoztatását; hiába tudni, mi van megírva a csillagokban és mit jövendölnek az álmok, ha változtatásra nincs lehetőség. Ezt a változtatást, ezt a Végzettől való felszabadulást adják meg a keleti misztériumok megváltó: meghaló-feltámadó, titkos szertartásokban tisztelt istenei. A császárkor egyéni vallásossága ezek felé a nem római, hanem idegen eredetű titokzatos szertartások felé fordul. A misztériumokba való beavatás – így hirdetik híveik – megvált a Végzet csillagokban megírt határozatától: nem úgy, hogy azt érvénytelenítené, hanem oly módon, hogy a megváltott és saját istenével azonosult hívőt érzéketlenné és érdektelenné teszi a sors önkényével szemben. Ezt a szubjektív és illuzórikus egyéni megváltás-tudatot adják meg Isis és Osiris, Magna Mater és Attis misztériumai a beavatottak számára. Akik hivatalosan még az állam isteneinek hódolnak – valójában már nem tőlük, hanem a rejtelmes keleti istenektől várják egyéni megváltásukat az idegenné vált világban.

A misztérium-vallások köréből emelkedett ki a kereszténység is: vetélytársként, majd a győztes ellenfél diadalérzetével. Tacitus még a többi, orientális – tehát gyanús – eredetű, plebejus jellegű szellemi irányzat között tartja számon, amelynek elfojtása rendőri feladat csupán; Kelsos (Celsus) már terjedelmes vitairatra kénytelen méltatni; Messius Decius és Diocletianus az államhatalom teljes erejével sújt rá; Constantinus kiegyezik az egyházzal, és a kereszténységet a római állam kedvezményezett vallásává teszi; végül Theodosius – szinte a Birodalom végleges felbomlásával azonos történelmi pillanatban – egyedüli államvallás rangjára emeli: és pogány kortársa, Symmachus már makacs reménytelenséggel hangoztatja az egykori hivatalos vallás állami isteneinek hagyományszentelte tekintélyét.

A megváltó istengyermek

Vergilius IV. eclogája: a római polgárháborúk vérengzései közepette kibontakozó egyetemes megváltáshit himnusza. A költő Asinius Pollio consulságának évében (i. e. 40) írta, amikor a philippi csata (i. e. 42) és a perusiai háború (i. e. 41) után, Octavianus és Antonius brundisiumi találkozásának és kibékülésének hatására egy pillanatra úgy látszott: a polgárháborúk kora véget ért, visszatért a béke, és vele kezdetét veheti Róma s az emberiség új aranykora. Az immár egy évszázada tartó – alig szünetelő – polgárháborúk létbizonytalansága közepette, mint más forrásokból is tudjuk, a jövőre vonatkozó legkülönbözőbb jóslások és várakozások terjedtek el a lakosság körében. Ez a nem is friss keletű, hanem évtizedes, felfokozott, nyugtalan várakozás csak megerősítést nyert különféle egyéb – alapjában keleti eredetű – megváltás-elképzelések révén, amelyek a Nap-kultuszhoz és a megváltó istengyermek születéséhez kapcsolódtak, vagy pedig asztrológiai számítások alapján várták a Vég bekövetkezését és egy új emberiség születését. Mindezek a hiedelmek visszhangoznak Vergilius költői látomásában: egy istengyermeknek kell megszületnie, amely (vagy aki) növekedésével párhuzamosan szabadítja meg Rómát (és vele az egész emberiséget, sőt: az egyetemes természeti világot is) minden eddigi mocsoktól, bűntől, harctól, békétlenségtől; s mire a gyermek férfivá serdül, a végső harcok és megpróbáltatások lezajlása

után beköszönt az immár örökké tartó új aranykor. – A vallástörténeti kutatás számos kísérletet tett a vergiliusi himnusz képzetvilága felé vezető szálaknak: etruszk, római, görög, egyiptomi, iráni, és zsidó megváltásképzetek kibogozására, az egész vallástörténeti háttér megragadására, a különböző motívumok különválasztására, és nem utolsósorban a várva várt „istengyermek" azonosítására is; főként ez utóbbi kérdésre még nem sikerült minden tekintetben megnyugtató választ találni. Az egyházatyák Vergilius e költeményében a hamarosan megszülető Jézusra találtak utalást – ezért vált a költő Dante szemében is méltó kísérőjévé az alvilágban. Bár az ilyen értelmezés – nem is kell hangsúlyoznunk – minden alapot nélkülöz, Vergilius költeménye azt a szellemi közeget is érzékelteti, amelyben a kereszténység megváltáshite termékeny talajra talált.

Pásztori Múzsák, szálljon a dal kissé magasabban!
Nem mindenkit igéz a csalit s a kicsiny tamariszkusz:
Erdőt énekelünk, de az erdő consuli erdő.
Eljött már az idő, mit a jósnő szent szava hirdet,[1]
Újraszületve az évszázak nagy rendje megépül.
Már megtérhet a Szűz, meg az ősi saturnusi korszak,[2]
Már új sarjat küld le a földre az ég a magasból.
Csak te a most születő gyermekre, ki hozza a vaskor
Végét, és akivel beköszönt az aranykor a földre,
Szűz Lucina, vigyázz: bátyád országol, Apolló[3].
És te leszel consul, te, midőn eljő a dicső kor,
Pollio, és a világév nagy hónap-sora indul,
És te vezér, amidőn ha maradt még bűn nyoma rajtunk,
Eltűnik és az örök remegés elhagyja a földet.
Ő pedig isteni életet él és isteni körben
Látja a héroszokat meg, s őt is látni közöttük
S kormányoz megbékélt földön az ősi erénnyel.
S néked, gyermek, a föld maga önként áldozatul hoz
Gazdagon omló repkénnyel keveredve gyökönkét,
És vizi rózsát ont s vele együtt tarka akanthuszt.
Önként tér meg a kecske fejésre, duzzad a tőgye,
S többé már nem féli a nyáj a hatalmas oroszlánt.
Illatosan, szelíden bölcsőd maga szirmokat áraszt.
Elbukik a kígyó, meg a mérges csalfa növény is
Elbukik, és az aszír balzsam beborítja a földet.
Majd, amidőn hősök nagy tetteit és az atyádét
Már olvasni tudod, s mi a férfi erénye, megérted,
Lassan, lágyan a búzakalász nő szőke mezőkön,
Tüske között a vadonban a szőlő fürtje piroslik,
És a kemény tölgy törzse arany mézharmatot izzad.
Mégis, a régi csalárdság magva megmarad itt-ott,
Az hajt gyenge hajót tengerre kísérteni istent,
Fallal övezni a várost, földbe hasítni barázdát.
Lesz új Tiphys is akkor s hordani messzire Argo[4]
Választott hősök seregét, új harcok is esnek
És elküldetik újra a trójai síkra Achilles.
Attól kezdve, hogy emberré érleltek az évek,
Kalmár hagyja hajóit, nem hord büszke fenyőszál
– Mindenhol minden terem – át a tengeren árut.

Föld a kapától nem szenved, szőlő a kacortól:
Barna paraszt az igát is eloldja bikái nyakától,
És a juhok gyapját se hazugság festi színesre.
Bibor gyapjat a rét maga ád a rajt legelésző
Kosnak, majd a szinét sáfrány-sárgára cseréli,
És a bodor brány maga öltözik enyhe pirosba.
„Már ily szááadokat pergess", szólnak guzsalyukhoz
Végzetes egy azkarattal a sors őrzői, a Párkák.
Hív méltó hivatal, vállald, az idő neked érik,
Isteni szent gyermek, nagy magzata nagy Iuppiternek!
Nézd, minden meginog, boltívei rengnek az ürnek,
Benne a föld és ég, meg a tengerek árja morajlik,
Nézd, ujjong a világ a jövendő korszak elébe!
Hosszú élet után bár addig tartana bennem
A lélek s az erő, hogy zengjem tetteidet még:
Zengő szómat a thrák Orpheus sem győzi le dallal,
Sem Linus, anyja amazt bár, ezt pedig atyja segítse,
Orpheust Galliopea, Linust szépséges Apollo.
Pánt is, hallja egész Arcadia, hallja, s ítéljen,
Pánt is, hallja egész Arcadia, dalba legyőzöm.
Kezdj, kicsi gyermek, kezdj nevetést, ismerd fel anyádat,[5]
Hosszú volt a nehéz tíz hónap az édes anyának,
És aki nem nevetett bölcsőben már szülejére,
Istenek asztala, istennő nászágya se várja.

T. W. I. (*Vergilius:* Negyedik Ecloga)

Babonás hiedelmek a római matrónák körében

Az időszámításunk II. századában élt Iuvenalis kora erkölcseit kíméletlenül ostorozó szatíráiban az előkelő római nők körében dívó különféle – jórészt keleti eredetű – babonás szokásokat és hiedelmeket is kipellengérezte. Ezek az asszonyok – úgymond nem törődnek férjükkel (csak amennyiben pénzét elherdálják), de annál többet az obskurus keleti vallások szertartásaival. Ezután sorra veszi az egyes körükben elterjedt keleti kultuszokat: Bellona (azaz: Kybelé), Attis, és az egyiptomi Isis kultuszát; a zsidó vallást; a vajákosokban és jövendőmondókban való hitet; végül a „kaldeus" tudományt, a csillagjóslást. Túlzásai és groteszk képekben való tobzódása ellenére is fogalmat ad ez a leírás a keleti eredetű vallási hiedelmek és szokások Róma előkelő köreiben való roppant elterjedtségéről is; ez a kép a kereszténység gyors terjedését is – Iuvenalis még nem vett róla tudomást – érthetőbbé teszi.

Közben urával mit se törődik, nem jut eszébe,
hogy mennyit pazarolt. Szomszédként él véle, azzal
áll közelebb hozzá, hogy utálja baráti körét és
szolgáit, s pénzét elhordja. Imé, a dühöngő
Bellona s Cybele kara jár hozzá, meg egy apróbb
s ocsmány társaitól tisztelt óriási herélt, ki
lágy nemzőrészét régen lemetélte cseréppel;[6]
durva, közönséges pofa ez, fríg papsüveget hord,

s néki a kézidobok s berekedt csürhéje kitérnek.
S harsog: déli meleg széltől, szeptemberi kórtól
félhet a nő, ha tojást, százat, vezekelve nem áldoz,
és nem ajándékoz neki barnás, régi ruhákat,
hogy, ha reá nem várt és nagy baj törne, a köntöst
érje csak az, s az egész év bűneit így tegye jóvá.
S elmegy a nő télen, megtörve jegét, Tiberishez,
háromszor lemerül reggel, s a vad árba magába
mártja szepegve fejét. Majd vérző térddel a gőgös
Tarquinius mezején csúszik végig, ruha nélkül
és vacogón[7]*. S ha netán kívánta a hószinű Io,*
elmegy Egyiptom széléig, s a meleg Meroéból
nílusi vízzel tér haza végighinteni Isis
szentélyét, mely a vén juhakol mellett szökik égbe.
Mert azt véli: az istennő maga szólt neki intve;
mily szellem, milyen ész, ki az éggel társalog éjjel!
Ám körül azt veszi legtöbb, szertelenül nagy imádat,
kit kopaszon, vászonköntösben tisztel a nyája,
s ő megy Anubis-maszkban népe jaját kinevetve.[8]
Ez jár közben, hogyha a szent s tiltott napokon nem
tartóztatta magát meg az asszony a hitvesi ágytól,
s *matraca így súlyos lakolást igér, a bemocskolt,*
s látták: Isis ezüstkígyójának feje rezgett!
Ő morog el pár kész ima-formát, s könnyezik érte,
hogy bűnét elnézni ne késsen – persze kaláccsal
és csupa háj lúddal megkörnyékezve – Osiris.
Még alig áll az odébb, s szénát, kosarat lehelyezve,
félénk arcu zsidó nő súg koldulva fülébe.
Ez Jeruzsálemnek törvényeit érti, az erdő
papnője[9] *s meghitt közbenjáró a nagy égnél.*
Dug tenyerébe a nő, noha szükmarkubban: akármily
képtelen álmot akarsz, olcsón kaphatsz a zsidóktól.
Gyengéd, hű szeretőt, gazdag gyermektelen özvegy
dús végrendeletét ígéri a szír meg az örmény
jós, fürkészve galamboknak forró tüdejében;
s hogy túrjon bele közt, felbont csirkét, kutyakölyköt,
olykor kisgyereket, s maga adhat ezért fel, amit tesz.
Náluk még jobban hisz a káldeusoknak: akármit
mond is a csillagjós, Hammon-forrása üzente
jósszó az neki, hisz most néma a delphii jósda.[10]
(Gyötri az embert, hogy – ködön át – nem látja jövőjét.)

M. Gy. *(Iuvenalis:* Sat. 6, 508. skk.)

Átoktáblák

Az ókori népi vallásosság jellegzetes produktumai az ún. átoktáblák és varázstáblák. Ezek rendszerint ólom lapra vésett, illetve bekarcolt feliratok, amelyeket szentélyekben vagy sírokon helyeztek el. Céljuk rendszerint valakinek elátkozása – de lehet szerelmi varázslat is (pl. a 7. sz. szemelvény). A korai császárkortól fogva különösen nagy számú átok- és varázslási tábla került elő: ez annak a jele, hogy az ilyen praktikák ebben az időben különösen népszerűekké váltak. Ezeknek a feliratoknak sajátsága az is, hogy számos különböző, lehetőleg „egzotikus" isten segítségéhez folyamodnak. Különösen kedveltek voltak e tekintetben az egyiptomi istenek – minthogy Egyiptomot tekintették az ókorban minden fajta varázslás és mágia hazájának. A varázsló szövegek szerkesztői számára ezeknek a nevei nem jelentettek többet, mint valamely titokzatos, idegen, ismeretlen – és éppen ezért különösen tekintélyes és hatásos – istenséget. Az egzotikus istenek között gyakran szerepel a zsidók istene is, Szabaóth vagy Iaó néven (a héber Jahve Cebáót = a seregek istene névformából); a görög istenek közül különösen az alvilági jellegűekhez folyamodnak gyakran. A nevek egy része értelmetlen: itt csupán a különös hangzású (rontott vagy kitalált) névformától várták a mágikus hatást; ilyen értelmezhetetlen nevekkel találkozunk pl. a 7. sz. szemelvényben.

1. Quintus Letinius Lupust, akit Caucadiónak is neveznek, és aki Sallustia Veneria ill. Veneriosa fia – én őt a ti istenségeteknél feljelentem, elátkozom és kárhozottnak nyilvánítom; ti, a forró vizek istenei, akár Nimfák vagytok, akár más néven kell titeket szólítani, pusztítsátok és öljétek meg, még ebben az évben...

   (Ólomtábla, egy kénesvizű forrásban került elő, vö. IL8 8748)

2. Amiként az itt eltemetett hulla sem szólni, sem hangot adni nem képes – azonképpen Rhodine is legyen halott Marcus Licinius Faustus szemében; ne szólhasson az ő jelenlétében, és hangot se adhasson! Amiként ez a hulla gyűlöletes az istenek és emberek szemében – csak annyit érjen és annyit számítson Rhodine is Marcus Licinius számára, mint ez az itt elföldelt hulla. Dispater! A te gondjaidra bízom Rhodinét, hogy örökre gyűlölet tárgyává legyen Marcus Licinius Faustus számára; ugyanez vonatkozik Marcus Hedius Amphióra; továbbá Caius Popillius Apolloniusra; Vennonia Hermionára; úgyszintén Sergia Glyeinnára.

   (Ólomtábla, egy sír közelében került elő, ILS 8749)

3. Te démon! Add halálnak Aselle fiát, Praeseticius péket, aki a kilencedik kerületben lakik, állítólag ott végzi munkáját is – és add őt át Plutónak, a halottak elöljárójának! …Törjön rá a láz, hideglelés, görcs, sápkór, izzadás és nyavalyatörés reggel, délben, este és éjszaka, ettől a naptól és ettől az órától fogva. Zavard meg elméjét, hogy gyógyulást ne találjon – és ha netán alkalmad van rá, fojtsd őt, Praestetiust [sic], Aselle fiát a forró vízbe...

   (Ólomtábla, sírkamrában került elő: tetején Seth–Typhon képével, vö. ILS 8750)

4. Szólítom és kérlelem a legfőbb istent, a lelkek és minden test urát azokkal szemben, akik ármányos módon megölték vagy megmérgezték a szerencsétlen kiskorú Hérakleiát, kiontván az ő ártatlan vérét: ugyanez érje az ő gyilkosait, megmérgezőit, valamint azok gyermekeit is, – ó Urunk, ki mindent látsz és mind ti isten angyalai, kik előtt ma minden lélek könyörögve megalázkodik: kutasd ki

a bűnöst, torold meg az ártatlanul kiontott vért mihamarabb!
(Görögnyelvű átoktábla, Sylloge[3] 1181)

5. Idézlek téged, ó démon – bárki vagy is – és tereád bízom e mostani órától, naptól és pillanattól fogva, hogy a zöldek és fehérek pártjának lovait gyötörd és gyilkold; Clarus, Felix, Primulus és Romanus hajtókat ütköztesd össze és öljed meg, lélegzeni se engedd őket! Annak az istennek nevében idézlek, aki téged életében megváltott: a tenger és levegő urának nevében: Iaó, Iasdaó, Sorió, aeia!!
(Ólomtábla, az afrikai Hadrumetumból, ILS 8753)

6. ...öljétek meg, pusztítsátok el, sebezzétek halálra Gallieust, Prima fiát – még ebben az órában, az amphitheátrum nézőserege előtt... kötözd meg lábait és tagjait, bénítsd meg érzékszerveit és egész belsejét; bűbájoddal bénítsd meg Gallieust, Prima fiát, hogy se a medvét, se a bikát ne tudja megölni, sem egyetlen csapással, sem kettővel, sem hárommal. Az élő és mindenható isten nevére kérlek – tegyétek ezt meg! Máris, máris, gyorsan, gyorsan! Támadjon rá a medve, és sebezze meg!
(Karthagóban előkerült ólomtábla, ILS 8755)

13. TEMPLOM (RÓMA, FORTUNA VIRILIS SZENTÉLY)

7. Idézlek – [te démon] a nagy istennek, s az Anterós-isteneknek nevében; annak nevében, akinek karvaly van a feje fölött [= Hórus], valamint a hét csillag nevében: hogy azon órától kezdve, amikor ezt írom, ne aludjon Sextilius, Dionysia fia, hanem őrjöngjön, perzselje a tűz, ne tudjon se aludni, se nyugodtan ülni, se beszélni; csakis én, Septima, Amoena lánya járjak az eszében. Őrjöngve perzselje az irántam való szerelem és vágyakozás, [szerelmi] tűzben égjen Sextiliusnak, Dionysia fiának lelke és szíve! Te pedig, Abar Barbarie Eloee

Sabaóth Pachnuphy, Pythipemi – gondoskodj róla, hogy Sextilius, Dionysia fia álmot ne találjon, hanem irántam való szerelemben és vágyakozásban lobogjon. A szerelem tüze égesse lelkét és szívét, egész testének minden tagját! Ha pedig ez nem történne meg, magam szállok alá Osiris alvilági palotájába, szétrombolom a sírt [?], darabjait az alvilági folyóba szórom, hadd vigye tova. Mert én vagyok a nagy isten dékán-csillaga, Achrammachalala, a nagy isten dékánja!

(Görög betűkkel írt, latin nyelvű ólomtábla Hadrumetumból, ILS 8757)

8. Tuder colonia városi tanácsának és népének üdvéért [állította ezt a követ] Lucius Cancrius Primigenius, Clemens felszabadított rabszolgája, az Augustus és Flavius császárok kultuszával megbízott hatos tanács tagja – aki elsőként kapta ezen rangokat a tanácstól –, teljesítvén fogadalmát a Megőrző és Védelmező Iuppiter Optimus Maximus részére – mivel isteni segedelemmel sikerült megtalálnia és felfedeznie a városi tanács tagjainak neveit, melyeket – ó szörnyűséges bűn! – egy elvetemült, elbocsátott városi szolga sírok tetején helyezett el, elátkozás céljából; ily módon a város és polgárai megszabadultak a félelemtől és veszélytől.

(Kőfelirat Tuder városából, ILS 3001)

14. TEMPLOM (RÓMA, U. A. „VESTA-SZENTÉLY"; VALÓJÁBAN MÁS ISTEN, TALÁN VENUS TISZTELETÉT SZOLGÁLTA)

9. Ataecina Proserpina istennő, Turibriga városunk lakója – szent felséged nevében kérlek, könyörgök és fohászkodom hozzád, torold meg azt a lopást, melynek áldozata lettem, mindazokon, akik eltulajdonították, ellopták vagy eltüntették alant felsorolt értéktárgyaimat: 6 db. tunica, 2 db. vászonköpeny, egy db. átalvető...

H. I. (ILS 4515)

„Az ördög krisztusai”

A keleti eredetű, hellenisztikus jelleget öltött misztériumvallásokat részben követve, részben velük egyidejűleg terjedt el a római birodalomban a kereszténység is. Megjelenésétől és Krisztusra vonatkozó tanításainak megfogalmazása óta számolnia kellett a kereszténység terjesztőinek és védelmezőinek azzal a megfigyeléssel, hogy megváltó istenéről hirdetett tanításai és ezeknek szertartásos megfelelői számos rokon vonást mutatnak a többi orientális jellegű misztériummal. Miként Osiris, Attis és Adonis – Jézus is szörnyű kínhalált halt, hogy harmadnapra feltámadjon halottaiból; miként ezek, ő is megváltja e szenvedésével a benne hívőket; miként a „pogány” istenek halálát és feltámadását, az övét is jelképes lakomával idézték emlékezetükbe a hívek; és mindezen vallások közös tana az is, hogy a jelképes áldozati lakomán résztvevők ezáltal mintegy magukba fogadják az istent – egyesülnek és azonosulnak vele. Ezeket a vonásokat, a keresztény apologéták többféleképpen magyarázták. Ezen magyarázatok egyik típusa az, hogy e „pogány” misztériumok az ördög szándékos utánzásának művei; miként az Atyaistennek fia, a Felkent, Krisztus, megváltó szándékkal vállalta a borzalmas halált – az ördög is elküldte a Földre a saját „felkentjeit”, „Krisztusait”, hogy ezzel megtévessze és magának nyerje meg az embereket; erről az álláspontról küzdött a misztériumok ellen többek között Firmicus Maternus is, a IV. század éles hangú keresztény apologétája, aki korábban maga is híve volt Attisnak, így saját tapasztalatai alapján ismertethette ezt a kultuszt. Szövege tanulságos úgy is, mint a keresztény hitvédelemnek egy jellegzetes alkotása – de úgy is, mint a hellenisztikus misztériumokról szóló, viszonylag hiteles ismertetés. Gondolatmenetéből kitűnik a korai keresztény propaganda egy fontos mozzanata is: a mitikus meghaló és feltámadó istenekkel ellentétben Jézus történeti személy, akinek jövetelére előre utaltak az ószövetségi próféták, és akinek istenségét bizonyító csodatetteit hiteles szemtanúk igazolják.

Egy másik szimbólumot is idézünk, hogy feltáruljanak az elvetemült [pogány] gondolkodás bűnei! Egész rendjét kell immár elmondanunk, hogy mindenki előtt világossá váljék, miként torzította el az ördög perverz utánzással az isteni rendelés törvényét. Egy bizonyos éjszakán bálványszobrot helyeznek el hordszéken, és ütemes jajkiáltásokkal siratják. Amikor aztán megelégelték hazug jajveszékelésüket, mécsest hoznak be. A pap megkeni mindazok torkát, akik a siratásban részt vettek; amikor ezzel végzett, halk hangon ezt suttogja:

„Bátran, hívők! megváltást nyert az isten is,
s e szenvedésből megváltás jut majd nekünk!”

Miért buzdítod ezeket a nyomorultakat örömre? Miért kényszeríted ezeket a rászedett

embereket vigasságra? Gyászos hitegetéseddel micsoda reményt, milyen üdvöt ígérgetsz nekik? A te istenednek csak halála ismeretes, életéről mit sem tudunk, feltámadásáról nem szólt isteni jóslat, halála után nem jelent meg senki emberfiának, hogy azt hihetővé tegye, nagy tetteinek bizonyítékait nem tárta elénk, és majdani feltámadását nem hirdette meg előre példázatokkal. Bálványt temetsz el, bálványt siratsz, bálványt hozol elő a sír mélyéből, s amikor mindezt megteszed, te nyomorult: még örülsz is tettednek. Te magad szabadítod fel istenedet, te rakod össze testét kövekből, te adsz formát az érzéketlen kődarabnak: legyen hát tenéked hálás a te istened; úgy halj meg, ahogy ő meghalt, és élj úgy, amint ő is élt! Ha torkodat illatos olajjal kened meg – ki ne vetné meg tettedet, ha átlátta végtelen hiúságát? Igen, az ördögnek is megvannak a maga Krisztusai...

H. I. (*Firmicus Maternus:* De errore profanarum religionum 22. fej.)

Beavatás Isis és Osiris misztériumaiba

Apuleius Metamorphoses (Átváltozások) című regényének – az antik regényirodalom egyik legkiválóbb alkotásának – hőse, Lucius, varázslás következtében szamárrá változott (innen a regény magyar fordításának címe: Az aranyszamár), és állati sorsban, de emberi értelemmel rengeteg viszontagságot szenvedett el. A varázslat alól Isis istennő szabadította fel, és a regény hőse hálából beavattatja magát az istennő misztériumaiba. A regény XI. könyve egészében e beavattatás különböző eseményeit mondja el.

A beszámolóból (áhítatos hangja ellenére) azt is megtudjuk, hogy a misztériumokba való beavatás igen költséges volt; a papság a naív hívőket alaposan megzsarolta (ez Iuvenalis leírásából is kiderül). A vagyonos hős többszöri beavatási aktus végén szegény emberré lett.

A magasságos istennőnek ezekre s egyéb ilyen kegyelmes utasításaira fölfrissült a lelkem, és még alig pirkadt a hajnal, fölserkentem ágyamból, s azonnal a főpap lakására siettem; ott fogtam, amint éppen kilépett a hálószobájából, s üdvözöltem. Már éppen föltettem magamban, hogy a szokottnál is állhatatosabban, most már mint tartozó kötelességet, fogom tőle követelni a beavattatást, de ő, alighogy megpillantott, meg is előzött:

– Boldog vagy, áldott vagy, ó Lucius, hogy a felséges istennő ilyen kegyes jóindulatára méltatott! Hát most már miért vesztegelsz – folytatta –, miért tétovázol? Itt a nap, amelyet oly olthatatlan vággyal sóvárgottál, amelyen a száznevű istennő parancsára tulajdon kezeimmel avatlak be vallása szent titkaiba.

Átfog jobbjával az öreg barátságosan, s egyenesen a hatalmas templom kapujához vezet. Miután szertartásos szolgálattal elvégezte az ünnepélyes templomnyitást, és bemutatta a reggeli áldozatot, a szentély mélyéből ismeretlen betűkkel írt könyveket hozott elő. Csupa tömör, néhány szavas, hagyományos mondás volt ezekben összegyűjtve; avatatlan olvasók kíváncsiskodásától megvédték őket a betűk, amelyek részint mindenféle állatokat ábrázoltak, részint tekergőztek-kanyarogtak, kerék módjára körbe kígyóztak, és sűrű vonalakban fonódtak egymásba. Ebből felolvasta nékem, mi mindent kell okvetlenül előkészítenem az avatási ünnepre. Én, részben magam, részben társaim révén, azonnal lázasan és meglehetős bőkezűen megvásároltam minden szükségeset. A főpap – mikor kijelentése szerint az ideje elérkezett – nagy papi kísérettel elvezetett a legközelebbi fürdőbe, ott előbb engedett a szokott módon meg-fürdenem, aztán az istenek bocsánatát esdette rám, végiglocsolt, s hófehérre tisztított, végül visszakísért a templomba. Kétharmad része eltelt már a napnak, s ekkor odaállított az istennő lábai elé, s halk hangon néhány parancsot adott – amelyeket elárulnom nem szabad –, aztán mindenkinek füle hallatára hangosan lelkemre kötötte, hogy tíz álló napig

egyfolytában tartózkodjam az étkezés gyönyöreitől, húsételt ne egyem, bort ne igyam.

Áhítatos önmegtartóztatással lelkiismeretesen teljesítettem a parancsait, s így ért el a szentséges felavatásomra megszabott nap. Amint a Nap estére hajlott, íme, innen is, onnan is rengeteg ember csődül Össze, s az istentisztelet ősi hagyománya szerint mindegyik másféle ajándékkal kedveskedik. Most minden avatatlant eltávolítanak, engem nyers lenvászon lepelbe öltöztetnek, s a főpap kézen fogva bevezet a szentély legbelsejébe.

Bizonyára izgatottan veted föl itt a kérdést, kíváncsi olvasóm, hogy ezután mi szó esett és mi történt. Elmondanám, de elmondanom nem szabad, megtudhatnád, de meghallanod nem szabad. A szentségtörő kíváncsiskodásért bűnhődést vonnának magukra a fülek s a nyelvek egyaránt. De talán áhítatos vágyakozás csigázott föl, s ezért hosszas izgalommal nem gyötörlek. Halld meg tehát és hidd el, mert ez a színigazság. A halál határán jártam, Proserpina küszöbét tapostam, végigmentem az összes elemeken, s visszatértem, láttam éjfélkor hófehér fényben szikrázni a Napot, odajárultam az alvilági istenek s az égi istenek színe elé, s színről színre imádtam őket. Íme, elmondtam neked mindent, s mégis bizonyos, hogy hiába hallod, egy szót sem értesz belőle...

...Íme, a magasságos Nap végighaladt az állatkörön, s befejezte az esztendőt, amikor egyszer álmomban megint virrasztó gondossággal megszólított a jóságos istennő, s figyelmeztetett, hogy újból avattassam be magam a titkos istentiszteletbe. Csodálkoztam: mit akarhat, miféle jövendő eseményre célozhat? Hiszen, úgy gondoltam, engem már a legtökéletesebben beavattak. Magamban is meghánytam-vetettem ezt a vallási kétségeskedésemet, a papok tanácsát is kikértem felőle, s ekkor új és egészen csodálatos magyarázatát kaptam: hogy engem még csak az istennő titokzatos szertartásaiba avattak be, de még nem iktattak be a győzhetetlen Osirisnek, a nagy istennek, az istenek felséges atyjának titkos tiszteletébe. Ámbár a két istenség, s mindkettejük tisztelete összefügg, sőt egy és ugyanaz, mégis igen nagy különbség van a beavattatásban; ennélfogva úgy kell értelmeznem a figyelmeztetést, hogy a nagy isten szolgájául is elhívattam. A dologra csakhamar világosság derült. Másnap éjjel ugyanis megjelent álmomban egy pap, vászonköpenyben, kezében Bacchus-pálcával, borostyánnal és egyebekkel, amikről azonban beszélnem tilos; mindezt letette a szobámban, leült a székemre, s meghagyta, hogy rendezzek lakomát dicsőséges felavattatásomra.

...Ámbár a beavattatásra így elhívattam, mégis visszatartott tőle – igaz, hogy kedvem ellenére – az, hogy pénz dolgában nagyon szűkösen voltam. Mert csekélyke vagyonomat felemésztették úti kiadásaim, a fővárosban pedig jelentékenyen nagyobbak voltak a beavatás költségei, mint annak idején a tartományban. Szorongatott a kegyetlen szegénységem, s mint a régi közmondás tartja: torkomon volt a kés; vergődtem, mert az isten azért tovább is éppúgy ösztökélt, sürgetett. Mikor már ismételten nagyon felzaklatott a nógatása, végre rámparancsolt, s ekkor én eladtam, ami csekélyke ruhám még volt, s a szükséges pénzecskét így kapartam össze.

R. J. (*Apuleius:* Az aranyszamár 11. könyv)

Attis misztériuma

Prudentius keresztény hitvédő költő (IV. sz. második fele) fiatal korában maga is híve volt Attis misztériumainak. Egy Attis-pap felavatásának általa adott leírása tehát történeti forrásértékkel bír. A leírás naturalisztikus jellegét csak fokozza az a nyilvánvaló gyűlölet, amellyel a keresztény költő korábbi vallásával szembefordul. A jól követhető leírásból kielemezhető az a szimbolika is, amelyet az avatási szertartás kifejezni akart. A beavatandó

személy ebben az esetben pap, aki tehát valamilyen magasabbrendű avatásban részesül. A földbe mélyesztett gödörbe kell alászállnia – mintegy jelképesen meghalnia; a félelmetes hatalmat jelképező bika vérével megkeni szemét-száját, egész testét – és ezzel mintegy elzárja magát a földi világ valóságától: hogy a sírgödörből felszállva, mintegy „újjászületett ember”-ként fogadja híveinek köszöntését. Ettől a szertartástól voltaképpen független az Attis-papok egy másik csoportjának, a gallusoknak szörnyű öncsonkítása, amelyet ugyancsak kiszínezett módon ír le a szerző.

Hisz főpaptok, hogy megszenteljék, földbe vájt
sötét gödör dohos mélyére száll alá:
halántékán díszes szalag meg főkötő,
aranykorona fogja össze hajzatát,
s még tógáját is ünneplősen ölti fel.

Főlébe ritkán áthidalt állványzatot
emelnek, ezt fentről deszkákkal elfödik,
majd padlatán rést ütnek vagy hasítanak,
és sűrűn megfúrják kisebb fúrókkal is,
hogy pallóit sok apró nyílás járja át.

Aztán egy nagy, komor nézésű, vad bikát
– szarván, szügyén virágfüzérrel ékesen –
az elfedett gödör fölé állítanak:
az állat homlokán ugyancsak színarany
csillog, mi szőrét rőtvörössé színezi.

S mihelyt megállt az áldozatra szánt barom,
a szentelt vasgerellyel átverik szügyét,
roppant sebéből hullámokban dől a vér,
pezsegve, forrva, s lenn a hídlás padlatán
párolgó, gőzös áradatként hömpölyög,

s alul tovább, a nyílások szűk útjain
ha átszivárgott, véresőként permetez:
beásva lent e vérzáporban ott a pap,
alája tartja minden cseppnek rút fejét,
– ruhája, teste mind merő egy vériszam –,

sőt hátrahajlik, arccal fordul fölfelé,
csorgat fülére, mossa orrát, ajkait,
a szent nedűvel még szemét is megkeni,
ínyét sem szánja, nyelvét is megfürdeti,
míg át nem ivódott a vérrel teljesen.

Midőn az állat, vérét vesztve, megdermed,
s hulláját félrevonszolják az áldozók,
a szörnyű látványt nyújtó főpap színre lép,
büszkén mutatja vértől csapzott homlokát,
ruházatát, szakállát és szalagjait;

s előtte, kit mocsok meg undokság borít,
kit frissen ölt állat megalvadt vére fed,
a nép ujjong, sőt térden állva esdekel,
csak mert egy döglött marha hitvány vére őt
átmosta undorító, bűzös rejtekén.

Vagy említsem talán rút áldozástokat
mikor vastól százszámra hullnak barmok el,
s a sok mészárlástól a vér úgy összegyűl,
hogy szennyes áldozóitok még úszva is
alig kelhetnek át a vérnek tengerén?

De mért éppen az isteneknek szánt pazar
húshalmokat s a nyájak bősz sintéreit
csepüljem itt felszabdalt állatok miatt?
Hiszen van úgy, hogy áldozatként hívetek
magát vagdossa össze, sőt heréli ki.

Mint megszállott bolond, kést önmagára ránt,
s az Istennőt karját felmetszve békíti:
(az őrjöngés a választottnak már joga,)
kegyetlenül szabdalja jobbjával magát,
mert égi üdvöt csak szörnyű seb érdemel:

így hát szemérmét is levágja teljesen,
engesztelésül, és immár fél-férfiként
istennőjének adja csúf ajándokul;
azt vér táplálja, s így a mély vágás helyén
kiömlő vért is nagymohón felszürcsöli.

A szent felség egyik nemet sem kedveli,
azért rajong, ki egyikhez sem tartozik.
Nem férfi már, de nővé sem válik soha.
Az isteneknek boldog anyja így szerez
borotvákkal magának új segédeket.

S a szentelendő pap hogyan kap billogot?
Kemencetűzbe apró tűket mártanak,
ezekkel égetik hegessé tagjait,
s a testrészt, min a bélyegző izzó hegye
nyomot hagy, szentté nyilvánítják általa.

A holtnak meg, kit már a lélek elhagyott,
s kit sírjához búsongó gyászmenet kisér,
aranyba foglalják megdermedt tagjait,
mint bőr, a testét színarany lemez fedi,
s ez rejti majd tűzben szétporladt hamvadt.

Minden pogány ily bűnhődésre kényszerül,
az istenek meggyötrik tisztelőiket,

az ördög így téveszti meg, ki rabja lelt,
csúf bélyegét viselni megtanítja őt,
s a kárhozottnak sorsa tűz és gyötrelem.

B. J. (*Prudentius:* Peristephanon X. 1011-1090)

Az ősi római hit védelme

Quintus Aurelius Symmachus (345–402) a római birodalom bomlása idején a Róma városi és még pogány érzelmű arisztokrácia egyik utolsó tudatos és nagy műveltségű szószólója. Itt közölt levelét 384-ben intézte II. Valentinianus császárhoz. Ebben arra kéri a császárt, állítsa vissza a senatus üléstermében Victoria (a győzelem istennője) oltárát, és adja vissza az ősi vallás papjainak a korábban megvont állami javadalmazásokat is. Ez a levél egyben alkalom írója számára, hogy még egyszer felemelje szavát a Birodalmat egykor fenntartó ősi római államvallás védelmében. Kissé szónokias szavai ellenére írásműve a római vallás utolsó, mély meggyőződéstől hevített, szenvedélyes hangú, de már a reménytelenség pátoszával írt jajkiáltása.

Kinek-kinek megvan a maga szokása, a maga szertartása: az istenség városonként más- és másféle papokat rendelt a maga tiszteletére: mint ahogy a csecsemők a lelket, úgy kapják meg végzetrendelte védőistenségeiket az egyes népek is. Ehhez járul a hasznosság, ami leginkább hozzákapcsolja az embert az istenekhez. Mert ha az istenségek elméleti megismerése teljességgel homályos is, honnan érthetjük meg jobban, ha nem a szerencsés események emlékezetéből és bizonyítékaiból? Ha pedig a vallást a maga ősi kora tekintélyhez juttatta, meg kell őrizni a hosszú századok bizonyságát, követnünk kell őseinket, mint ahogy ők is jószerencsével követték a maguk őseit.

Képzeljük el most, Róma itt áll mellettünk, és így szól hozzátok: „Ti áldott jó császárok, a haza atyjai, tekintsétek tisztes koromat, amelyet jámbor vallásosságomnak köszönhetek! Hadd ápoljam tovább is az ősi szertartásokat, hiszen meg vagyok elégedve velük! Hadd éljek a magam szokásai szerint, hiszen szabad vagyok! Ez a vallás hajtotta az egész világot az én törvényeim alá, ezek a szent szertartások űzték el Hannibált a falaktól, a gallusokat a Capitoliumtól. Hát erre a végre maradtam meg, hogy késő öregkoromban megszégyenítsenek? Majd meglátom, milyen új rendszert javasoltok; azonban ilyen öreg korban már késő és szégyenletes átvedleni.” Tehát kíméletet kérünk atyáink isteneinek. Helyes felfogás tisztelni azt, amit mindenki tisztel. Ugyanazokat a csillagokat látjuk, ugyanaz az égbolt borul fölénk, ugyanaz a föld rejt magába mindannyiunkat: fontos-e hát, hogy ki miféle bölcsességgel kutatja az igazat? Egyetlen úton nem lehet eljutni ily nagy titokhoz.

B. I. (*Symmachus:* Relatio 3)

Jegyzetek

1. Cumae jósnője, a Sibylla,
2. Az egykori aranykor Saturnusnak isteni hatalmától való megfosztásával és Iuppiter uralomra jutásával, valamint a „szűz” Astraea távozásával ért véget, vö. pl. *Ovidius:* Átváltozások 1, 89–150.
3. A most kezdődő új korszak a Nap jegyében születik újjá: ezért emeli ki Apollo uralkodó szerepét.

4. Az „új aranykor” majdani királyának le kell még küzdenie az egykori idők vad erkölcseit, s ebben a végső harcban az egykori mitikus küzdelmek emléke éled fel.
5. A megváltó istengyermekhez fűződő képzetek szerint „napisteni” voltának első jele az lesz, hogy rámosolyog szüleire.
6. Magna Mater papjainak egy csoportja (az ún. gallusok) önmagukat megcsonkították.
7. Ezek engesztelő és tisztító célú szertartások.
8. Az egyiptomi papok fejüket lekopaszították; Anubis: sakálfejű isten, papjai a szertartásokon ilyen maszkot hordtak.
9. Eddig megfejtetlen célzás; talán kapcsolatban van Jahve és az (erdők mélyén is tisztelt) Dionysos többször is dokumentált azonosításával.
10. A delphi jósda a római császárkorban már elvesztette tekintélyét; a legdivatosabb jóshely már az i.e. IV. század óta Hammon (Zeus ill. Iuppiter Ammonius) sivatagi szentélye Líbiában.

Bibliográfia

A római vallástörténet *összefoglaló ismertetései* közül ma is nélkülözhetetlen még néhány régebbi – részben már elavult, de mégis „klasszikus" értékű munka. Ezek közül kiemelhető:

J. Marquardt: Römische Staatsverwaltung III.: Das Sacralwesen. Leipzig, 1878.

G. Wissowa: Religion und Kultus der Römer[2]. München, 1912.

L. Preller – H. Jordan: Römische Mythologie[3]. Berlin, 1881–1883.

W. W. Fowler: The religious Experience of the Roman People. London, 1911.

A régebbi szakirodalomban jól tájékoztatnak az alábbi *bibliográfiai útmutatók:*

F. Pfister: Die Religion der Griechen u. Römer = Bursians Jbb. 229, L. 1930.

N. Turchi: La religione di Roma antica. Bologna, 1939. 369–378.

A római vallástörténet újabb irányzatainak megjelenése F. Altheim, A. Brelich és G. Dumézil munkásságához kapcsolódik. Munkásságukból kiemelendő:

F. Altheim: Römische Religionsgeschichte[2], Berlin, 1956. (ua. angolul is), u.a.: Griechische Götter im alten Rom. Giessen, 1930.

G. Dumézil: La religion romaine archaïque. Paris, 1966 (korábbi kutatásainak összefoglalása), Ua. angolul és németül is. u.a.: Idées Romaines, Paris, 1969.

A. Brelich: Introduzione alla storia delle religioni. Roma, 1966.

További, újabb összefoglaló munkák:

J. Bayet: Histoire politique et psychologique de la religion romaine[2]. Paris, 1969.

F. C. Grant: Ancient Roman Religion. N. Y., 1957 (gazdag szöveggyűjteménnyel).

K. Latte: Römische Religionsgeschichte. München, 1960 (álláspontja túlzottan konzervatív és hiperkritikus).

B. M. Ogilvie: The Romans and their Gods in the Age of Augustus. London, 1969.

G. B. Pighi: La religione Romana. Torino, 1967.

G. Radke: Die Götter Altitaliens. München, 1966 (főként névelemző tanulmányok).

I. G. Remennyikov: Kultura i ideologija rannyevo Rima. Moszkva, 1961.

H. J. Rose: Ancient Roman Religion. N. Y., 1950.

B. Schilling: The Roman Religion (a Historia Religionum kötetben). Leiden, 1969.

Je. Stajerman: Moralj i religija ugnyetonnih klasszov rimszkoj imperii. Moszkva, 1961.

N. Turchi: La religione di Roma antica. Bologna, 1939.

Trencsényi–Waldapfel Imre: Vallástörténeti tanulmányok. Bp., 1960.

Az első világháború utáni szakirodalomról részletesebb és értékelő tájékoztatást nyújtanak az alábbi munkák:

H. J. Rose: Roman Religion 1910–1960, Journal of Rom. Studies 50, 1960, 161 skk.

R. Schilling: La situation des études relatives à la religion romaine de la république 1950–1970, in: Aufstieg u. Niedergang der römiscben Welt. Berlin, 1972, 1/2, 317–347. lap.

A magyar nyelvű szakirodalomból – amely a római vallásra vonatkozólag nem éppen gazdag – az alábbi munkákat érdemes leginkább kiemelni:

Trencsényi–Waldapfel Imre: Mitológia, Bp., 1956 (azóta többször is).

Mitológiai ábécé: Bp., 1970.

Boronkay Iván: Római regék és mondák, Bp., 1958.

Horváth I. Károly: A vallás. *(Maróti E.–Horváth I. K.–Castiglione L.:* A régi Róma aranykora c. kötetben, Bp., 1967, 253-287.).

Szerzők és források

Acta Fratrum Arvalium – A Fratres Arvales papi testület összejöveteleiről és ünnepségeiről készült jegyzőkönyvek gyűjteménye; legnagyobb részük a testület hivatalos helyiségében (a mai Magliano község közelében), ásatások folyamán került elő.

Appianos (Appianus Alexandrinus) – i. sz. II. századi görög nyelvű történetíró. Összefoglaló igényű római történetének legjelentősebb része a római polgárháborús időszakot (i. e. 133–31) dolgozza fel.

Apuleius Lucius – i. sz. II. századi jogász és vándorszónok. Nevezetes regénye a *Metamorphoses* (Átváltozások), amely magyarul Révay J. fordításában, Az aranyszamár címen jelent meg.

Augustinus Aurelius (Szent Ágoston) – latin nyelven író egyházatya (354-430). De civitate dei (Az isten országáról) e. történetfilozófiai műve a római pogányság elleni küzdelem érdekében számos korábbi (ma már elveszett) munkát is felhasznált; a korai római vallás számos hiedelmét és szokását is az ő közvetítése révén ismerjük.

Cato, M. Porcius – római államférfi és író, a régi erkölcsök híve és lelkes imertetője (i. e. 234–149). Egyetlen teljes egészében fennmaradt műve, De agri cultura (A földmívelésről), a régi római vallási szokások ismeretének is értékes forrása.

Cicero,.M. Tullius – államférfi, szónok és filozófus (i. e. 105–43). Filozófiai művei a késő köztársasági vallási nézeteknek is fontos forrásai.

Dionysius Halicarnassensis („a halikarnassosi Dionysios") – görög nyelven író történetíró az i. e. I. században. Az actiumi csata óta Rómában élt. 20 könyvből álló történeti művének (Rómaiké Archaiologia – „Róma korai története") csak első fele maradt fenn.

Festus, Sextus Pompeius – római grammatikus az i. sz. III. században. De significatione verborum (A szavak jelentéséről) c. lexikonszerű műve számos régi információt őrzött meg a korai Róma intézményeiről. Munkája egy korábbi szerző, Verrius Flaccus azonos című művének kivonata.

Firmicus Maternus, Iulius – az i. sz. IV. században élt asztrológus, aki élete vége felé keresztény hitre tért. De errore profanarum religionum (Az istentelen vallások tévelygéséről) c. hitvédő iratában élesen támadja a különböző kultuszokat. Mivel korábban maga is híve volt a misztérium-vallásoknak, ezekről adott leírásai jelentős forrásértékkel rendelkeznek.

Gellius, Aulus – Noctes Atticae (Attikai éjszakák) c. munkája maradt fenn. Ebben különböző olvasmányainak érdekes részeit kivonatolta. Az i. sz. II. században élt.

Gromatici Latini Veteres – a latin földmérők munkáinak gyűjteménye. Benne több szerző (többek között Hyginus és Siculus Flaccus) munkája található, akik a földmérés technikájával és jogi vonatkozásaival ismertették meg olvasóikat. Munkáikban a technikai tudnivalók mellett többször esik szó vallási szokásokról, hiedelmekről is. Munkáik legteljesebb gyűjteménye: K. Lachmann–A. Rudorff: Die Schriften der römischen Feldmesser, 1848–1852.

Horatius, Q. Flaccus – az „augustusi aranykor" legnagyobb lírai költője (i. e. 65–8). Ódáiban (lat: Carmina) Augustus restaurációs törekvéseinek megfelelően a vallásos hit helyreállításának szükséges voltát hirdette.

Iohannes Lydus – bizánci író és történetíró (VI. század). De mensibus (A hónapokról) c. görög nyelvű munkája az év ünnepnapjait ismerteti a naptár sorrendjében. Jelentősége az, hogy számos, azóta elveszett korai forrást használt fel.

Iulius Obsequens – valószínűleg az i. sz. IV. században élt latin szerző. Livius történeti művéből kivonatolta a különféle csodajelekre vonatkozó tudósításokat (Liber prodigiorum – a csodajelek könyve).

Iuvenalis, Decimus Iunius – római szatíraköltő (i. sz. 60 k.–140 k.). Szatírái a korabeli vallási nézeteknek és szokásoknak ironikus leírását is nyújtják.

Livius, Titus – az augustusi kor legnagyobb történetírója (i. e. 59–i. sz. 17). Római története az „ősi erkölcsök" magasztalása közben az egykori vallásos hitet, szokásokat és intézményeket is részletesen ismerteti, nagyjából összhangban Augustus vallásmegújító törekvésivel.

Macrobius, Theodosius Ambrosius – római régiség-búvár a 400 körüli években. Legnagyobb fennmaradt műve, a Saturnalia, egy Saturnalia-ünnepet ülő társaság beszélgetéseinek formájában különféle vallási, történeti és irodalmi ismereteket közöl, a római múlt és benne az egykori vallás nagysága iránti tisztelet hangján és burkolt keresztényellenes célzattal.

Ovidius, P. Naso – az augustusi kor nagy költőinek egyike (i. e. 43–i. sz. 17). Alkotó tevékenységét i. sz. 7-ben bekövetkezett száműzetése szakította meg. Vallástörténeti szempontból rendkívül jelentős a római naptár ünnepeit költői formában ismertető műve (Fasti – a naptár); ennek csak első fele (január–június) készült el. Metamorphoses (Átváltozások) c. mitológiai összefoglalása a görög mítoszokat költi újjá a latin olvasók számára.

Plautus, T. Maccius – Róma nagy vígjátékírója az i. e. III. században.

Plinius, G. Secundus maior (i. sz. 23–79). Legnagyobb fennmaradt műve a Naturalis Historia, a korabeli természettudományos ismeretek foglalata. Világnézetét a vallási kérdésekben bizonyos szkepszis jellemzi.

Plutarchos – filozófus, történetíró (i. sz. 46–120 k.). Legismertebb művén, a Párhuzamos életrajzok gyűjteményén kívül számos filozófiai, etikai és vallási kérdésekkel foglalkozó tanulmányt is írt (összefoglaló címük: Moralia = erkölcsi kérdések). Ezeknek egyike, a Quaestiones Romanae, a görög olvasók számára római (nagyrészt vallási jellegű) szokások értelmezését nyújtja.

Prudentius, Aurelius Clemens – az i. sz. IV. század második felében élt keresztény hitvédő költő. Munkáiban költői formában támadja a pogányságot, különös élességgel a különböző misztérium-kultuszokat.

Polybios – görög történetíró az i. e. II. században. Historiai (Korunk története) c. nagy művében Róma világhatalommá való felemelkedésének korát írta meg.

Res gestae Divi Augusti (Az isteni Augustus viselt dolgai) – Augustus császár élete utolsó évében írt tömör és propagandisztikus célú önéletrajza, amelyet Tiberius császár feliratos formában örökíttetett meg. Több (részben töredékes) példányban, latin és görög nyelven maradt fenn. Legteljesebb szövege az Ankarában talált Monumentum Ancyranum.

Servius, Maurus Honoratus – az i. sz. IV. században élt grammatikus. Főműve, Vergilius műveihez írt tudós kommentárja, a korai római vallásra vonatkozólag is sok becses ismeretet tartott fenn.

Strabón – görög nyelven író földrajzi és történeti szakíró (i. e. 63–i. sz. 19). Geographica c. földrajzi összefoglalása maradt fenn.

Suetonius, Gaius Tranquillus – Hadrianus főlevéltárosaként számos eredeti okmány felhasználásával írta meg A tizenkét császár életrajza (Vitae duodecim Caesarum) c. munkáját. I. az. 75–150 között élt.

Symmachus, Quintus Aurelius – a római birodalom bomlása idején (IV. század második fele) a Róma városi pogány érzelmű arisztokrácia utolsó tudatos politikai és szellemi vezetője. A császárokhoz intézett beadványaiban a „pogány" római vallás elnyomása ellen is szót emelt.

Tabulae Iguvinae – az Iguviumban (mai neve:Gubbio) talált és 1444 óta ismeretes umber nyelvű feliratok gyűjteménye. A Rómán kívüli Itália politikai és vallási intézményeinek egyik legfontosabb forrása. Legjobb kommentáros és latin fordítással ellátott kiadás: *G. Devoto:* Tabulae Iguvinae, Roma 1954–1962.

Tibullus, Albius – az i. e. I. században a római elégiaköltészet jelentős képviselője. Igen hangulatosak a falusi, idillikusnak láttatott életet, benne a vallásos szokásokat is bemutató elégiái.

Valerius Maximus – az i. e. I. században élt római rétor. Facta et dicta memorabilia (Emlékezetes tettek és mondások) c. műve a római történetből számos epizódot és anekdotát dolgoz fel, a múlt erényei iránti tisztelet felkeltésének szándékával.

Varro, M. Terentius Atacinus – a római köztársaság korának legnagyobb, legsokoldalúbb és legtermékenyebb tudósa. 55 művének címét ismerjük, ezek közül csak kettő maradt fenn teljes vagy majdnem teljes terjedelmében. Ezek: A mezőgazdaságról írt műve (Rerum rusticarum libri), és De lingua Latina (A latin nyelvről); ez utóbbi szómagyarázatokat, szófejtéseket és nyelvtani fejtegetéseket tartalmaz, gazdag kultúrtörténeti adatokkal. Elveszett művei közül különösen jelentős: Rerum humanarum et divinarum libri (Az emberi és isteni jelenségekről szóló könyvek); ennek utolsó 16 könyve foglalkozott vallási kérdésekkel.

Velleius Paterculus, Gaius – Tiberius császár katonatisztje volt i. sz. I. század folyamán. Római története (Historiae Romanae) császári ura politikai törekvéseinek igazolására íródott, és az akkori „hivatalos" szemléletet tükrözi.

Vergilius, Publius Maro – az augustusi kor legnagyobb epikus költője. Fiatalon írt pásztori dalai (Eclogae) mellett legnagyobb műve, a római nép és állam mitikus előtörténetét feldolgozó Aeneis őrzi költői nagyságát.

Zósimos – bizánci görög történetíró a VI. században. Nea Historia (Új történet) c. munkája a kései római történetet dolgozza fel – alig leplezett keresztényellenes, ill. a római pogány hagyományokat magasztaló célzattal.

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, a latin nyelvű feliratok gyűjteménye.

ILS – Inscriptiones Latinae Selectae (Válogatott latin feliratok), H. Dessau tárgykörök szerint rendezett gyűjteménye a történeti szempontból fontos és jellegzetes latin feliratokról.

Ehrenberg–Jones: Documents Illustrating the Reigns of Augustus and Tiberus, 2. ed, London 1955. A korai principátus történelmi (főként feliratos és papirológiai) forrásainak gyűjteménye.